

અર્પણ-પત્રિકા

વંદે માતરમ

પ્રિય માતૃ-ભૂમિ

હિન્દ દેવીના

પુનીત ચરણે !

—પ્રકાશક.

જ ય જ ય કાર !!

લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર તિલકના જયજયકાર હો !
 જે બાલે પોતાના જન્મથી પરત પૂજ્ય પાવતી માતાની કૃપા મન્ય
 ની જે સુપુત્રે પુણ્યશ્લોક ગંગાધર પિતાનું નિલકડાં પાવન કયું,
 જે સિંધોત્તમે પોતાના સન્છીવથી કેરોપત જાત્રે જેવા પ્રેમાળ સદ્ગુ
 રની પ્રીતિ સપાદન કરી, જે નેજરથી રિવાયીએ વિદ્યા રૂપીની
 ન ગંધના કરતાંજ ભવિષ્યને આયુષ્યક્રમ આજી પોતાનું શ્રેય નિશ્ચિત
 કયું, જે પુરોહિતમે ગૃહસ્થાશ્રમની સગવડ કરતા સાધી તપમ્ભા
 માનું પાશ્વિમદશ્ય કરી, રાષ્ટ્ર પુરુષનો સમાર કેવો દેવો જોઈએ એનું
 પ્રત્યક્ષ ઉત્તરદશ્ય રાષ્ટ્ર સામે મૂક્યું, જે ચાલિજીવરે પોતાના ખરી ઉમે
 દના અગીઆગ વર્ષ અધ્યાપનમાં ગાત્યા, જે કુલગુરુએ અધ્યાપન
 કરનારા ગુરુના અંગે નિષ્કલક સ્વાયત્યાગની ગોત કેવી નકટવી
 જોઈએ, જે પોતાના રા-આમાથી સ્વાયત્યાગપૂનક સિદ્ધ કયું, જે
 જનતાના આધારે વિધ્વસાત્તી ચિપગુનર પામેથી જનતાપૂજનો પાઠ
 લીધો, જે દેશભક્તને કેસગી-મતંગ વતમાનપત્રો દામમાં લઈ અને સિદ્ધ
 ગર્જના કરી, જનતાને દેશહિતના સુપદે ચઢાવી, જે સત્યામ્મલી વીર
 ૧૦૧ દિવસો, કુગરીનો પુર ગવાસ સ્વીકારી સનદરીર લદાઈનો પ્રારભ
 કયો, જે રાષ્ટ્રભક્તે કેવળ સમાજભક્તિ મિવા કેવળ ધર્મભક્તિ કરતા,
 નિર્લેપ રાષ્ટ્રભક્તિજ શ્રેષ્ઠતમ છે આણુ દિશાભૂવ યજ્ઞેલા લોકોને જગ્યાવ્યું,
 જે શીર્માસકે રાષ્ટ્રધર્મની ખરી શીર્માસા કરી, આગકર જેવા આગ્રહી
 સામાજિક સુધારક પાસે પ્રાજ્ઞસપ્તજાના ઉદ્દેશર મ્દાયા, જે ધેય
 નેધિએ બ્લોખ-પત્રકારને નમાવી ન્યાન મૂતિ રાનડેના મોદિથી સામાસી
 મેળવી, જે રાષ્ટ્રીયે અવિરતપણે રાષ્ટ્રીય સભાની સેવા કરી પોતાના

શ્રીતિલક-ચરિત્ર:

રાષ્ટ્રીયત્વનો પ્રાયો મજબુત કર્યો, જે જહાદો રાષ્ટ્રીય સભાને બની શકતી બાથમાં લઈ તેને લેળતી બાજુ ઝુકવા દીધી નહિ, જે લઈવં-ધઆંખે ૧૮૯૭ ના કેસમાં માફી માગી પોતાનું વીર્ય તેજ મલિન થવા દીધું નહિ, જે સિંદલકાકે બંગાળની સ્વદેશી ચળવળને 'પોતાની' કહી 'સવં' દિંદી એક છીએ' આવું દુનિયાને દેખાડી આપ્યું, જે નયવંતે પોતાના વચનના પાવિત્ર્યરક્ષણ માટે ૧૪ વર્ષ રકતનું પાણું કરી તાઈ-મહારાજના કેસમાં હેવટે વિજય મેળવ્યો, જે નરવીરે મુર ૧માં ન્યાયની હક પકડી મવાળપણને કંપાવ્યું, જે લોકસેવકે ભોળા કોકોને મલપાનના વ્યસનથી મુક્ત કરવા માટે, બાંધવોનાં મન વાળ-માંની અવધિ કરી પોતાનો બહુપ્રેમ વ્યક્ત કર્યો, જે લોકસંગ્રહી કમ-યોગીએ શ્રીગણેશત્વને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપી ધૈર્ય અને રાષ્ટ્ર-હકિતની સંકલ્પ બેડી આપી, જે અસ્સલ મરાઠાએ શ્રીશિવરાજ્યાભિષેકાસવ હાર કરી શિવશાહીનું પુણ્ય સ્મરણ કાયમ રાખ્યું, જે જનસખાએ 'અતિભેદ રાષ્ટ્રહિતની આડે આવી શકતો નથી.' આવું સ્વેદાહરણથી જનમદેર કર્યું, જે તપોનિષ્ઠે માંડલેને કારાગૃહવાસ સહન કરી દુઃખ ભૂમિનું તપોવન બનાવ્યું, જે હિંદ બાંધવે 'સલાહ' કરી દેશમાં એકચભાવ ઉત્પન્ન કર્યો, જેણે રાષ્ટ્રધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે સ્વરાજ્યસંઘની પ્રતિષ્ઠાપના કરી, જે કમંચોગી, જે જ્ઞાનવંત, જે નીતિવંત, જે લેંક-માન્ય, જે આચાર્ય, જે પુણ્યપુરુષ, જે રાષ્ટ્રધાર, જે સાધુવર્ધ મહાત્મા, તે મહાત્મા તિલકેશ્વરનો સદા સર્વકાળ જયજયકાર હો ! !

રાવ તિલકનું આ આવિગન હવે હેયમાત્ર પશું કોઈનાથી લીધું થઈ શકે તેમ નથી !

૮

બળવતગવનાં માતૃશ્રી ૧૮૬૬ ની સાનમાં અને પિતા ૧૮૭૦ ની સાંધમાં મરણ પામ્યા અને બળવતગવ નમા-આપ થયા !

૯

૧૦ મા વર્ષે બળવતરાવ મરાઠી શાળામાં દત્તા, તે વખતે એક દિવસે, છોકરાઓએ શીંગો ખાના આણી હતી શીંગો ખાઈ ફેતરા વર્ગમાંજ પડ્યા હતા. શિક્ષક આવ્યા પછી તેમણે સર્વ છોકરાને ફેતરા કાઢી નાખવાનું કહ્યું. બળવતરાવ દટારંગ ઉભા રહ્યા તેમને પૂછતાં તેમણે જવાબ આપ્યો કે ‘ મહે શીંગો ખાધીજ નથી, મટિ ફેતરા હું નહિ કાઢી નાખું ’ ‘ એણે શીંગો ખાધી છે ’ આમ જ્યારે બધા છોકરાઓએ જૂઠું કહ્યું ત્યારે શિક્ષકે તેમને ફેતરા કાઢી નાખવાનું બળવતરાવને કહ્યું છતાં બળવતરાવ દટારંગ ઉભા રહ્યા. આજ્ઞાભંગ સહન ન થઈ, શિક્ષકે મોની હાથમાં લીધી એ જોઈ બળવતરાવે ફેતરા મગવમાં મારી સરના રસ્તે પડ્યો. શિક્ષકે મગવર સાજા પાસે તકરાર કરી ત્યારે તેમણે ઉત્તર મોકલ્યો કે ‘ અમારા છોકરાને બળવતરાવથી ચીજ વેચાતી સહ ખાવાની, કે પડતી ચીજ બહાર સહ જઈ ખાવાની રીત નથી તે કહે છે તે ખરું છે ’

શ્રીતિલક-ચરિત્ર.

બળવંતરાવ તરફ આપ્યો. “આપલેદંવર્મણામ્” આવી કાટિમતિ
નિરાળાઓ ! !

૧૧

એક વખત રો. લક્ષમણુરાવ પાંગારકારે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં
કહ્યું:—“ ગણિત વિષય રક્ષ છે. તેમાં કાવ્યરસની મીઠાશ ક્યાંથી આવે ? ”
ખીજે દિવસે શોકમાન્યે તેમને કહ્યું:—“ પાંગારકર ! તમને કાણે કહ્યું કે,
ગણિત વિષયમાં કાવ્ય નથી ? અરે ખરા અને ઉપરના ગણિતમાં કાવ્ય
છેજ. તમે જેમ કવિતામાં તક્ષીન થઇ જાઓ છો, તેમ અમે ગણિતમાં
તક્ષીન થઇએ છીએ. માણસોએ પોતપોતાની સ્વક માટે જે કે શાસ્ત્ર
જૂદાં જૂદાં કર્યાં હોય, તો પણ તેના મૂળમાં તત્ત્વ એકજ છે. આનંદ
એકજ છે.” આનું નામ તે “કવીનાં કવિ: !”

૧૨

પણ બળવંતરાવ ઉત્તમ કવિ પણ છે. પ્રો. જિનસીવાળાએ
‘કવિતા ધણીજ સારી થયેલી છે.....’ આનું સર્ટિફિકેટ આપેલું
છે. તેમણે ‘કાલીદાસની ધાટીપર શીશોકની કવિતા લખેલી છે, પણ તે
પ્રતિવિયોગની નથી, પરંતુ પુત્રવિયોગની છે !

૧૩

એમ કહે છે કે, શોકમાન્ય તિલકને ૧૯૦૮ સાલની ભરપૂર
શિક્ષાત્રી સુનવણી થયા પછી તાજડતોજ રપેસ્યલ ગાડી મારકેને તેમને
અમદાવાદ લઇ જવામાં આવ્યા. રસ્તામાં એક રોડનપર એક યુરો-
પિયન પોલિસ સાહેબે તેમને ખાવા માટે રોટલાનો ટુકડો અને પીવાને
પ્યાલો પાણી આપ્યું. કાંઈ પણ ખેંચતાણું ન કરતાં તે રોટલાનો ટુકડો
લઇ શોકમાન્ય ખાવા લાગ્યા. તે જોઇ સાહેબે કહ્યું, ‘મિસ્ટર તિલક,
તમારા જેવા શુદ્ધિમાન માણસે આવી સ્થિતિમાં પડી ખાવા રોટલાપર
નિર્વાહ કરવો પડ્યો ખરો ને ?’ સાહેબના આ શબ્દ સાંભળી શોકમાન્યે
તત્કાળ કહ્યું, ‘અરે, ફક્ત રોટલો પણ જેમને બે વખત પેટભરી

શ્રીતિલક-ચરિત્ર.

‘આવા મળતા નથી, એવા મારા કરોડો બાંધવો આજ આ દેશમાં જુઓ મરે છે. તો પછી મને આ રોટલાનો દુકડો પછાં મલે છે એ વધારે નથી શું?’ સારેબં આશીર્વાળો થઇ ગયો અને ‘નીચું જોઇ શકેની એટીથી જમિન ખોતરવા લાગ્યો!’

૧૯૦૭ ની સાલમાં પુનામાં એક સ્વયં-મેવકનું પથક નિર્માણ કરવાનો વિચાર આવ્યો હતો. તે વખતે તેના નિયમ કરતાં એને મજા નહોતો કે, ‘એવો કોઇપણ નિયમ કરવો જોઇએ, કે જોયો સી. આઇ. ડીના લોક પથકમાં આવી શકે નહિ.’ આ ચર્ચા-ચાહેલી જોઇ લોકમાન્યે કહ્યું, ‘સી. આઇ. ડી. ના લોક આવ્યા-તો તેમાં બગડ્યું શું? જો સી. આઇ. ડીથી હું આમ ખાતો હોત તો જીવોજ નહોત!'

૧૫

એક જોશી પામે તેઓએ એક દિવસ કહ્યું:—‘હું જાણુ છું જ્યાં ત-વપર વિશ્વાસ રાખી એટલો હોત તો મારા હાથથી કાંઈજ થયું નહોત! કલિમંદ્ર સારેબં પાસે અમારો કેસ ચાલતો હતો, ત્યારે એકદર સ્વરૂપપરથી અમારી ખાત્રી થઇ હતી કે અમને સિદ્ધા થશે! માટે નિકાલ માંબળવા કોર્ટમાં જતી વખતેજ અમે મુદ્દા કાઢી અપીલ અજ તૈયાર કરી સાથે લઇ ગયા હતા. કોર્ટમાં જતી વખતે એક જોશીએ અમને કહ્યું હતું કે, ‘તમે છુટશો.’ પણ અમને તે ખરું લાગ્યું નહિ. કારણ કોર્ટનું વક્ષણ જણાવું હતું. પછી કોર્ટમાં ગયા પછી નિકાલ કહેવામાં આવ્યો. પણ અમને રોડનું ખોડું લાગે? અમે પહેલેથીજ અપીલ અર્જ લઇ ગયા હતા!’ આનું

આદિવચન

લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિલકનાં જીવનચરિત્રનું આદિવચન
 નખવાનું મદને આમંત્રણ કરવામાં આવે એને હું એક મોટું માન
 મમળું છું એટલુંજ નહિ, પરંતુ મહારં પરમ સદ્ભાવ્ય ગણું છું,
 અને લાખા તથા અસંકિતકારક મંદવાડનો ભોગ બનેલો-હોવા છતાં
 હું એ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરું છું તે એ અર્વાચીન ભારતની વીર
 વક્તિ પ્રતિ મહારં માન દર્શાવવાના પ્રાપ્ત પ્રસંગને સત્કારવાની 'ધર્મ-
 મુદ્દિથી પ્રેરાઈનિજ. તથાપિ મહારં પ્રારબ્ધમાજ સ્વીકારવું જોઈએ કે
 એ આમંત્રણનો અંગીકાર કરતાં મદને જે દૃષ્ટિથી સંકોચ થાય છે.
 સંકોચનું એક કારણ આ છે. લો. તિલકની વક્તિ અને તહેમની
 કૃતિઓ માટે મદને અતિશય માનની બુદ્ધિ હોવા છતાં તે અમિશ્રિત કે
 અમયોદિત નથી. બેશક, તહેમની બુદ્ધિમતા, વિકૃતતા, લેખનશક્તિ,
 દેશભક્તિ આદિ માટે જેમ સર્વ કોઈને માન છે તેમ મદને પણ છે,
 પરંતુ મહારા મન ઉપર એનો સંસ્કાર પડેલો છે કે ધાર્મિક અને સામા-
 જિક સુધારણાની દિશાઓમાં તહેમના વિચારો અને તહેમનું કાર્ય
 શુદ્ધની ઉર્જાને અર્થે જોટલે અર્થે આવરણ છે તેટલે અર્થે સમયોચિત
 અને પ્રાગતિક નથી. તેમજ રાજકીય દિશામાં તેઓશ્રીની કાર્યપદ્ધતિ નૈતિક
 તથા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિઓથીજ માત્ર નહિ, પરંતુ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી
 પણ જોઈએ તેટલી સરલ, સંબદ્ધ અને વિશ્વાસજનક નથી. કદાચિત
 મહારા મન ઉપર પડેલા આ સંસ્કાર અજ્ઞાનજનિત હશે-અને એમ
 હોય એવું હું ધૃત્યું છું, તથાપિ ન્યાં સુધી એ સંસ્કાર મહારા મન
 ઉપર પડેલા રહેલાં સુધી હું લો. તિલકને મર્યાદિત માન કરતાં
 વિશેષ ન આપી શકું અને હું ઉત્સાહી હોમ રૂલર હોવા છતાં તહેમને
 મહારા નાયક તરીકે સર્વાર્થે ન સ્વીકારી શકું એ સ્પષ્ટ છે. આવી
 મનોદશામાં અમિશ્રિત અને અમયોદિત પૂન્યબુદ્ધિ અને ભક્તિભાવથી
 લખાયેલા ગ્રંથનું આદિવચન લખતાં મદને સંકોચ થાય એ સ્વાભાવિક
 છે. સંકોચનું બીજું કારણ એ છે કે લો. તિલકના લેખો, તહેમનાં
 લાખો આદિ જે સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે તે તેમજ તહેમના વિષે લખા-
 ચું જે જે મુદ્રિત થયું છે તે સર્વનું ઉપર ઉપરનું અવલોકન કરી
 જવા જોટલી સક્તિ પણ અભારે મહારામાં નથી તેવી સ્થિતિમાં તહેમના
 જે લેખો મદને છૂટક છૂટક વાંચેલા અને તહેમનાં જે લખાણો મદને પચક

શ્રીતિલક-ચરિત્ર.

અને સત્ય હોય તો મહારા નામ અભિમાય પ્રમાણે તિલકમહારાજની ઉંચા પ્રકારના લોકનાયક ચલાવો, હક નિર્ણય બને છે.

તિલકમહારાજના જીવનની ન્હાંતીમ્હોટી વિગતોમાં ઉતરવાનું એ સ્થાન નથી; માત્ર તેમનાં લોકહિતકારક જીવનના એક પ્રધાન સ્વરૂપનો અત્ર સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કર્યો છે. -તેમના જીવનના સંબંધમાં ત્રણ વધુ મુદ્દાઓનો સ્પર્શ કરી આ લઘુ લેખ હું સમાપ્ત કરીશ.

પ્રથમ મુદ્દો આ છે. સરકારી અધિકારીઓએ લોક તિલકને સતાવવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી એ તેમના ઉપર વારંવાર કરવામાં આવેલી ફરિયાદો ઉપરથી તેમજ ન્હાંતી મોટી બાબતોમાં પ્રસંગ આવ્યો તેમને પજવવા માટે કરવામાં આવેલા પ્રયત્નો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. પરંતુ આ બધા ઉપરથી અધિકારીઓની તિરસ્કરણીય બાલિશતા જેટલી દેખાઈ આવે છે તે કરતાં એ વિશેષ તિલકમહારાજનું ચારિત્ર્ય હિન્દને ગૌરવ આપતું દીપ્તી નીકળે છે. ખરેખર, સરકારી અધિકારીઓને કાચી સહન કરવામાં તિલકમહારાજને જે દડતો, નિર્ભયતા, સંઘનથી-તા, અને ચારિત્ર્ય દર્શાવ્યા છે તે માટે તેમની જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી બોધી છે. -તેમની લોકમાન્યતાનું એક પોતામાં મોટું કારણ તેમણે ધૈર્યથી સહન કરેલી આપતિઓ છે. હેમને હાકકોટો છેલ્લી વાર મુક્ત કર્યાં તે પ્રસંગે હોમ રજા લીધેલી બાઈની સાખાઓ તરફથી અભિનંદન આપવા બેસાયેલી સભામાં તિલકમહારાજની પોતાની હાજરીમાં મહે ને તાહેર ઉદ્ગારો કારેલા હમની પુનરુક્તિ અરથાને નહિ ગચ્ચાય એવી આશા છે. તે ઉદ્ગારો એ મુજબ હતા: "If suffering for the freedom and the rights of one's motherland can give one a title to the affection and gratitude of one's countrymen, surely no one else can more legitimately claim them than Lokamanya Tilak." રેલી રાજ્યની પ્રાણશોષક પરાધીનતાએજ માત્ર નહિ, પરંતુ કેટલુંક સંકુચિત દરિયા અધિકારીઓના અત્યાચાર પ્રસંગે સર્વને દાખી બંધુ નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ ઉલટું વિશેષ ઉત્તેજિત અને ઉત્તેજનકારક છે તે સરવના સ્વામી. લોકમાન્ય તિલકને પ્રભુત્વ કરી કહેવાળી ભારતવાસી પોતાની જાતને પવિત્ર ગણેલી નહિ માને ? ને જ આમે સદેનવાહોનાં પણ અભિમાન એવું.

શ્રીતિલક-ચારત્ર.

તાસે લોક વિલિંગત જેવા પ્રાન્તિક મુખ્યાધિકારી-વેકાણ માત્ર નહાત્યા ગાંધી અને લોકમાન્ય તિલક અર્વાચીન ભારતના અખંડ પર્વત કરતા ઉજ્જવલ સત્ત્વપ્રદીપો છે-અમુકાંશે સર સુચકાણ્ય આસર પણ

ખીન્ને મુદ્દો લગભગ પ્રથમ મુદ્દાની સમાન છે. જે સત્ત્વ મોટ મોટા અધિકારીઓની હાજરીમાં નથી દબાયું તે સત્ત્વ મોટી મોટી આપત્તિઓથી કે લાંબા કારાગૃહવાસથી પણ નથી દબાયું, -હિલકું પરિપ્રષ્ટ અને સમર્થતર બન્યું છે. "કારાગૃહવાસ એ કલંક નથી-મોટામાં મોટું માન છે"-એ ચેતન્ય આપનાર વીર દદાનંતની હીન હિન્દને જરૂર હતી અને છે. જ્યાં સુધી ગાંધી, તિલક, સર સુચકાણ્ય જેવા સન્તા નરતો સારત્વર્થ જગતને ચરણે અર્પે નહિ ત્યાં સુધી ભારતના સત્ત્વ મય ચારિત્ર્યની વિજયપતાકા જગતમાં કેમ ફરકે? લોક તિલક કારા ગૃહવાસની શિક્ષા સાંભળી કેવા વીર વચનો બોલે છે અને કારાગૃહમાંથી કઈ સિદ્ધિસહિત બહાર આવે છે? છ છ વર્ષના કારાગૃહવાસ અને તે પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં, અને છતાં એ પ્રતાપી, પરાક્રમી સત્ત્વ રહેજ ન્યૂન થયું નથી, લેસ અસ્ત પામ્યું નથી, કિચિન્માત્ર હીન બન્યું નથી ભગવદ્રીતાનું ભારતવર્ષને-જગતને-ઉદ્દેશોધન આપતું તે બહાર નીકળે છે-તત્સમાધુષ્યસ ભારત. જે સત્ત્વ સર્વાંશે જીવનશૌલ્યક પ્રતિકૂલતાઓર્થ પરિરિધત હોવા છતાં કમંચોગતો યોગ કરતું બહાર નીકળે છે એ સત્ત્વને આપતિઓ અને કારાગૃહો શું કરશે?

પોતાની માતૃભૂમિને હીનતામાંથી અને પરાધીનતામાંથી મુક્ત કરી સ્વાતંત્ર્યના ખુલા વાતાવરણને અનુભવ કરાવવા આત્મભોગ આપનાર વીર લોકોઓમાં તિલકમહારાજ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવશે એટલે

સિદ્ધીપણા કરનાર

શ્રીએસના મિત-

ધટે છે-પરંતુ

ગામે, મન્દિરે

મન્દિરે અને મરિજદે મરિજદે સ્વાતંત્ર્યદેવી પધરાવવાનું માન ધણેઅંશે લોકમાન્ય તિલકને ધટે છે. "લોકશાસન અથવા સ્વરાજ્ય વસ્તુતઃ સંપાદન કરવું હોય તો લોકોને તૈયાર કરો-લોકોને તૈયાર કરો:" એ બોધ કરીને ખેસી ન રહેતા પ્રસંગ પરત્વે તે આચારમાં મૂર્તિમંત કરનાર લોકહિતથી હિન્દીઓમાંના લોકમાન્ય તિલક એક છે. તેમને લોકોમાં શ્રદ્ધા છે, લોકોને તેમનામાં શ્રદ્ધા છે. "લોકોને સમજાવો-

શ્રી તિલક-ચારિત્ર.

અને સત્ય હોય તો મદારા નર અભિપ્રાય પ્રમાણે તિલકમદારાજનો ઉચ્ચ પ્રકારના સોકનાયેક થવાનો, હક નિર્ભય અને છે.

તિલકમદારાજના જીવનની ન્દાનીમ્હોટી વિગતોમાં ઉતરવાનું અરથાન નથી; ચાત્ર ત્હેમના લોકહિતકારક જીવનના એક પ્રધાન સ્વરૂપનો અત્ર સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કર્યો છે. ત્હેમના જીવનના સંબંધમાં ત્રણ વંધુ મુદ્દાઓનો સ્પર્શ કરી આ સારુ લેખ હું સમાપ્ત કરીશ.

પ્રથમ મુદ્દો આ છે. સરકારી અધિકારીઓએ લોક તિલકને સતાવવામાં કશું બાકી રાખ્યું નથી એ ત્હેમના ઉપર વારંવાર કરવામાં આવેલી ફરિયાદો ઉપરથી તેમજ ન્દાની મોટી બાજતોમાં પ્રસંગ આવ્યે ત્હેમને પજવવા માટે કરવામાં આવેલા પ્રયત્નો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. પરંતુ આ બધા ઉપરથી અધિકારીઓની તિરસ્કરણીય બાંધિયતા જેટલી દેખાઈ આવે છે તે કરતાં એ વિરોધ તિલકમદારાજનું ચારિત્ર્ય દિનને ગૌરવ આપતું હોય નીકળે છે. ખરેખર, સરકારી અધિકારીઓને હાથે સહન કરવામાં તિલકમદારાજને જે હતા, નિર્ભયતા, સહનશીલતા, અને ચારિત્ર્ય દર્શાવ્યા છે તે માટે ત્હેમની જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી ઓછી છે. ત્હેમની લોકમાન્યતાનું એક મોટામાં મોટું કારણ ત્હેમણે પૈયંથી સહન કરેલી આપતિઓ છે. ત્હેમને હાથકાંટે છેલ્લી વાર મુકત કર્યા તે પ્રસંગે હોમ રાજાની મુઆબની શાખાએ તરફથી અભિનન્દન આપવા જેરાયેલી સભામાં તિલકમદારાજની પોતાની હાજરીમાં મ્હેને મ્હેર ઉદ્દારો કાઢેલા ત્હેમની પુનરુક્તિ અરથાને નહિ ગણાય એવી આશા છે. તે ઉદ્દારો નીચે મુજબ હતા: "If suffering for the freedom and the rights of one's motherland can give one a

શ્રીતલક-ચારન.

તાસે હોડં વિલિંગન જેવાં પ્રાન્તિક મુખ્યાધિકારી તે કોણ માત્ર ?
 તદ્વાત્મા ગાંધી અને લોકમાન્ય તિલક અર્વાચીન ભારતના અખંડ-
 વર્ધા કરતા ઉત્તમ સત્ત્વપ્રદીપો છે-અમુકશે સર સુબ્રહ્મણ્ય આચરણ.

ખીજે મુદ્દો લગભગ પ્રથમ મુદ્દાની સમાન છે. જે સત્ત્વ મોટા
 મોટા અધિકારીઓની હાજરીમાં નથી દબાયું તે સત્ત્વ મોટી મોટી
 આપત્તિઓથી કે લાંબા કારાગૃહવાસથી પણ નથી દબાયું, -ઉલટું પરિ-
 પ્રુષ્ટ અને સમર્થતર બન્યું છે. "કારાગૃહવાસ એ કલંક નથી-મોટામાં
 મોટું માન છે"-એ ચિન્તન આપનાર વીર દેહાન્તની હીન હિન્દને
 જરૂર હતી અને છે. ન્યા સુધી ગાંધી, તિલક, સર સુબ્રહ્મણ્ય જેવાં સન્તા-
 નરેત્રો ભારતવર્ષ જગતને ચરણે અપે નૃદિ ત્યાં સુધી ભારતના સત્ત્વ-
 મય ચારિત્ર્યની વિજયપતાકા જગતમાં કેમ ફરકે ? લોક તિલક કારા-
 ગૃહવાસની શિક્ષા સાંભળી કેવા વીર વચ્ચે જોલે છે અને કારાગૃહમાંથી
 કયું સિદ્ધિસદિત બહાર આવે છે ? છ છ વર્ષના કારાગૃહવાસ અને
 તે પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં, અને છતાં એ પ્રતાપી, પરાક્રમી સત્ત્વ રહેજ ન્યૂન
 થયું નથી, લય અસ્ત પામ્યું નથી, કિચિન્માત્ર હીન બન્યું નથી.
 ભગવદ્ગીતાનું ભારતવર્ષને-જગતને-ઉદ્બોધન આપતું તે બહાર નીકળે
 છે-તસ્માદુપચ્ચ ભારત, જે સત્ત્વ સર્વાંશે જીવનસૌખ્યક પ્રતિકૂલતાઓથી
 પરિચિત હોવા છતાં કર્મભોજનો ધોષ કરતું બહાર નીકળે છે એ સત્ત્વને
 આપતિઓ અને કારાગૃહો શું કરશે ?

પોતાની માતૃજામિતે હીનતામાંથી અને પરાધીનતામાંથી મુક્ત
 કરી સ્વાતંત્ર્યના ખુદા વાતાવરણને અનુભવ કરાવવા આત્મભોગ
 આપનાર વીર યોદ્ધાઓમાં તિલકમહારાજ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવશે એટ-
 લુંજે નહિ, પરંતુ અર્વાચીન યુગની લોકશાસનની ઉદ્દેશ્યપણા કરનાર
 સ્વરાજ્યવાદીઓમાં પણ તેઓ અગ્રસ્થાને વિરાજશે. કેએસના મિત-
 વાદી નેતાઓને દેશમાં રાજકીય વિચાર પ્રેરવાનું માન ધટે છે-પરંતુ
 તે મોટેભાગે શિક્ષિત વર્ગમાં. નચરે નચરે અને ગામે ગામે, મન્દિરે
 મન્દિરે અને મરિજદે મરિજદે સ્વાતંત્ર્યદેવી પધરાવવાનું માન પહેલું અંશે
 લોકમાન્ય તિલકને ધટે છે. "લોકશાસન અથવા સ્વરાજ્ય વસ્તુતઃ
 સંપાદન કરતું હોય તો લોકોને તૈયાર કરો-લોકોને તૈયાર કરોઃ"
 એ બોધ કરીને બેસી ન રહેતા પ્રસંગ પરત્વે તે આચારમાં પ્રતિભંત

અને સત્ય હોય તો મહારા નમ અભિપ્રાય પ્રમાણે તિલકમહારાજનો હિંસા પ્રકારના લોકનાયક થવાનો હક નિર્ણય બને છે.

તિલકમહારાજના જીવનની ન્હાનીગ્હેડી વિગતોમાં હિતરવાનું આ સ્થાન નથી, માત્ર ત્હેમના લોકહિતકારક જીવનના એક પ્રધાન સ્વરૂપનો અત્ર સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કર્યો છે. ત્હેમના જીવનના સબધમાં નહુ વધુ મુદ્દાઓનો સ્પર્શ કરી આ લઘુ લેખ હુ સમાપ્ત કરીશ.

(પ્રથમ મુદ્દો આ છે સરકારી અધિકારીઓએ હો તિલકને સતાવવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી એ ત્હેમના ઉપર વારંવાર કરવામાં આવેલી ફરિયાદો ઉપરથી તેમજ ન્હાની મોટી બાબતોમાં પ્રસંગ આવ્યે ત્હેમને પશ્ચવવા માટે કરવામાં આવેલા પ્રયત્નો ઉપરથી જણાઈ આવે છે પરંતુ આ બધા ઉપરથી અધિકારીઓની તિરસ્કરણીય બાલિશતા જેટલી દેખાઈ આવે છે તે કરતાં જે વિશેષ તિલકમહારાજનું ચારિત્ર્ય હિન્દને ગૌરવ આપતું હોય તે નીકળે છે ખરેખર, સરકારી અધિકારીઓને હાથે સહન કરવામાં તિલકમહારાજે જે દંત, નિર્ભયતા, સહનશીલતા, અને ચારિત્ર્ય દર્શાવ્યાં છે તે માટે ત્હેમની જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી ઓછી છે. ત્હેમની લોકમાન્યતાનું એક મોટામાં મોટું કારણ ત્હેમણે ધૈર્યથી સહન કરેલી આપત્તિઓ છે. ત્હેમને હાઈકોર્ટે છેલ્લી વાર મુક્ત કર્યાં તે પ્રસંગે હોમ રૂલ લીગની મુખ્યાલની શાખાએ તરફથી અભિનંદન આપવા બેરમલો ચણામાં તિલકમહારાજની ચોતાની હાજરીમાં મહેન્દ્ર મહેર ઉદ્ગારો કાઢેના ત્હેમની પુનરુક્તિ અસ્થાને નહિ મળ્યાં એવી આશા છે તે ઉદ્ગારો નીચે મુજબ હતા. "If suffering for the freedom and the rights of one's motherland can give one a

મકાશિકની પ્રાર્થના.

આપણા દેશમાં પાશ્ચાત્ય દેશની પેઠે મદ્રાસ પુઠપોનાં ચરિત્ર લખવાનો પ્રયત્ન થયો છે; અને તે પણ કયાંક હમબુર્ગ સર થયો છે. અસાર સુધીમાં દેશભક્ત પ. પૂ. દાદાભાઈ, ગોખલે, રાનડે, એનીએસંટ વગેરેનાં ચરિત્રો કોઈક વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં તો કોઈક સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યાં છે. આ દેશભક્તોની માલિકામાં હો. મા. બાળ ગંગાધર તિલક મેરૂ રૂપ છે એમ કહીએ તો તે અતિચયોક્તિ કહેવાય નહિ. આ મદ્રાસ વિદ્યાવ્યાસંગી અને રાજનીતિનિપુણ પુઠપોનાં ચરિત્ર અસાર સુધીમાં ચરિત્રરૂપે કોઈ પણ બાળમાં પ્રસિદ્ધ થયું નથી. મરાઠી બાળમાં ચરિત્ર રૂપે નહિ, પણ નિઃસંન રૂપે તેમના ચરિત્રમાંની કેટલીક મહત્ત્વની બાબતોના સંગ્રહરૂપ એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેમજ હો. મા. તિલકની એકસઠી વર્ણનાંક નિમિત્તે પુનાના એક મંડળ તરફથી તેમના જીવનમાંની કેટલીક જાણવાજ્ઞે બાબતોનો સંગ્રહ એક ખાસ અંકના સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ તેમના જીવનની ચરિત્રાતમાંથી તે અસાર સુધીની દરેક બાબતોનો ક્રમવાર ઉલ્લેખ કોઈ પણ મંચકારે કરેલ નથી. છતાં જેટલી મહત્ત્વની બાબતો પુસ્તકના આકારમાં અને લેખના આકારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, તેનું ક્રમવાર અનુસંધાન કરીને મેં આ પુસ્તકમાં કેટલીક જુની અને જાણવાયોગ્ય બાબતોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ કાંઈ લોકમાન્યનું સમગ્ર જીવન-ચરિત્ર નથી, આ તો જીવનચરિત્રનો એક પરમાણુ છે. લોકમાન્યનું સમગ્ર જીવન-ચરિત્ર લખવું એ મારા જેવા સામાન્ય મનુષ્યનું કામ નથી.

આ પુસ્તકમાં સક્ષિપ્ત રીતે સર્વ મહત્ત્વની બાબતોનો સમાવેશ થાય એ હેતુથી આ પુસ્તકના મેં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ આવા બે ભાગ પાડ્યા છે. પૂર્વાર્ધમાં તેમના જીવનની સરજ્યાત કેવી રીતે થઈ અને કેવી કેવી સ્થિતિમાંથી તેઓ આગળ વધ્યા, તેમની સાયંજનિક સેવા, કે જેમાં તેમણે ચર કરેલી સર્વ સંસ્થાઓનું નિરૂપણ છે; તેમની સાહિત્યસેવા કે, જેમાં પ્રસિદ્ધ પત્ર કેસરીની સવિસ્તર દલીલો ઓગાંચત

સોકાને સ્વરાજ્ય માટે તૈયાર કરો ”-એ હિંદોપજ્ઞા આપ્યા ભારતવર્ષમાં ખુન્નેખુણામાં પ્રસાર દેવાની અત્યારે જેટલી જરૂર છે તેટલી શ્રીમદ્દશાની નથી એ લોકશાસનવાદ-સ્વરાજ્યવાદ-હોમરૂપવાદ-વગેરેના એક સમર્થ હિંદોપજ્ઞ તથા પ્રચાર તરીકે તિલકમહારાજનું ભારતવર્ષ હંમેશાં ઓશિ ગણ્ય રહેશે જ્યારે અગત રાગદેશે યથા દશે અને લોકશાસન સામાન્ય બની ગયું હશે ત્યારે ભારતના ઉપકારવશ સન્તાનો મગનબોદી થોડા કરશે “તિલક મહારાજકે જય ”

પરાધીનતાથી ચારિત્ર્યહીન બની ગયેના દિન્દવારીઓ તિલકમહારાજ જેવી સત્ત્વસ્ર પતિઓનાં ચરિત્રોથી જેટલા પરિચિત થાય તેટલા હૃદયને કરતાં જોધાએ દુર્ભાગ્યે ગુજરાતમાં આમ તો સ્વાતંત્ર્ય અને સત્ત્વ ન્યૂન છેજ અને હૃદયમાં યે રાષ્ટ્રને ચરણે પોતાના જીવનો અર્પણ કરનાર દેશભક્તોનાં જીવનચરિત્રો ગુજરાતના બાપામાં જેટલાં લખાવાં જોધાએ તેટલાં લખાયાં નથી એવી રિયતિમાં સાધારણ રીતે લખામણ ચરિત્રો પણ સત્કારને પાત્ર ગણાવાં જોધાએ દેશમાં રાજકીય આંદોલનો આપી રહ્યાં છે તે પ્રસંગે તે આંદોલનો પ્રેરનાર એક પ્રતાપી વ્યક્તિનાં ચરિત્રથી અજાન રહેવાના અક્ષતબ્ય અપરાધમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રસંગ આપવા માટે બાઈ કૃષ્ણપ્રસાદ શાસ્ત્રીને અભિનંદન ધેટે ॥ બાઈ કૃષ્ણપ્રસાદ શાસ્ત્રી મૂળ અમદાવાદના રહીશ છે અને શાસ્ત્રી કુટુંબમાં જન્મેલા હોવાથી સંસ્કૃત બાપાથી પરિચિત છે તેઓ ‘ચિત્રશાળા પ્રેસ’ નાં એડિટરમાં કામ કરતા હોવાથી તેમને પૂનામાં રહેવાનું થાય છે અને ત્યાં તેમને મરાઠી બાપાનો પરિચય થયેલો છે મરાઠી બાપામાંથી તેમણે કેટલાંક પુસ્તકોના ગુજરાતી અનુવાદો કરેલા છે અને હજી તે કાર્યે જાય છે આ ગ્રંથ લખવામાં પણ તેમણે મરાઠી પુસ્તકોના આશ્રય લીધેલા છે પૂનાના વાતાવરણમાં લોકમાન્ય તિલકના પ્રભાવથી પ્રેરાઈ તેમનું ચરિત્ર લખી ગુજરાતને ત્યાં પરિચિત કરવાનું તેમને મન થાય એ સ્વાભાવિકજ છે ગુજગત તેમના આ પ્રયાસને સત્કારે એવી મારી શુભેચ્છા છે

પ્રકાશકની પ્રાર્થના.

આપણા દેશમાં પાશ્ચાત્ય દેશની જેમ મહાન પુરુષોનાં ચરિત્ર લખવાનો પ્રયાત ધણોજ થોડો છે; અને તે પણ ક્યાંક હમણાંજ શરૂ થયો છે. અસાર સુધીમાં દેશભક્ત પ. પૂ. દાદાભાઈ, ગોખલે, રાનડે, એનીએસંટ વગેરેનાં ચરિત્રો કોઈક વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં તો કોઈક સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યાં છે. આ દેશભક્તોની માલિકામાં હો. મા. બાળ ગંગાધર તિલક મેરૂ રૂપ છે એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ કહેવાય નહિ. આ મહાન વિદ્યાવ્યાસંગી અને રાજનીતિનિપુણ પુરુષનું ચરિત્ર અસાર સુધીમાં ચરિત્રરૂપે કોઈ પણ બાબતમાં પ્રસિદ્ધ થયું નથી. મરાઠી ભાષામાં ચરિત્ર રૂપે નહિ, પણ નિદર્શન રૂપે તેમના ચરિત્રમાંની કેટલીક મહત્વની બાબતોના સંગ્રહરૂપ એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેમજ હો. મા. તિલકની એકસઠી વર્ષગાંઠ નિમિત્તે પુનાના એક મંડળ તરફથી તેમના જીવનમાંની કેટલીક જાણવાજાગે બાબતોનો સંગ્રહ એક ખાસ અંકના સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ તેમના જીવનની શરૂઆતમાંથી તે અસાર સુધીની દરેક બાબતોનો ક્રમવાર ઉલ્લેખ કોઈ પણ અંકકારે કરેલ નથી. હતાં જેટલી મહત્વની બાબતો પુસ્તકના આકારમાં અને લેખના આકારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, તેનું ક્રમવાર અનુસંધાન કરીને મેં આ પુસ્તકમાં કેટલીક જુની અને જાણવાયોગ્ય બાબતોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ કોઈ લોકમાન્યનું સમગ્ર જીવન-ચરિત્ર નથી, આ તો જીવનચરિત્રનો એક પરમાણુ છે. લોકમાન્યનું સમગ્ર જીવન-ચરિત્ર લખવું એ મારા જેવા સામાન્ય મનુષ્યનું કામ નથી.

આ પુસ્તકમાં સંક્ષિપ્ત રીતે સર્વ મહત્વની બાબતોનો સમાવેશ થાય એ હેતુથી આ પુસ્તકના મેં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ આવા બે ભાગ પાડ્યા છે. પૂર્વાર્ધમાં તેમના જીવનની શરૂઆત કેવી રીતે થઈ અને કેવી કેવી સ્થિતિમાંથી તેઓ આગળ વધ્યા, તેમની સાવજનિક સેવા, કે જેમાં તેમણે શરૂ કરેલી સર્વ સંસ્થાઓનું નિરૂપણ છે; તેમની સાહિત્યસેવા કે, જેમાં પ્રસિદ્ધ પત્ર કેસરીની સવિસ્તર લેખિકતા, આરાધન,

શ્રીતલક-ચરિત્ર

આટિંકે હોમં ધન ધી વેદાં, ગીતારહેસ્ય વગેરેનાં સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ નિર્દેશન છે; (આમા ગીતા-રહસ્યનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે;) તે પછી તેમની રાષ્ટ્રીય-સેવા અને તેને અંગે તેમને સહેલી પડેલી પાંચ આપત્તિઓના પ્રસંગની હકીકત આપી, તેમને રહેણી વગેરેનું તથા સંપાદકીય ચોગ્યતાનું નિર્દેશન કરવામાં આવ્યું છે, તે પછી સ્વદેશી અળવળ સાથેના તેમના સંબંધનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ઉત્તરાર્ધમાં તેમના ધાર્મિક, સામાજિક, અને રાજકીય વિચારોનો સંગ્રહ—કોઇ લેખના સ્વરૂપમાં તે કોઇ વાપણના સ્વરૂપમાં—આપવામાં આવ્યો છે.

મારા વિચાર શોકમાન્યના જીવનની યજ્ઞઆતથી મીડીને તે અસાર પથંતની દરેકે દરેક જીણી, જીણી બાબતોનો મોટો સંગ્રહ કરવાનો હતો. પણ હાલના મહાયુદ્ધને લીધે થઇ પડેલી કામગીરી મેધધારીથી એ કામ હાલમાં મારા જીવાથી થવું અશક્ય થઇ પડેલું છે. આ નાનું ચરિત્ર લખવામાં સદાયબદ્ધ થયેલાં મરાઠી પુસ્તકોના પ્રકાશકોનો હું ખાસ આભારી છું. કારણ, તે સિવાય આટલું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર પણ મારાથી લખી શકાયું નહોત.

વાર્થક વર્ગ આ પુસ્તકના આદિવચનના લેખક રા. રા. મો. ચંદ્રશંકર નમદાશંકર પંડ્યા; બી. એ. એલ એલ. બી. યી જાણીતો છે. તેઓશ્રીની લેખિનીથી આ પુસ્તકની મદદતીમાં ધણેજ વધારો થયો છે. તેઓશ્રીના સંબંધમાં કોઇ પણ લખવું એ મારી શક્તિની બહાર છે. તેઓશ્રીએ મારી વિનંતીનો સ્વીકાર કરી, પોતાની તખીયત નાદુરસ્ત છતાં, તેવી રિયતિમાં પણ પોતાથી બની શકતા એ જોશ લખી તેમણે મને ધણેજ ઝણી કર્યો છે. છેવટે આ પુસ્તકના મુદ્રક ‘ચિત્રશાળા’ પ્રેસના મેનેજર રા. રા. શંકર નરહર જોશીનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર ગાતું છું. કારણ, તેમની મદદથી હું આ પુસ્તક હું મુદ્રતમાં પ્રસિદ્ધ કરી શક્યો છું.

राष्ट्रदेव.

लोकमान्य बाळ गंगाधर तिलक

के सा सायनाभावाई तिरक

લોકમાન્ય

વાલ ગંગાધર તિલકનું ચરિત્ર.

(પૂર્વાર્ધ.)

ઉપોદ્ધાત

જે બાળતના સંબંધમાં કિંવા જે વ્યક્તિના સંબંધમાં હળરો લોકોએ, હળરો ઠેકાણે, હળરો પ્રકારે સ્તુતિપર ઉદ્ગાર કરેલા હોય છે; તેજ બાળતના સંબંધમાં અને તેજ વ્યક્તિના સંબંધમાં કોઈ પણ જુદા પ્રકારથી કિંવા અશ્રુતપૂર્વ દૃષ્ટિથી પિયાર કરવો ધણે ભાગે અશક્યજ થઈ પડે છે. દિમાસય પર્વત, પ્રચંડ મહાસાગર, ચંદ્ર, સૂર્ય, અમિ વગેરે સ્વયંસિદ્ધ અને પોતાનાજ ફક્ત અસ્તિત્વના જોર પર પોતાનું મહત્ત્વ કિંવા તેજ દુનિયાની નજરે આણુનાર અથ્થ કિંવા સ્થિર પદાર્થ વગેરેની મહત્તીના કિંવા પ્રભાવનાં સ્તોત્રો ગાવાને કિંવા તેમના અંગના વિલક્ષણ સામર્થ્યની દુનિયાને ઝોળખાણુ કરી આપવા માટે ભાકુતી ભાટોની કિંવા સ્તુતિપાઠકોની જરૂર નથી, તેજ પ્રમાણે શ્રીરામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ, વ્રુકારામ, શ્રીશિવાજી મહારાજ, બાજીરાવ વગેરે ભારત-વર્ષમાંની અનેક વિશૂતિઓનાં અંગોનાં ગુણ-વર્ણન કરવા માટે અસારે

કાષ્ઠની પણ લેખિનીની કિવા વાણીની ગરજ રહી નથી,
કિવા નેપોવિમન, સીઝર, ઍન્ડ્રીઝાડર, હાનિબાલ, ટોગો,
ઝોયામા વગેરેનાં ચૌધનાં પરાક્રમનાં વર્ણન કરવા માટે
મમે તેટલા અને મમે તેવા લેખિકા કે મહાકવિઓ
આગળ આવે, તો પણ તેમનાથી આ દુનિયાભરમાં પ્રસિ
દ્ધિને પામેલા પરાક્રમી પુરુષોની કીર્તિમાં રતિમાત્ર પણ વધારો
થવાનો નથી સ્વયં પ્રકાશથી દુનિયાને દીપારી નાંખ
નારા સહસ્રરશ્મિગુ સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું એ દેખા
ડવા માટે જે પ્રમાણે એકાદી મચાલ સળગાવવાની
જરૂર નથી, તેજ પ્રમાણે સ્વયં સિદ્ધ એવા જે પુરુષો
છે, તેમના અગત્ય ગુણોની લોકોને કલ્પના કરી
આપવા માટે બાકુતી લોકોની જરૂર નથી, એ સ્પષ્ટજ
છે પરંતુ સત-પુરુષોના કહેવા મુજબ—ઝેટલાકો તર
ફથી મહાન્ વિભૂતિઓનાં જે ગુણ-વર્ણન કરવામાં આવે
છે તે, તે વિભૂતિઓના ગુણોની જાહેરાત આપવા માટે
નહિ પરંતુ તે વિભૂતિઓના ગુણના વર્ણન કરવાની
ક્રિયા કરી, તે ગુણોથી આપણને કાંઈ લાભ થાય, તો
તે કરી લેવો, આવા ઉદ્દેશથીજ ધણા લોકો મહાન્ વિભૂ
તિઓના પામ વાચતા હોય છે એટલામાટે આ નાના
ચરિત્ર-પુસ્તકના આરંભમાં પ્રાસ્તાવિક શબ્દ તરીકે જે
લખવાનું છે, તે પ્રસ્તુત ચરિત્ર-નાયક લોખ બળવત
રાવ તિલકના ગુણ લોકોની નજરે આણવાના હેતુથી
લખવામાં આવતું નથી, પરંતુ અભારની હિંદુસ્થાનની
અસાધારણ, પરિસ્થિતિમાં પણ લોખ તિલક જેવી જે
વિભૂતિઓ અવતીર્ણ થાય છે તેમના અગત્ય નાના
વિષ ગુણોનું શોધ પદ્ધતિસર પરિચીતન કરી આપણા

મનની પણ થોડી ઉત્તરિ કરી લેવાની આ સંધિ છે, આ હેતુથી તેમના સ્વભાવનું, શુદ્ધિ-વૈભવનું અને નૈતિક શુદ્ધતાનું થોડું સંગતિવાર નિરૂપણ કરવાનો મનનો કૃત-સંકલ્પ હોવાથી આગળના ચાર શબ્દ લખવામાં આવે છે.

હો. તિલકના જેવી જે ખરેખરી મહાન્ વિશ્વ-તિઓ હોય છે તેમના સ્વભાવનું ખરું જ્ઞાન થવા માટે પણ આરી યોગ્યતાની અને અધિકારી પુરુષની જરૂર હોય છે. સાગરના તળાવે તો અનંત રત્નો હોય પણ કુબકી મારનારો જે પ્રમાણે તેના જોખમાં આવે તેટલાજ તે પાણીની બહાર કાઢી શકે છે, તેજ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના અદિતીય ગુણોના નિધિ-રૂપ જે પુરુષો હોય છે, તેમના અંગના ગુણ તેમના બહુતોના કિંવા શિષ્યોના અંગે જેવા પ્રકારની યોગ્યતા હશે તે પ્રમાણમાં તેમને જણાવાના, આવો નિસર્ગ-સિદ્ધ નિયમ છે. જે પ્રમાણે ઈશ્વરની સાથે થોડો વખત પણ તાદાત્મ્ય કરી લેવું પડે છે, તેજ પ્રમાણે મોટા પુરુષોના અંગના ગુણ-અવગુણ સમજવા માટે થોડો યોગાભ્યાસ કરવો પડે છે. હો. તિલક આજ પછા વયોથી સાર્વજનિક બાબતોમાં આગેવાની લઇ રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વની કામગીરી બજાવે છે. આખા હિંદુસ્થાનમાં અને કેટલાક ખીજ દેશોમાં પણ તે અલારે ધણાજ જાણીતા થયા છે. જે ચાર કલાક તેમના સહવાસમાં ગાળનારા ગૃહસ્થથી માંડીને તે પચીસ વર્ષ તેમની સાથે નિકટ અને નિઃસંજોધ જેમનો છે એવા સર્વ ગૃહસ્થો પર્વત દરેકના મનમાં તેમના અગાધ શુદ્ધિ-બળ માટે,

દહ સ્વભાવ મોટે અને શુદ્ધ હેતુ-સંબંધમાં સર્વસાધા-
પણ્ય એક મત છે. એવા નાનાવિષ હોકાને જે પુરુષ
અનેક બાબતમાં વંદનીય લાગે છે, તેના અંગે કંઈ
પણ દેવી-અંશ, દેવી-સ્ફૂર્તિ અને દેવી-તેજ વાસ કરે
છે એ કોઈ પણ કંચૂમ કરશે.

ધર્મસંકે, ક્રાન્સ, જર્મની, અમેરિકા વગેરે દાસના
કાળના સુધરેલા રાષ્ટ્રમાંના મોટા પુરુષોનાં ચરિત્રો લખ-
વાની રીત અને આપણે અહીંના મોટા પુરુષોનાં ચરિત્રો
લખવાની રીત એમાં જમિન-આસ્માનનો ફરક છે. ત્યાં
વિદ્યા અને શિક્ષણનો અલંત પ્રસાર થયો હોવાથી
હોકામાં યુજુ-આદકતા ઘણી વધી છે. અર્થાત્ સન્માન્ય
પુરુષો સંબંધી, ઝીણી ઝીણી બાબતોને પણ મહત્ત્વ
પ્રાપ્ત થઈ તેનું ચરિત્રોમાં વર્ણન થાય છે, અને હોકા
પણ તે ઘણા રસથી અને શક્તિથી વાંચે છે. જોન-
સન, ઈસાપીયર, નેપોલિયન વગેરે વિખ્યાત પુરુષોનાં
ચરિત્ર પર ત્યાંના હોકા જે તુટી પડે છે તેનું બીજું
આજ છે. જોનસનના ગ્રંથોનું ધર્મેશ્વ-સમાજ પર શું
પરિણામ થયું, ઈસાપીયરની અસૌકિક-બુદ્ધિ-મત્તા ત્યાં
પરથી જણાઈ આને છે, નેપોલિયનના વેશવતું ઇંગ્લિશ
શોમાં છે વગેરે બાબતોની દ્રષ્ટિએ સગોપાંગ મીમાંસા
કરવા માંડી તો ત્યાંના હોકાનું લક્ષ તે તરફ મથાઈ
લાગે છે; પણ નેપોલિયન કેવી ટોપી પહેરતો હતો,
ઈસાપીયર કઈ ખુરશી પર બેસતો હતો, જોનસન કેવી
કલમથી લખતો હતો, ઇત્યાદિ ઝીણી ઝીણી બાબતો જાણવાની
પણ ત્યાંના હોકાને એટલી કાંઈ હિતકંદા હોય છે કે, તે સંજ-
મમાં દ્રષ્ટિએ કાંઈ લેખ લખ્યો તો, તે ખેદ કરી તેઓ વાંચ્યા

શિવાય રહેતા નથી. લોકોની જિજ્ઞાસા અને લેખકોની પ્રવૃત્તિ એ ધણા અંશે પરસ્પર અવલંબી રહેલી છે. અર્થાત્ લોક જિજ્ઞાસુ હોય છે તો, તેમની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરનારા લેખકો પણ નીપજે છે; લેખકે નવીન અને મનોવેધક હકીકત આપવા માંડી-કે, લોકોની પણ તે વાંચવા તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે, આજ પર્વત એતદેશીય મહાન પુરુષોના અનેક ચરિત્રો થયા છે; પરંતુ ઉપર કલા મુજબ જીણી જીણી પણ મહત્વની બાબતોનું જેમાં વર્ણન કર્યું છે એવું ચરિત્ર કવચિત્ મળી આવશે. પ્રસ્તુત પુસ્તકનો ઉદ્દેશ આખા ભારતખંડમાં વિદ્યતા, સ્વાર્થભાગ, દેશસેવા ઇલાદિ ગુણોથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા એક મહાન પુરુષના આધુન્ય-ક્રમમાંની ઠેકલીક નાની નાની પણ મહત્વની બાબતો કહેવી એ છે. અને તે મહાન પુરુષ પ્રખ્યાત કેસરી-કાર લોઠ બાળ ગંગાધર તિલક છે.

જોઈએ આતુ' લવિષ્ય કોઈ પણ વર્તારો. ગૃહોતુ' બલ
ધણું ન હોય તો પણ પોતાના Will power કિંવા
મનોબલના જોરપર ગૃહદશા પણ ફેરવી શકાય છે આતુ'
તત્ત્વ માનીયે તો ગૃહોની અનુકૂલતાનો થોડો ફાયદો લઈ
ફક્ત પોતાની ઇચ્છા શક્તિના કિંવા મનોબલના અંતે
દૃઢ નિશ્ચયના જોર પર તિલક પત્રિકામાં દર્શગોચર થતી
ના કરતાં પણ વધારે કર્તવ્યતા કરી દેખાડી એમ કહી
શકાય. The wise man Rules his stars
એટલે "મહાશુદ્ધિમાન પુરુષ પોતાની ગૃહ-દશાપર પણ
તાબો મેળવી શકે છે" આતુ' એક ઇંગ્લેશ સૂત્ર છે,
તેને તિલકની કર્તવ્ય-નિશ્ચયી વધારે બળ મળે છે એમ
કહેવાને હરકત નથી.

દસ વર્ષની ઊંમરે એટલે ૧૮૬૬માં રા. તિલક પોતાના
વડિલ સાથે પુનામાં આવ્યા. આ વર્ષથી માંડીને તેમનો
વાસ પુનામાંજ છે. સખખ, પુના માટે લો. તિલકને
કિંવા લો. તિલક માટે પુના શહેરને વિશેષ અભિ-
માન લાગે એ સ્વાભાવિક છે. રત્નાગિરીમાં પ્રથમ પેઢા
થઈ પુનાના પ્રદેશમાં ચમકેલાં રત્નો મહારાષ્ટ્રમાં આજ
પર્યંત અનેક થયાં. ચેમ્પાઈમાંના ધણા મોટામોટા પુરુષો
રત્નાગિરી પ્રાંતમાંજ જન્મેલા હતા અને પછી પુનામાં
આવી મોટી યોગ્યતાએ ચઢ્યા હતા. તેજ પ્રમાણે હાલમાં
ઇંગ્લેશ અમલમાં પણ રત્નાગિરી પ્રાંતમાંજ જન્મી અને
પુનામાં આવ્યા પછી નામ-રૂપને પામેલા ધણા લોક
છે. તેમાં ડો. લાંડારકર, લો. તિલક અને સીતીયર
ફેગલર પરજાંચે સાહેબ આ ત્રણનાં નામો પ્રામુખ્યે

કરીને રૂઢી સકારો લો. તિલકની નાનપણની દુશીઆ
રીતી અને કોલેજમાની દુશીઆરીની અનેક વાતો
નમદ કરેલી છે 'પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાં' આ કહેવન
ખરી છે પરંતુ એક માણસ મોટી યોગ્યતાએ ચઢ્યો
કે, તેની નાનપણની કેટલીક ખાજતોને અમરતું મદરવ
આપવાનો ચરિત્રકારોનો પ્રધાત હોય છે, તે પ્રસૂત
લેખકને સર્વસ્વ માન્ય નથી નેપોલિયનની ઝેરી એક
વાત કહે છે કે, નાનપણમાં તે જરફની ગોળાઓથી
લદાઈ કરવાની રમતો રમતો હતો! એપરથી તે મોટે
પોઢો ધરો એ પહેલેથીજ જણાઈ ચુક્યું હતું પરંતુ
નાનપણમાં ખોળી ખોળી લદાઈઓ રમવામાં ધણી છાંન્ડા
મોટપણે ગદા, રાતડી અને મકરી જેવાં નીકળ્યાનાં પણુ
ઉઠાહરણો છે માટે નાનપણની લીલાપરથી મોટપણનાં
કામોનાં લાંબાં લાંબાં વર્ણનો કરવાનું બોળા લાવિક
લોકોને રોકો પરંતુ હાલના સમયમાં બોળપણને મદરવ
આપવું કામનું નથી અને એટલાજ માટે લો. તિલ
કની નાનપણની વાતો આ ત્રોટક લેખમાં આપવાનો
વિચાર નથી

લો. તિલકની સર્વવ્યાપી જીવિતો વિકાસ તેઓ
કોલેજમાં દાખલ થયા લારથીજ થવા માંડ્યો હતો
એમાં શકા નથી ગણિત અને સરકૂત વિષયોમાં તેમની
ગતિ ઉત્તમ પ્રકારની ચાલતી પરંતુ તેમના હાલના
સ્વભાવનું જેમને સાંનિધ્યથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે,
તેમને, એક કાંતે તિલકને દ્વિત્વ-સ્કૃતિ પણુ યતી
હતી એમ કહ્યું હોય, તો તે ખરૂં લાગવાનો પણુ
સલવ નથી જે પુરુષ રાજ-કારણમાં પડે છે અને

રાજ-નીતિનું અને ગહન-વિષયોનું અધ્યયન કરવાનો જોને નિત્ય પ્રસંગ આવે છે, તેના અંગનું રસિકપાંછું અને કવિત્વસ્ફૂર્તિ ધીમે ધીમે પૂર્ણ લયને પામે છે એવા અનુભવ છે. પરંતુ તિલકને તરુણવસ્થામાં કવિતા કરવાનો નાદ હતો અને સંસ્કૃતમાં પણ તે ઉત્તમ કવિતા કરતાં હતા; આ વાત જો કે અચંબો પમાડનારી છે, પરંતુ પ્રસિદ્ધ ઇંગ્લેજ અંચકાર કાલાંધલનું એક વચન ધ્યાનમાં લેતાં તે અચંબો દૂર થાય તેમ છે.

A hero is a hero at all points એટલે “જો મોટા મહાત્માઓ હોય છે તેમની છુદ્ધિ સર્વ કામમાં સરખી ચાલે છે.” આ કાલાંધલનું વચન તિલકને બરોબર લાગૂ પડે છે. તિલકે કવિતા રચવાનો પરિપાક રાખ્યો હોત તો તે ઉત્તમ કવિ પણ થયા હોત. તેમણે સંસ્કૃતમાં રચેલા ‘માત-વિલાપ’માંના બે ત્રણ શ્લોક જિજ્ઞાસુ વાચકો માટે અહીંમાં ઉતારવા અવશ્ય લાગે છે. રઘુવંશમાંના અજ-વિલાપની ધાટી પર રચાયેલા આ શ્લોકો છે અને તેમાં અર્થગાંભીર અને ભારેખમપણું સાથે સંધાયું છે.

ગૃહકર્મણિ રક્તમાનસા-

મશિતલ્યં ન ચિલંબ્ય દેહિ મે ।

અયિ પુત્રક ! કો ષદેદિદં

ઘત્તનં સંપ્રતિ માં ગતે ત્વાયિ ॥ ૧ ॥

મયનં તનયેત શોકતે,

ન ઘૃયેત્યં વિમુઘૈર્નગચતે ।

મુષનં હિ વિમાતિ મે મનં

સુરલોકં તનયે ગતે દ્રુતમ્ ॥ ૨ ॥

અથ વંધુભિષ્મિસાત્કૃતઃ
સુત ઇત્યાદ્યગમ્ય વિવહલા ।
વિલસજં દિ શોકપાયકે
ગુણિતે દોહરસેન સાં વપુઃ ॥ ૩ ॥

તિલકનાં લક્ષ્ય પદ્ધતિના રીવાજ મુજબ તેમની
પંદર વર્ષની ઉંમરેજ યર્થા દર્તા, હાથના સુધારક મત પ્રમાણે
આ બાલ-વિવાહજ દત્તો. પરંતુ ઐદ-વિવાહ, પ્રીતિ-
વિવાહ અને પુનઃવિવાહ વગેરે કરેલા મૃદરથોના સંસાર-
રિક સુખની કષ્ટક પ્રથમે યનારી દેના જોતા, એવા
નવીન પદ્ધતિના સંસાર કરતાં તિલકના ધરમા દળર
ગણ ઉત્તમ સંસાર-સુખ અનુભવાતું હતું. લક્ષ્ય પદ્ધતિ એકજ
વર્ષે તિલકના વલિવનો સ્વર્ગવાસ વગેરે અને તે પ્રજા વ્યારજ
મહિતે તેમણે મેદિપુલેચનની પરીક્ષા પાસ કરી.

સાર્વજનિક કાર્યો.

૧ ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ.

સ્કૂલ સન ૧૮૮૦ના જાનેવારીની
ખીજ તારીખે કે. વિજયશાસ્ત્રી
ચિપજૂનકરે પૂનામાં સ્થાપન કરી.
પરંતુ આ સ્કૂલની દૃષ્ટનાનું જન-
કલ્પ સર્વાંશે ચિપજૂનકરનું નથી.
ચિપજૂનકર 'શાસ્ત્રી' પહેલાં રતના-
ગિરીમાં સરકારી નોકર હતા. અને ત્યાંથી
૧૮૭૬ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં તેઓ સરકારી
નોકરી છોડી પુના પાછા આવ્યા હતા. તેમની
પોતાની 'ધર્મ' સ્કૂલ કાઢવાની હતી ખરી,
પરંતુ પોતાના એકલાથી નવી જાળા કાઢવી તેમને કઠિણ
લાગ્યું અને તેથી તેમણે તે સમયની ભાવે સ્કૂલ કિંવા પુના
ઇન્ટિટ્યુશનમાં દાખલ થઇ તે સ્કૂલ સુધારવાનું
કરાવ્યું હતું. સુદેવે એજ વખતે ઉચ્ચન કોલેજમાં રા.
તિલક, આગરકર, બાલાજી આબાજી ભાગવત અને વે.ક-
ટેશ બાલાજી કરંદીકર, આ ચાર જણનો, ધણા દિવ-
સની વાતાવાટથી પરીક્ષા પાસ થયા પછી સરકારી
નોકરી ન સ્વીકારતાં નવા પ્રકારની શિક્ષણ-સંસ્થા કાઢ-
વાનો વિચાર થયો હતો. ઉપર જણાવેલા ચાર જણ-
માંથી આગરકર વગેરે ઉચ્ચન કોલેજના વિદ્યાર્થી હતા
તે વખતે રા. તિલક એલ, એલ, બી. નો અભ્યાસ
પૂરો કરવા માટે કોલેજમાં આવી રહ્યા હતા, અને તે

વખતે કોલેજના જૂના વિદ્યાર્થીઓને કોલેજમાં રહેવાની
 સવડ સારી હતી. જ્યાં સવડનો હાથેલો લપ્પ રા. તિલક
 સાથે તે વખતે રા. કૃષ્ણાજી વિનયક ચારંગપાણી (હાલના
 વડોદરાના રિટાયર્ડ મુખ્ય ન્યાયાધીશ), રા. મનોહર વિષ્ણુ
 હાથવટે (હાલના પેનશનર મુનસફ), અને રા. શ્રીધર
 ખાલકુબ્જી ઉપાસની એ ત્રણે પંચ ત્યાંજ રહેતા હતા.
 રા. તિલક, રા. આગરકર, ભાગવત અને કરદિકરનો
 ઉપર કલા પ્રમાણે નિમિત્ત થયો, તે સુમારેજ કે. વિષ્ણુ-
 શાસ્ત્રી ચિપ્લૂનકર સરકારી નોકરીનું રાજીનામું આપી
 પુનામાં એક નવી ઇમેજ શાળા કાઢવાના છે. એ હકી-
 કત તેઓના જણવામાં આવી. તરતજ એટલે સપ્ટે-
 મ્બર મહિનામાંજ ચારે જણે શાસ્ત્રીજીઆના નારાયણ
 પેઠમાંના વાડામાં એક દિવસે રાત્રે તેમને મળ્યા. અને
 પોતાનો વિચાર તેમને જણાવ્યો. શાસ્ત્રીજીઆને તે વિચાર
 પસંદ પડ્યો. કારણ, શાસ્ત્રીજીઆનું ધારવું એવું
 હતું કે નવી શાળા કાઢવાને એવા પ્રકારની મદદ નહિ
 મળે, અને એથીજ તેમણે ભાવેની સૂક્ષ્મતા જવાતું દરાખ્યું
 હતું. આવી રીતે યોગ્ય ગોઠવણ કરી ૧૮૮૦ના જાને-
 શરીની ૨ જી તારીખથી ન્યૂ. ઇ. સૂક્ષ્મની શરૂઆત કરી.
 શાળાની શરૂઆતમાં ચિપ્લૂનકર શાસ્ત્રી તથા તિલક સાથે
 કે. મંદારાવ બક્ષાજી નામજેશી, રા. વાસુદેવ વામન
 શાસ્ત્રી ખરે, રા. ગોપાળ સુનાથ નંદરગીરકર શાસ્ત્રી,
 કે. હરિ કૃષ્ણ દામલે, રા. કૃષ્ણરાવ આપુજી માડે,
 ૧૧. મુજે વગેરે શિક્ષક તરીકે હાજર હતા. આ સંસ્થામાં
 શાસ્ત્રીજીઆ તથા રા. તિલક બિનપગારી કાંમ કરતા
 હતા એ તેમની નિઃસ્વાય-વૃત્તિને ઉત્તમ દાખલો છે.
 આવી રીતે રા. તિલક શરૂઆતની સાંસારિક બવરયા-
 માંથીજ સાર્વજનિક કામમાં પ્રામુખ્યે કરીને આગેવાન

૨ કેસરી અને મરાઠા.

કેસરી ઠાઠવાની કલ્પના તે વખતના ન્યૂ. ઇ. સ્કૂલના જે પ્રવર્તક હતા તે સર્વની હતી, પરંતુ તેમાં મુખ્ય ભાગ કે. ગોપાળરાવ આગરકર અને કે. નામ-જોશીનો હતો. આગરકરને લખવાની

દોષ દોવાથી વત માન-પત્ર કાઢી કાંઈ પણ દેશ-સેવા બળવવી આવે તેમનો વિચાર હતો. કે. નામજોશી પહેલાં “કિરણ” નામનું પત્ર ચલાવતા હતા અને વર્તમાન-પત્રના ધંધેમાં તેઓ પહેલેથી અનુભવિત થયા હતા. તે વખતે કે. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપ્ળૂનકરની “નિબંધમાલા” ચાલુ હતી પણ પાછળથી તે બંધ રાખી ગ્રંથમાલાનું સ્વતંત્ર કામ પોતે એકલાએજ કરવું આવે તેમનો વિચાર હતો. પણ પછીથી તિલક અને આપ્ટેની વર્તમાન-પત્ર ઠાઠવાની કલ્પના શાસ્ત્રીજીઆ વગેરેને પસંદ પડી અને ૧૮૮૧ના જાનેવારીથી “કેસરી” અને “મરાઠા” આ બે પત્રો ઠાઠવાનું નક્કી હતું. “કેસરી” પત્રની શરૂઆતની માલિકી ચિપ્ળૂનકર, તિલક, આપ્ટે, આગરકર, નામ-જોશી અને રા. ગણપતરાવ સોહોની આટલાની હતી. અર્થાત્ “કેસરી” અને “મરાઠા” ન્યૂ. ઇ. સ્કૂલની માલિકીનાજ ગણાતા હતા, અને તે પ્રમાણે ન્યૂ. ઇ. સ્કૂલના ત્રીજા વાર્ષિક રીપોર્ટમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પણ છે.

કેસરી-પત્ર માટે છાપખાનું

કેસરી પત્રની સંસ્કૃતિ કરવા માટે રા. કેશવ બંદ્રાજી સાહે નામના ગૃહસ્થ પાસેથી, —તેની પાસે “કિરણ” નામના છાપખાના પાસે માગતા રૂ. ૨૪૦૦ રૂપિયાના બહુ લાભા તેજા છાપખાનાનો પડી રહેલો સામાન, કેટલાં જતાં હાથથી વ્યથાપવાના પ્રેસ-મશીન સાથે હમે હમે પૈસા આપવાનું કરારનામું કરી—આણંવાની જગુર પડી હતી. આ સામાન મોરાબા દાદાના વાડામાં આણવામાં આવ્યો અને ટાઇપ-સામાનની જગેરની વ્યવસ્થા તથા કામ પ્રેસ ખેસાડવાનું કામ રા. ગણેશ મોરેશ્વરે સોંપી દીધું અને તેમણે સરકારમાં આ છાપખાનાનું “આય બૂધણ” પ્રેસ નામનું કેસરીશન ક્યુ. “કેસરી” પર સંસ્કૃતિમાં પ્રિન્ટર કે પ્રકાશક તરીકે કોઈનું પણ નામ નહોતું; તેમ તે સમયે અત્યારની માફક મુદક અને પ્રકાશકનું નામ છાપવાને કાયદાનું બંધન પણ નહોતું. ફક્ત “આય બૂધણ” છાપખાનામાં માસિક માટે છાપી પ્રસિદ્ધ ક્યુ. “આટલું” કેસરીના ઉવટના પાનાપર નીચે લખવામાં આવતું હતું. અને આજ કામ ૧૮૮૭ના ઓક્ટોબરની આખર સુધી ચાલુ હતો. કેસરી ૧૮૮૧ના જાન્યુઆરીથી શરૂ થયું. છાપખાનાની આંમદાની ખર્ચ કરતાં વધારે નહોતી, એથી કેટલીક વખત ન્યૂ. ઈ. રૂઢની ત્રીજેરી-માંથી પૈસા ઉછીના લાવવા પડતા હતા. છાપખાનાનો નિયત ખર્ચ, કેસરી-મરાઠાના કાગળ અને વતમાન પત્ર સંબંધી અર્વાચર ખર્ચ આટલું પતાવતાં હતાં રા. સાહેબો હમે આપવો પણ આરે થઈ પડતો હતો. પછી લેખકોનાં હાથમાં પૈસા આવવા દુરજ રહ્યા. આ

સમયમાં પુનામાં ચાનપ્રકાશ, ચાન-ચક્ષુ, પુણે. વેમવ, અને શિવાજી આ ચાર વર્તમાન-પત્રો મરાઠી ભાષામાં નીકળતાં હતાં. પણ તે બધાનું સવાજમ બે રૂપીયા કરતાં વધારે હતું. કેસરીનું સવાજમ એકદમ એક રૂપીયા રાખ્યું હતું. સારા માણસોએ ચલાવેલું એટલું સોંધું વર્તમાન-પત્ર તે સમયમાં આજ પહેલું હતું એમ કહીએ તો ચાહે. કેસરી નીકળતાંજ તેને સારા માહકો મળવા લાગ્યા અને બે વર્ષની અંદરજ માહકોની સંખ્યા એક હજાર ઉપર વધતી ગઈ. આ જુદિનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે અને કેસરીના પહેલા પાના પર અમલાગે મોટા દાખખમાં તેનો ઉલ્લેખ પણ છે. ૧૮૮૪ની સાલમાં ૪૨૦૦ ઉપર પ્રતો ખપવા માંડી, ૧૮૮૫માં ૪૩૦૦ ઉપર; અને પછી તે સંખ્યા ૧૮૮૬ અને ૧૮૮૭માં ૪૭૦૦ ઉપર ગઈ. એક રૂપીયા પ્રમાણે સવાજમનું અને દૈનિક જાહેરખબરોનું વિતપન થવા લાગ્યું. પણ પત્ર સંબંધી ખર્ચની પણ અનેક બાબતો વધતી જવાથી કેસરી શરૂ થયું ત્યાર પછી દસ-બાર વર્ષ સુધી માલીકને પ્રાપ્તિ તો ગિલકૂલ થઈજ નથી; ઉલટ છાપખાનાપર કરજતો બોલે માત્ર વધારેવધારે વધતો ગયો.

કેસરીનો આકાર, છપાઈ અને લેખ.

કેસરીનો પહેલ પ્રથમનો આકાર કેમી આઠ પેજ હતો અને તેના આઠ પાનાં નિકળતાં હતાં. ૧૮૮૨માં તેના આકારમાં મોટો ફરક કરી તે રોયલ ચાર-પેજ કરવામાં આવ્યો. આ આકાર ૧૮૯૩ પર્વત ચાલુ રહ્યો. ૧૮૮૪ના જાનેવારીથી તેનો આકાર કમલ-કાચિનનો કરવામાં

આગ્યે અને આગે પણ તેજ આદાર ઠહ વધથી
 ચાલુ છે ફક્ત તેના પાનામાંજ વધારો કરવામાં આગ્યે
 છે કેસરી-પદ સળધમાં આગરકર અને તિલકની દાર
 ગતી થઈ અને પ્રકાશકની જવાબદારી સને ૧૮૮૭ના
 ઓગોષ્ટની રખી તારીખથી નિરકરને આની, આ સુધી
 કેસરી એટપ્રાપ્તમર એટલે મોટા દાષપમાં નિકળતુ
 હતુ પણ સદર તારીખથી રૂબરી પાંચકા નામના ઝીણા
 અક્ષરમાં નિકળવા લાગ્યું કેસરીમાં આરભથીજ
 'રાજકીય-પ્રકરણો, વેપાર સળધી માહિતી લોક-રિથ
 તિપર નિબધ, નવીન ગ્રંથોપર ટીકા વિલાયતમાની
 રાજ્ય-પ્રકરણી વાટાઘાટ' વગેરે વિષયો આવવા લાગ્યા,
 અને આગરકરને લખનાની ધણી હેસિ હોવાથી તેમના
 હેખોતોજ તેમાં વધારે સમાવેશ થવા લાગ્યો ૧૮૮૧ના
 કેસરીમાં એટલે પહેલા વપના અઢમાં કે વિષ્ણુ
 શાસ્ત્રી ચિપ્પૂનકરે દેશ-ભાષામાંના ગ્રંથો કિંવા વાલ્મ
 માત્મક-ચથા સળધમાં ધણી સેખ લખેવા છે અને
 વચમાં વચમાં રથાનિક-સભા અને ચળવળ વગેરે પર
 માર્મિક ટીકાઓ કરેલી છે આગરકર રાજકીય, સાના
 જીક, ધાર્મિક અને સાહિત્ય-વિષયક અનેક વિષયોપર
 સેખ લખતા હતા, પણ તિલક તે વખતે ધણોજ થોડા
 વખત લખતા હતા કેસરી નિકળ્યા પછી સવા વપની
 અદરજ કે વિષ્ણુ શાસ્ત્રી ચિપ્પૂનકર મરણ પામ્યાથી
 કેસરી તેમના હેખથી વચિત થયું તે પછી આગ
 રકર અને તિલકે હેખો લખવાનું કામ ચર રાખ્યું અને
 પછી ત્રી ગોળે આપટે, ફળકર, નામજોશી વગેરે
 આગે વચમાં વચમાં કેસરીને હાથમાં લીધાથી, એ

વિદ્વાન્ અને જુદિમાન્ માણસોના હાથથી કેસરીના પાપો મળ્યાન, કરવામાં સારી મદદ થઈ. પહેલી જ સાલમાં કેસરીમાં જોખ કયા પ્રકારના આવતા હતા અને તે જોખથી લોકોમાં રસ કેટલો ઉત્પન્ન થયો હતો, એ કે. આગરકરે “કેસરીમાંના ઉત્તમ નિબંધ” ના જે એ સ્વતંત્ર ભાગ પુસ્તક-રૂપે છાપી બહાર પાડ્યા છે તે પરથી જણાઈ આવશે. કેસરીમાં સરઆનથીજ વિપયોનું વજનદારપણે વિવેચન થવા માંડ્યું હતું. તેમ કવચિત્ પ્રસંગે જોઈ એક જોખકે વિનોદનો આશય લીધો, તે વિપયનું મહત્ત્વ કિંવા સ્વાસ્થ્ય વાચકોના મનમાં સારી રીતે પ્રતિબિંબિત થાય એવી રીતનીજ તેની યોજના હતી. એવા પ્રકારના વજનદાર-વિનોદના જાખસા વાચકોને એવા હોય તો તેમણે આગરકરના (મરાઠી) નિબંધ-સંગ્રહના પહેલા ભાગમાંની “હવે કેમ?” ના હેડીંગ નીચે સખાયેલી બાલ-વિવાહનો નિરોધ કરી પ્રાદ વિવાહના સંબંધમાં સંવાદ-રૂપે આપેલી ચર્ચિત-હકીકત અવશ્ય વાંચવી.

તિલક-આગરકર મતભેદ.

ઉપર પ્રસંગપરત્વે વાચકોને જણાવેલું છે કે તિલક અને આગરકરને અમુક એક બાબતમાં વિરુદ્ધ મત પકવાથી દારગતી કરવી પડી અને કેસરી-પત્રની જવાબદારી તિલકે પોતાપર લીધી. આથી વાચકોને શંકા થઈ હશે કે, એવું શું કારણ બન્યું હતું કે મહારાષ્ટ્રના આ બે વિદ્વાનોના મત-ભેદ પડ્યા આ સંબંધમાં વાંચકોને નીચેની હકીકત જણાવું છું. કેસરી

પત્રમાં સંસ્કારાત્મક જો કે રાજકીય-વિષયોનું વિશેષ ઉદ્ઘાટન થતું હતું, તો પણ સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતોનો પણ વચમાં વચમાં ઉદ્ઘાટન થતો હતો. આગરકરના સામાજિક અને ધાર્મિક-મતો, તિલક, આપટે, કેળકર, જોળે અને નામજોશી-વગેરેના મતથી ભિન્ન હતા; અને કેસરી વિશેષે કરીને આગરકરના કાચમાં હોવાથી તેમને આ વિષય ઇતરોના વિચાર બાબતે સારી સદજ રીતે પ્રસિદ્ધ કરવાની સવક મળતી. તેમજ તેઓ બીજાઓનાં સ્વેચ્છામાં પણ ફેરફાર કરી શકતા. તાત્પર્ય, પત્રનું ધારણ અમુક એક પ્રકારનું રાખવું, સ્વખર્ચનાં વિચાર સર્વની નજર હેઠળ આવે. કિંવા જવાબદાર-સંપાદક નીમી, તે કરે તે પૂર્વ દિશા માનવાનો તે સમય નહોતો. રાજકીય વિષયમાં તો કોપનો મત-ભેદ નહોતો. પણ સામાજિક અને ધાર્મિક-વિષયોના સંબંધમાં તેવી સ્થિતિ નહોતી. અમુક માણસ પાસેથી લેખ આવ્યો કે તે પર નજર નાખી ન નાખી કરી તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતો. પણ પછી અસંમત વૈષય, પુનર્વિવાહ, સામાજિક સુધારણાને કાયદાનો આશ્રય, એ કિંવા એના જેવા કેટલાક સામાજિક અને કેટલાક ધાર્મિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ, તેને માટે મુંબઈ-પુનામાં ન્યારે સભાઓ બરાબા માંડી અને ન્યા. રાનડે, તેલંગ, તથા ડૉ. આગરકરના જેવાઓએ તેમાં લક્ષ દઈ ન્યારે સમાજમાં ખજખજ શરૂ કરી ત્યારે ખાનગી રીતે તિલક, આગરકર વગેરે મંડળમાં કમકાના વાદ ચલાવ્યા. આગરકર પક્ષા સુધારણાવાદી હતા અને શાસ્ત્ર-બાઈની પરવા ન રાખતા

સામાજિક-વિષય સંબંધમાં ખુલી રીતે લખવા તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ હતી અને પ્રસંગ-પરત્વે કાયદાનું પણ સાહાય્ય લઈ સુધારણા અમલમાં આણવી જોઈએ એમ કહેતા હતા. તિલક વગેરે એમ કહેતા હતા કે, સમાજ પર તુટી પડવાની કાંઈ જરૂર નથી. સુધારણા થઈ તો તે ધીમે ધીમે થવી જોઈએ. તે માટે વખતો વખતે કાયદાનો આશ્રય માગવો અયોગ્ય છે. શાસ્ત્ર અને રૂઢિને અનુસરીને, ધીમે ધીમે અને સમાજને પચે એવી સુધારણા અમલમાં આણવાનો પહેલો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ કામમાં ધર્મશુદ્ધિની પણ સહાયતા લેવી જોઈએ. સ્વત્વ કાયમ રાખવું હોય તો પ્રાચીન પરંપરા ન છોડતાં તેનાજ પાયાપર સુધારણાની ઇમારત રચવી જોઈએ. આગરકરનો તિલકના જેટલો હિંદુધર્મ પર અને શાસ્ત્રપર વિશ્વાસ નહોતો. મિલ્લ અને રપે-સરના પ્રયોગો વાંચી તેમના અંગે શુદ્ધિ-પ્રામાણ્ય ધણું રમતું થયું હતું. તક અને શુદ્ધિને પર તે કરવું ઉચિત, આવો તેમનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો; આવા વિશ્વાસથી લખેલા લેખ ખરા સુધારણા-પ્રતિપાદક થતા નથી; ઉલટું સુધારણીનું કાર્ય પાછળ પડશે; આજ તિલક અને આગરકરના મત-બેદનું મૂળ હતું. આ મૂળના જોરપર જેમ જેમ વૃક્ષ વધતું ગયું-અર્થાત્ એવા વિચારથી મોહિત થઈ આગરકર કેસરીમાં સામાજિક અને ધાર્મિક-વિષયપર જેમ જેમ અધિકાધિક લેખ લખવા લાગ્યા-તેમ તેમ તિલક અને આગરકરનો મત-બેદ વધતો ચાલ્યો અને આખર તેનું પરિણામ એવું થયું કે, ૧૮૮૭માં આગરકરને કેસરી છોડવું પડ્યું. આગરકરે 'સુધારક' કાગળ જૂના મતની ધણી આટકણી

કાઠી, અને પ્રસંગોપાત્ત તિલકપર પણ કડક ટીકા કરી. તેમજ તિલકે પણ આં, વાઢમાં પોતાના પ્રતિપક્ષી પર યથાપ્રાપ્ત આટકણી કાઢવામાં કમી નહીં. સોમ-વારે સુધારક નિઃકળ્યું કે મંજળવારના કેસરીમાં તેને પ્રાયઃ યોગ્ય હિતર મળવાનોજ, અને એવો બનાવ બને નહિ એટલા માટે સુધારકનો દિવસ ફેરવવાનો પણ એક વખત વિચાર કયો હતો. કિંબલુના કેસરી કરતાં તેની કિંમતમાં ખાસ ઘટાડો કરવામાં આવ્યો. હવે, આટલું બધું થયું છતાં એટલું લક્ષમાં લેવા જેવું છે કે, આગરકર અને તિલકના રનેદમાં કદી પણ વ્યલય આવ્યો નથી. એટલુંજ નહિ, પણ છેવટે આગરકરે માદા પક્ષા તે વખતે નિલક તેમને ખાસ મંજરા ગયા હતા, અને તિલકને જોઈને આગરકરને જેટલો આનંદ થયો તેટલો તેમને ખીળ કસાથી પણ થયો નથી. ઉલટપક્ષે આગરકરના મૃત્યુની વાતાં સાંભળી તિલકને જેટલું દુઃખ થયું તેટલું આખા જમાનામાં તેમને ખીળ કસાથી પણ થયું નથી. આનું નામ તે મૈત્રી! આગરકરને કેસરી છોડવાનું ખીલું એક કારણ એવું થયું કે—ડેક્કન એન્જ્યુકેશન સોસાયટી રચીપત થયા પછી સોસાયટીએ કાલેજ અદવાનો માટે કયો તેને માટે યુનિવર્સિટીની પરવાનગી જોઈતી હતી. સામાજિક સુધારણા ઇચ્છનારા અને તેને માટે લોક-મંતની પરવા ન રાખતાં તે કરવા ઇચ્છનારા કેટલાક આગેવાનો તે વખતે યુનિવર્સિટીમાં હતા. તેઓ સોસાયટીના કેટલાક મેંબરોને એમ કહેવા લાગ્યા કે, તમારામાંના કેટલાક ખાનગી રીતે એકમત પ્રતિપાદન કરે છે અને કેસરીમાં અમારી વિરુદ્ધ કડક ટીકા આવે છે. માટે તમને શા માટે પર-

વાનગી આપવી? કેસરીના મતો ને બધાના નથી તો તમે જૂઠું પત્ર કેમ નથી કાઢતા? મોસાઇટીમાં વિરુદ્ધ-અનુદૂન એવા ધણા સભાતદ હતા તેમાંના કેસરીમાં લખનારા પણ ધણાજ હતા ખીજાઓને દુભવી આગરકર કેસરીમાં પોતાના મત-મુજબ લખી શકતા નહોતા વળી એ વખતે છાપખાનાની માનિય એકલા તિનક-આગરકર પાસેજ નહોતી પરંતુ ગ્રે વાસ્તુદેવરાવ કેળકર અને રા હરિ નારાયણ ગોખલે-એમણે તેમાં પૈસા નાંખ્યાથી-તેમની પણ તેપર માલિકી હતી અર્થાત્ છાપખાનાનો અને કેસરીનો સબ્બ હોડી આગરકરને સુધારક-પત્ર જૂઠું કાઢવું પડ્યું વર્તમાન-પત્રો, શાળા અને કોલેજનો આ વિરોધ આખરે એટલો વધ્યો કે, એ વખતે ડેક્કન એજ્યુકેશન મોસાઇટી અને કેસરી મરાઠાનો સબ્બ પણ તોડવો પડ્યો તે વખતે આ બંને પત્રોની માલીખ કે કેળકર અને હરિલાલ ગોખલે પાસે આવી અને પ્રેસના માહિતગાર તરીકે તિલકને ઉપરના બંનેને મદદનીશ તરીકે આપવામાં આવ્યા

તિલક કેસરીના માલીક ક્યારે થયા ?

૧૮૮૮ પચ ત કેસરીના માલિકો આશરે પાંચ દબાર સુધી વધ્યા હતા કેસરીથી પ્રાપ્તિ પણ ધણી સારી થતી જતી હતી, પણ મરાઠાનો ખચ જખરો હતો અને તેનાથી કંઈ પ્રાપ્તિ નહોતી છાપખાનાના ટાઇપ અને ખીજા સામાન આણુતાં છતાં પણ તેની સમવડ પૂરી થઈ શકતી નહિ તેને ચેટ્ટે ફાઉન્ડરી બોડવી પડી, અને મશીન-પ્રેસ વગેરે ખીજા સામાન આણુવાની આવશ્ય

હતા ભાસવા લાગી. અર્થાત્ તેમાં અધિક ભાગવળ
અધિક નાખવાથી કરજનો બોલે વધતો ચાલ્યો અને
આખરે હરિ ભાઉ ગોખસેના વિઘ્નમાંને એતું ઇયું કે,
કરજ યથું તે પત્ર માટે યથું છે. માટે બે જણે
છાપખાતું લેવું અને એકે કરજ સાથે કેસરી અને
મરાઠા આ બે પત્રો લેવાં કરજનો બોલે લખને તિલક
ખાનું પત્રો લેશે કે નહિ આવી વાણીવરાવને સંકા હતી.
કારણ, પત્ર માટે મજકુર લખવાનો તિલકને પહેલેથીજ
કંટાળો હતો, અને તેથી કેસરી માટેનું લખાણ તિલક
કનેથી વખતસર કેદી પણ મળવાનું નહિ આવી તેમની
ખાસ માન્યતા હતી. પણ તે સાથે તેમને એવી પણ
બીછ બીક હતી કે, તિલકને છાપખાતું લેશે તો તે
બીજું પત્ર કાઢ્યા શિવાય રહેશે નહિ. આથી કેળકર
તિલક સાથે એવી સરત કરી કે, તમે બે છાપખાતું
લેા, તો તમારે બીજું પત્ર કાઢવું નહિ; અને અમે બે
છાપખાતું લઈએ તો તમે માત્ર પત્રની સરત છોડશો
નહિ. તિલકનું વલણ; પત્ર તરફ વધારે હતું. કેસરી
જામેલું; એથી છાપખાતું લઈ બીજું પત્ર કાઢવામાં તેમને
અર્થ જણાયો નહિ. એટલે સાત હજાર રૂપિયાના કર-
જનો બોલે ઉચકી બને પત્રની માલીકી ૧૮૯૧ની
સોંઠમાં તિલકે પોતાની પાસે લીધી આવી રીતે, તિલ-
કને કેસરીની માલીકી જોખની હતી તે મળી

“કેસરી” છાપખાનું નિકળતા સુધીની

હકીકત.

૧૮૯૧ ની સાલમાં સંમતી-વચના કાયદાનો પ્રથમ વિશિષ્ટ, સ્વરૂપમાં ઉભો થયો અને તેણે લોકમાં ધણીજ ખળભળ ધર કરી. તિલક “કાયદાની જરૂર નથી” એમ કહેનારામાંના હતા. તે કેમ નહિ, કાયદો થયો તો તે કેવી રીતે નિરુપયોગી થશે, અને તેનાથી હાનિ શી છે? એ સંબંધમાં તેમણે સખત લેખ લખ્યા હોવાથી કેસરીના ખાપને સાર ચલન મળ્યું. વળી હિંદુ-મુસલમાનનો દંગો, મણેશોત્સવ, ચિવાજી-ઉત્સવ પ્રત્યાદિ પ્રસંગો ઉદ્ભવ્યા અને તે સંબંધમાં સજ્જસજ્જતા લેખ અને ટીકાઓ આવવા લાગ્યાથી કેસરીના ખાપ પાંચ હજાર ઉપર થવા લાગ્યો. પુનામાં પ્લેમ યર થઈ રૂક સાહેબનું ખૂન થયા પછી ૧૮૯૭ ની સાલમાં તિલકપર રાજ-દ્રોહનો કેસ ચાલ્યો. તે વખતે પત્રના ખાપનો સરકાર-મારફત હાઇકોર્ટમાં જે પુરાવો હાજલ થયો તે પરથી તે વર્ષમાં કેસરીના અંક દર અઠવાડીયે ૭૬૭૮૬ ખપતો હતો એમ જણાઈ આવશે. તિલકને શિક્ષા થઈ તે વખતે છાપખાનાના પ્રિન્ટર તરીકે ગોખલે અને કેસવરાવ બાળ-એમના પર પશુ કેસ ચાલ્યો હતો. સરકારે જો કે તેમને છોડી દીધા; પણ કેસરી-પત્ર ફરી પોતાના આર્થ-શૂંથળ છાપખાનામાં છાપવાને તેમને ખીક લાગવા માંડી; અને તેથી તેમણે છાપવાની ના પાડી. આથી કેસરીના પ્રકાશકની જવાબદારી રા. રા. નરસિંહ ચિંતામણુ કેળકરે પોતાના અંગપર લીધી; પરંતુ પત્ર છાપવું ક્યાં એની પંચાતી પડી. આ સમયે

રવિવાર પેઠમાં "મીવિદ્ધ" નામનું એક મોટું છાપખાનું હતું, તેમાં કેસરી કાઢવાની કેળકરે તળવીજ કરી ત્યાં તા. ૨૧ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૭ નો અંક કાઢવાથી તે ૧૮૯૮ ના માર્ચ મહિનાના ૧૦ મા અંક સુધી એટલે એક. ૬૨ ૨૪ અંક નીકળ્યા પછી ૧૮૯૮ ના ૧૦ મા અંક પછીના માર્ચ અંક એટલે માત્ર ૧૫મીથી તે એપ્રિલ ૧૨ મી સુધીના અંક જગદિતેશ્વર છાપખાનામાં કાઢ્યા અને પછી આર્થ-ભૂપણના માલિકે છાપવાનું કમુદ્ધ ક્યાંથી ફરી કેસરી આર્થ-ભૂપણમાં આ પુ શિશુમાળી છાપા પછી 'પુનઃ હરે ઓમ્' તરીકે તિલકે કેસરી લખવાનું અને પ્રકાશકનું કામ તા. ૪ જુલાઈ ૧૮૯૮ થી પોતાના માથાપર લીધું આગલી મુદતમાં કેસરી એક સરખું વધતુ જ જરૂ હતું, અને વળી તે તિલકે ફરી કાઢવામાં લીધા પછી વળી વધવા લાગ્યું કેસરીનું કામ વધતુ જરૂ જોઈ તિલકે કળક શીડરનું એટલે જે પખાનું છાપવાનું યત્ર પોતે વિલાયતથી મગાવ્યું અને તેને આશ્લ-મનિન જોડી આ યત્ર આર્થ-ભૂપણ છાપખાનામાં જ ભૂદી સગવડ કરી ઉભું ક્યું હતું આર્થ-ભૂપણમાં મજકરનું કામ પોતે કરાવતું અને આ નવા યત્ર પર ફોર્મ કોઈ કેસરી કાઢતું આવો કામ આજે હોના કાગળ, છપાઈ વગેરેનો ખર્ચ તિલક પોતે કરવા લાગ્યા પછી નારાયણ મેંદાના ગાયકવાડનો વાડો ખરીદ્યા પછી અને ગોખલે અને કેળકરના પુત્રો વચ્ચે આર્થ-ભૂપણની માલિકી સમ્બંધમાં ઉભો થયેલો ટોટો ઘણો વધી ગયો, એટલે તિલકે પોતાના વાડામાં જ આદિસ બાંધી ફાઈનરી અને છાપખાનાની સગવડ કરી, અને આર્થ-ભૂપણમાંનું પોતાની માલિકીનું નવું મગાવેલું યત્ર આજી પોતાનું છાપ

ખાતું કરે કુલ. આ છાપખાનાને “કેસરી છાપખાતું”
આતું નામ આપ્યું. તા. ૨૭ નવેમ્બર ૧૯૦૬ અંક
૪૭ માંથી આ છાપખાનામાં કેસરી કાઢવાની શરૂઆત
થઈ; અને અસાર મુદ્દી તે લાજ નીકળે છે. કેસરી
પોતાના છાપખાનામાં આવ્યા પછી બંગમંગ, સ્વદેશી
ચળવળ, રાષ્ટ્રીય-શિક્ષણ, દે. દાદાભાઈ નૌરોજીએ રાષ્ટ્રીય-
સભામાં “સ્વરાજ્ય” નો કરેલો પુકાર, મુસ્તનો બખેડો,
વગેરે અત્યંત ચળવળના વિષય ઉપરિચિત થયા અને
તિલકની વિદ્યતા, જુદિમતા, અને દેશ-દિનની સાગણી
એ સર્વ તેમના લેખમાંથી ન્યારે વિશેષ રીતે દોકોને
જણાવવા લાગ્યાં ત્યારે કેસરીનો ખપ ધજોજ વધવા
લાગ્યો અને ૧૯૦૮ ની સાલમાં ન્યારે તેમને સજ-દોહ
માટે સિક્કા થઈ તે વખતે કેસરીના માહકોની સંખ્યા
પીસ હજાર ઉપર મંડ હતી. આ વખતે સિક્કા થયા
પછી પ્રથમ ૨૮ જુલાઈ ૧૯૦૮ અંક ૩૦ થી રા. રા.
કૃષ્ણાઈ પ્રભાકર ખાડીલકર બી. એ. એ તે વર્ષ પુરું
થતાં મુદ્દી, આગળની ૧૯૦૬ ની સાલ આખી અને
૧૯૧૦ નો પહેલો અંક નિકળતાં મુદ્દી લેખ લખવાની
અને પ્રકાશકની જવાબદારી પોતાના અંગપર લીધી અને
પછી રા. રા. નરસિંહ ચિંતામણુ કેળકર બી. એ.
એલ. એલ. બી. એ. એ જવાબદારી હિંચકી લીધી તે
આજ પર્વત તેમણે નેવીજ ચલાવેલી છે.

• હાલમાં એટલે ન. ચિ. કેળકર શિષ્ટમંડળ સાથે
વિલાયત-જવા નિકળ્યા ત્યારથી કેસરી પત્રની જવાબદારી
રા. કૃષ્ણાઈ પ્રભાકર ખાડીલકરે લીધી છે.

કેસરીનું ધોરણ

લોકમાં વાચનની અભિરુચિ ઉત્પન્ન થાય અને સામાન્ય લોકોને પણ પોતાના પૈસાથી પોતાનું કેસરી વાંચવા મળે, આ કેસરી કાઢવાના અનેક હેતુઓમાંનો એક હેતુ હતો, અને તે તેના આજ પર્વતના ઇતિહાસપરથી કેવો સિદ્ધ થયો છે તે જુદું કહેવાની જરૂર નથી, કેસરી-પત્રના સંબંધમાં સરજાતમાં જે ઉદ્દેશ-પત્રક પ્રસિદ્ધ થયું હતું, તેમાં પત્રના ધોરણના સંબંધમાં આગળ લખેલો ઉલ્લેખ છે:— “આ પત્રમાં પ્રત્યેક વિષયનું જે વિવેચન કરવું તે કેવળ નિઃપક્ષપાત-સુદ્ધિથી અને અમને જે ખર્ચ લાગે તેને અનુસરીને કરવું આવે. અમારો કૃત-સંકલ્પ છે. હાલમાં બાદશાહી-અમલતી શરૂઆતથી મુખ-પુખનો પ્રકાર ધણેજ વધતો ચાલ્યો છે એમાં સંશય નથી. આ પ્રકાર અસંત અસ્લાથ્ય છે અને દેશના હિતને અપાયકારક છે, એ કારણે પણ મનુષ્ય પ્રાજ્ઞસંપન્ને કબૂલ કરશે. માટે સદર પત્રમાંના લેખ તેના રાખેલા નામ પ્રમાણેજ આવશે એમ સમજવું.”

કેસરીનું આ ધોરણ આરંભથી તે અત્યાર સુધી કાયમ છે, આ ધોરણને લીધેજ કેસરી અને મરાઠા પત્રોને નિકળે એક વર્ષ થયું ન થયું એટલામાંજ “બરવે પ્રકરણ” ઉપરિચિત થયું અને આગરકર અને તિલકને ૧૦૧ દિવસનો કારાગૃહવાસ બોગવવો પડ્યો, અને આગળ પણ તિલકપર જે રાજ-દ્રોહના ખટલા ઉભા થઈ તેમને કાયંદર તુરંગવાસ વેઠવો પડ્યો! મુખ-પુખનો પ્રકાર ધણે ખરાબ છે માટે રાજકીય-વિષય સંબંધમાં લોકોના વિચારને વિશિષ્ટ પ્રકારનું વલણ આપનારા પત્ર-

કરોએ આ મુખ-પુમપણું ચોતરે આણુતુ જરૂરું છે કેસરીયે વખતો વખત અનેક આગેવાનોપર જે ટીકાઓ કરેલી છે તે વ્યક્તિ-વિષયક નથી પરંતુ સાવંજનિક હિતની દૃષ્ટિએ કરેલી છે આગેવાનોપર કાંઈ તેવી ટીકા કયાંથી ઢાંઢને મહત્ત્વ મળતુ નથી અને તે ટીકાની પણ આગળ કિમત રહેતી નથી, કિવા પત્રના ઢાહકો ઓછા હોવાથી તેનો ખપ વધે છે એમ નથી થોડા મારે ખરી લાગણી, જવાબદારાંતુ યાન, એ યાનને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી કતવ્ય-પરાયણતા અને ધૈર્ય એજ તિત કના દેખમાં અને વર્તનમાં ભરપૂર હોવાથી તિતક અને કેસરી એ બે નથી પરંતુ એકજ છે એમ સમજવું જોઈએ રાજકીય, સામાજિક કિવા ધાર્મિક-વિષય સબધમાં સમાજમાં ખળભળ ઉત્પન્ન થઈ એટલે કેસરી શુ કહે છે, એ તરફ જનતાની દૃષ્ટિ લાગવાનાં જે કારણો થયાં છે, તેમાં તિતકના અથવા કેસરીના અગના ઉપરના ચુલુજ કારણી-ભૂત છે કેસરી અગાનીઓને યાન આપે છે, તરુણોને કતવ્ય શિખવે છે, આગેવાનોને હિત બોધ કરે છે, અને પોતે નિઃકામ-કર્મ આચરે છે અને અત કરણની પવિત્ર લાગણીથી હો. તિલક પોતાનું કતવ્ય આજીવી રીતે બજાવે.

૩ ફર્ગ્યુસન કૉલેજ અને સોસાયટી.

ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલને ચાર વર્ષ થયા પછી તેના કાર્યવાહકોને કોલેજ કાલવાનો નિવાર થયો. કોલેજ કાલવા માટે કાર્યવાહક-મંડળને કાંઈ પણ નિમિત્ત અને કાયદાસર સ્વરૂપ આપવું જરૂરનું હતું, અને ધર્મી કામને માટે પિતાનું માણસોની પણ અધિક જરૂર હતી. તેમજ થોડું કાયમનું ફંડ પણ એકઠું કરવું જરૂરનું હતું. તે વખતે આ સર્વ વ્યવસ્થા કરવાનું કામ નિમક અને નામજોશીને કરવું પડ્યું. નામજોશી એન્જ્યુએટ નહોતા પણ પૂર્ણ વ્યવહાર-ચતુર અને કાર્ય-કારી હોવાથી તેમના ઉદ્યોગનો આ વખતે ઉપરના મંડળને-પણ ઉપયોગ થયો. અને તેથીજ કેટલું એન્જ્યુ-કેટન સોસાયટીના પહેલા લાઈફ-મેમ્બરોમાં પણ તેમનું નામ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. કોલેજાપૂરના પ્રકરે-ણમાં તિમક અને આગરકરને જે સિસા થઈ, તે કેટલાક મોટા સંસ્થાનિકો-રામએએ સાક્ષી આપવાની ના પાડવાથી થઈ, નહિતો થાત નહિ, એ સદર-ખટલાનું અંતરથ સ્વરૂપ જેમના નાણવામાં છે તેઓ નાણે છે; અને ન્યૂ સ્કૂલને કાગળે રેકૉર્ડરલિપ મળી તેનું, અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાંના સંસ્થાનોમાંથી ફર્ગ્યુસન કોલેજ માટે આસારે પંચાસ હજારની જે વર્મણી આવી તેનું પણ કારણ તેજ છે. પંચાસ હજાર રૂપિયાની એટલે આપનારાઓનો હેતુ એવો હતો કે આ કોલેજ તે વખતના ગવર્નર સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસનના સ્મારક તરીકે ઉભી કરવી અને તેને લીધેજ આખરે તેને ફર્ગ્યુસન કોલેજ આ

નામ આપવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે પૈસાની તજનીજ થયા પછી ચંડળને ઉક્તન ઐન્યુકેશન સોસાઇટી આ નામનું બચ્ચિત રૂપ આપવામાં આવ્યું. આ સોસાઇટીના જે પહેલા નિયમો છે તે તિલકે તૈયાર કરેલા છે અને આખરે તે સર્વાનુમતે પાસ થયેલા છે. આ નિયમ પ્રમાણે સોસાઇટીના કૌન્સિલ અને બોર્ડ ઓફ મેંબર્સ આવા બે ભાગ થયાં હતા, શાળા અને કોલેજની સર્વ વ્યવસ્થા ફક્ત લાઇફ-મેંબર્સ પાસેજ હતી, અને કૌન્સિલનું કામ કાયમ ફંડની વ્યવસ્થા કરવી અને સામાન્યતઃ સોસાઇટીની સંખ્યાઓપર દેખરેખ રાખવી એટલુંજ હતું. સોસાઇટીની મિલકતના દૂરદી તરીકે ત્રીજો પણ એક અધિકારી હતો, અને તેનું કામ સોસાઇટીની સ્થાવર અને જંમલ-મિલકતની કાયદાસર વ્યવસ્થા રાખવી એ હતું. શાળાના જે લાઇફ-મેંબર્સ હતા તેમને એકસરખો પગાર મળતો હતો. પણ પ્રસંગપરતે તેમને મદદ તરીકે વધારે રકમ આપવાની સવક રાખી હતી. આ સર્વ મેંબર્સનો કૌન્સિલમાં સમાવેશ થતો હતો અને તે સિવાયના તેટલાજ બહારના સભાસદ નિમવા આવે પછી નિયમ હતો. આ નિયમ પ્રમાણે પ્રિ. ઓગ્રેગેનહમ, ડૉ. લાઇરકર, ન્યા. રાનડે વગેરે બહારના ગૃહસ્થોનો કૌન્સિલમાં સમાવેશ થયો. આટલી તૈયારી પછી કોલેજ માટે પરવાનગી મળી અને ૧૮૮૪ ની સાલના જાનેવારીમાં શનિવાર પેઠમાંના ગરેના વાડામાં કોલેજની શરૂઆત કરવામાં આવી. પછી કેટલાક દિવસ પછી શુધવાર પેઠમાં શુધવાર-વાડા પાસે સર જેમ્સ ફર્ચુસનના હસ્તે ફર્ચુસન કોલેજની ઇમારતના

વખતે માત્ર સાવધનિરી-રાખી તે અંથ. પહેલાં મરાઠી
હીમાં લખ્યો અને હંમે. તેના ખીજી ભાષામાં સાખાંતરે થયાં.

૧. કેસરી.

કેસરી મારફતે તિલકને કાચે ધોડી મરાઠી
ભાષાની અને સાહિત્યની સેવા અદ્વિતીય છે. તિલકની
દેખાંતરીથી મુમસિદ છે. “કર્મોદ્ધિવમુદારણં ચ વર્ણો
ચર્ચાંતો ગૌરવમ્” આ ભવભૂતિના વચનમાં તેમની કીર્તિના
ધણીજ શુભ આવેલા છે. તેમની સંખિનીમાં મહેલું પિરેપ
સરલપણ. તેઓ વાચકના હૃદયમાં ૭૫ પાડે તેવી
સમર્થકે શબ્દ-મેળના અને વાક્ય-રચના કરે છે.
પોતાનું ‘કેસરી’ હળરો વાચકના હૃદયમાં જનું નેહને
એવી ઉઠકટ’છા હોવાથી, અને એ હળરો વાચકે ધણી
ચુરપલ ન હોવાથી, ચાલુ પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન તેમને સહજ
ધાય એવીજ ભાષા તે યોજતા. દેસ-રિથિતિ નેહને તેમનું
અંતઃકચ્છે નેટલું બને. અને દવિત યાય તેટલીજ લાગણી
ખીજી હળરો દેસ ખાંધવાનાં ચનમાં ધાય એવી તેમની
તીવ્ર મનીષા હતી. કેસરી-પત્રદાસ અખિલ ભારત-વર્ષ
માંની અને વિશેષતઃ મહારાષ્ટ્રમાંની અનેક હીલચાલોની
હકીકત આપી તેપર સચક ભારેખમ ટીકા કરવાનો, ધણી
નવીન વિષય કાઢી તે કોડે સામે માંડવાનો અને તેપર
કોડ-મત તૈયાર કરવાનો સદુપક્રમે તિલકે ૨૦ વર્ષ અવ્યા-
હત ચાલુ રાખવાથી આ દષ્ટિએ તેમની કર્તવ્યગારી ધણીજ
કિંમતી થઈ છે. કેસરી-પત્ર કાંઈ એકજ વિષયના વિચાર
કરે છે એમ નથી. તેમાં સામાજિક, રાજકીય, વાક્ય-
મામક, સાહીય, ધર્મનાત્મક, ઐતિહાસિક, ચતુરત્મક,

ऑनिविस्तंट.

પાયાનું મુહૂર્ત કરવામાં આવ્યું, પરંતુ આખરે તે
 પાયાનો પથ્થર ચતુઃસૂંગીના મેદાનમાં લઈ જવો પડ્યો.
 કૌશલ્ય સન કોણે જીમે જીમે હિચ્ચ સ્થિતિને પામતી
 ગઈ, એ કહેવું, પ્રસ્તુત ચરિત્રપુસ્તકને અંગે જરૂરનું
 નથી. પરંતુ એટલું કહેવું જરૂરનું છે, કે શ્રી તિલક
 આવી સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં પવિત્ર લાગણીથી જોડા-
 યલા હતા, છતાં કેટલાક મત-ભેદને પરિણામે તેમને
 આ સંસ્થાઓ સાથેનો સંબંધ છોડી દેવો પડ્યો. ૧૮૮૫-
 ૮૬ ની સાલથી મંડળમાં ત્રીજા મત-ભેદ શરૂ થયો. પહેલા
 મત-ભેદ વર્તમાનપત્ર-સંબંધનો હતો. વર્તમાન-પત્રથી
 કાયદો ન ચર્તા ઉલટ કોણે જીની પ્રગતિમાં હરકત માં
 છે એમ લાગવા માંડ્યું અને તેથી સોસાયટીનો અને
 પત્રોનો સંબંધ તોડી નાખી પત્રનું કામ ફેળકર, ગોખલે
 અને તિલક આ ત્રણે સોંપવામાં આવ્યું. છેવટે વર્ત-
 માન-પત્ર એકલા તિલકના હાથમાં ફેવી રીતે આવ્યા
 એ વાચકોને પ્રથમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

સાહિત્ય-સેવા.

તિલક સને ૧૮૭૯ માં કાચદાની પરીક્ષામાં પાસ થયા અને સારથીજ તેમણે લોક-સેવા શરૂ કરી. પહેલાં દસ વર્ષ એમણે ૧૮૮૯ સુધીમાં ન્યૂ ઈસ્ટ સૂબ, ફર્ગ્યુસન કોલેજ, કેસરી અને મરાઠા આ ચતુર્વિંધ વ્યાપારમાં તેમને લાગે જે જે કામ આપ્યું તે તેમણે ઠીક ૧૮૮૯ માં એક નાની કૃતિ થઈ અને ન્યૂ ઈસ્ટ સૂબ તથા કોલેજ સાથેના સબંધ તેમને તોડી પડ્યા. કેસરી અને મરાઠા એ સર્વસ્વે તેમના હાથમાં આવ્યાં સારથી તે ૧૯૦૮ સુધી આશરે ૨૦ વર્ષ તેમણે એકનિષ્ઠાથી અને વિદ્વત્તાથી પોતાની માતૃ-ભાષાની તથા માતૃ-ભૂમિની અત્યુત્કૃષ્ટ સેવા બજાવી છે. આજ સમયમાં એમણે ૧૮૮૨ માં 'ઓરાયન' અને સન ૧૯૦૩ માં 'આર્ટિકલ હોમ' આ અદિતીય ગ્રંથો તેમના હાથે નિર્માણ થયા છે. જેમણે હમણાં એટલે ૧૯૧૬ માં તેમનું ગીતા-રહસ્ય પ્રકટ થયું.

'ઓરાયન' અને 'આર્ટિકલ હોમ' એ ગ્રંથો તિલકે ઇંગ્લેન્ડમાં લખ્યા છે. અર્થાત્ આ સાહિત્ય-સેવા ઇંગ્લેન્ડની થઈ 'ગીતા-રહસ્ય' અને 'કેસરી' એ મરાઠીમાં લખેલા હોવાથી તેટલીજ તેમની માતૃ-ભાષાની સેવા છે. તિલકે ઓરાયન વગેરે ગ્રંથ ઇંગ્લેન્ડમાં લખ્યા હોવાથી તેમને કેટલાક કડવા વિદ્વાનોના રોષને પાત્ર થયું. પણ હવે તિલકના હાથે નહિ તો પણ બીજા લેખકોએ તેમના ગ્રંથોની મતલબ મરાઠીમાં તથા ગુજરાતીમાં ગ્રંથ-રૂપે આણેલી છે. ગીતા-રહસ્ય પ્રસિદ્ધ કરતી

ધાર્મિક, આર્થિક, તાત્વિક વગેરે બહુવિધ વિષયોના ખસ
આજ સુધીમા અનેકોએ કરેલા છે બીજા પણ ઘણા સુદર
માદિતીથી ભરપૂર ક્રાંતિકર્મથી સજ્જતા, જોરદાર, પરિણા
મકારક અને સમાજને વલણ આપનારા હોય તિલકની
ઓજસ્વી કવચમાંથી બહાર પડેલા છે તેમના દરેક હોખમાં
તેમની રાષ્ટ્રદિત-બુદ્ધિ અત્યંત જાગરક હોય છે તિલ
કના રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક, વાસ્તવ્યાત્મક અને
ઐતિહાસિક હોખનો સંગ્રહ થવો જરૂરનો છે અને તે દરેક
દેશની ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થાય તો તેમાંથી ઘણું જ જાણવા
જોડું મળે તેમ છે.

૨. ઓરાયન કિવા વેદકાલનું પ્રાચીનત્વ.

તિલકને નાનપણમાંથી જ ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ
હતો તે પ્રથમાના અલૌકિક સિદ્ધાંતોની તેમના મનપર
ઘણીજ ઉત્તમ છાપ પડેલી હતી તેઓ ગીતાનું હમેશાં
વાચન અને મુનન કરતા ગીતાના વિજૂતિ-યોગ નામના
અગીયારમા અધ્યાયમા માસાના માળેશીર્ષોદ્દય આવી ભગ
વદ્વક્તિ છે તેનું મનન કરતાં કરતા તિલકનું લક્ષ્ય
વેદ-વેદાંગ વગેરે તરફ ખેંચાયું અને પૂર્વે માત્ર શીર્ષ
માસથી વર્ણન થતો હોવો જોઈએ આવી તેમને કલ્પના
સુઝી અને તે તેમણે એક નિબંધમાં અચિત કરી લડન
શહેરમાં ૧૮૮૨ માં જો એક પ્રાચ્યવિદ્યા-વિધારદોની સાથે
રાષ્ટ્રીય-સભા બતાવવાની હતી તેની આગળ વાચના માટે
જોડાઈ. પરંતુ તે નિબંધ ઘણું જ લાંબો હોવાથી સદરહ

પરિપક્વના હેવાવમા તિલકના નિબંધનો ફક્ત સારાંશ આપવામા આવ્યો. ત્યારે તિલકે સદર નિબંધ પુરતક-૩પે *Orion or Rescarches in to the Antiquity of the Vedas* નામથી ૧૮૯૩ ના ઓક્ટોબરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. સદર નિબંધમાં વેદનો કાળ ઓઝામાં ઓઝા ધ્રિ ૫ ૪૦૦૦ વર્ષનો હોવો જોઈએ આવો વેદ તર્જનત મહરિથિતિનો ન્યેતિય-શાસ્ત્રની સહાયતાથી વિચાર કરી સિદ્ધ કરેલું છે. ખુદ તિલકે ગીતા-૨૬૨૫ ૫ ૭૬૦ પર આ પોતાના મતનું ચોક્કસમાં દિગ્દર્શન કરેલું છે તેઓ કહ્યું છે કે — 'મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષને જે પ્રથમ રથાન આપેલું છે તે તત્કાળમાં બાર મહિનાની ગણના કરતી વખતે માર્ગશીર્ષને પહેલો મહિનો ગણી ગણવાનો આસ હોતો એથીજ છે. મૂર્ગશીર્ષ નક્ષત્રનું અપ્રકાશણી કિંવા વપાવળનું નક્ષત્ર આવું નામ હોઈ મૂર્ગાદિ નક્ષત્રગણના જ્યારે પ્રચારમાં હતી તે વખતે મૂર્ગ નક્ષત્રને પ્રથમ અપ્રચારમાં મળ્યું અને તેપરથી માર્ગશીર્ષ મહિનાને પણ આગળ ઉપર શ્રેષ્ઠ મળ્યું હોયું જોઈએ છ' મૂર્ગશીર્ષ કિંવા અપ્રકાશણી એટલેજ Orion

સદરજે મથની આરે તરફ અચત પ્રસસા યષ્ તેમાં પ્રકટ થયેલું તિલકનું અગાધ-જ્ઞાન અને અપૂર્વ દક્ષતા જોઈ સર્વ વિદ્વાન સ્તિમિત થયા. આ મથમાંના સિદ્ધાંતોથી યુરોપીય વિદ્વાનોએ કરેલો વેદકાલ-નિર્ણય લૂલો પડ્યો. તેમના મતમાં વેદ બહુ તો આશરે ધ્રિ ૫ ૨૪૦૦૦ વર્ષ તર્જન શકે, પણ તિલકે વેદ-કાલની અચોક્કસ વળાંક બીજા તેટલાજ આગળ સરકાવી હજિમ, યોગિશ્વરનિયા વગેરે દેશ અને તેમનો ઇતિહાસજ દિ દુરથાન કરતાં પ્રાચીન,

આવી પાશ્વિમાલ્ય વિદ્વાનોની કલ્પના હવે ડગમગવા માંડી
અમે ભારતીય આર્યો ધણા પ્રાચીન ઋષિહુના સર્વાંધ,
આવી અમારી શ્રદ્ધા અત્યારે હવે તકંથી બલિષ્ઠ થવાનો
સભવ જણાવા માંડ્યો છે વેદ-ગ્રંથો સંબંધનું અભિ
માન જમણું થયું વળી અમારા પ્રાચીન ગ્રંથો તરફ અમારા
વિદ્વાનો દુર્લક્ષ કરે છે, તેનું સંશોધન અને મનન કોઈ
કરતું નથી, કિંબહુના તે અધિકાર પાશ્વિમાલ્યોનોજ છે,
અમારો નથી આવી જે કલ્પના આજ સુધી મજબૂત થતી
જતી હતી તેને જોરથી ધક્કો લાગ્યો હિંદુ-લોકોની શુદ્ધિનો
જુડો યુરોપીય વિદ્યા-મંદિરોમાં પણ ફરી ફડકવા લાગ્યો
અહીંના વિદ્વાનોને પોતાનાં ઐશ્વર્ય-અલ્પ શરમ આવવા
માંડી તિલકના આ નૂતન સિદ્ધાંતને લીધે વેદ-વાંઠમય-
પરના સર્વ ગ્રંથ અત્યારે નવા અધ્યાત્મી જોઈ જોનાની
વિદ્વાનોને જરૂર પડી અમેરિકામાંના જોન હૉપ્કિન્સ, યુનિ
વર્સિટીમાંના વિદ્વાન ડૉ. બ્રૂમ્ફીલ્ડ એક વાપિકોતસવ
પ્રસંગે લખેલું કરતાં 'ઓરાયન' ગ્રંથને માટે નીચેના આશ
યનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો —

"આશરે બે અઢી મહિના પહેલાં હિંદુસ્થાનમાંથી
એક નાતું પુસ્તક તેના સપાદક તરફથી સપ્રેમ-બેઠે તરીકે
આ પુ, ગ્રંથ-કતાનું નામ બાલ ગગાધર તિનક, લા-
લોચરર, પુના આ નામ મેં પૂર્વે કદી પણ સાંભળે નું
નહોતું પુસ્તકનો આકાર નાનો, બાંધણી ખરાબ અને
છપાઈ સદોષ છે અને તે મુબઈની રાધાબાઈ આત્મારામ
સચ્ચુ કપનીએ છાપેલું છે આ નિમંત્રનું નામ 'ઓરા
યન' અથવા વેદ-કાવના પ્રાચીનત્વ સંબંધમાં શોધ
આવું છે ગ્રંથકાર સર્વસ્વે અપ્રસિદ્ધ, પુસ્તક બદલ

કાષ્ટ પશુ કારણથી અનુકૂલ પૂર્વગ્રહ મારામાં હોવાનો સંભવજ નથી અથાતજ હું તે પુસ્તક વાંચકુક્ષીની વેળાએ જોઈ, બીજા પુષ્કળ વિદ્વાનો તરફથી ટપાલ-દ્વારા એકઠાં ચર્તા પુસ્તકોની પેઠે તેની પશુ મતિ કરવાના હતા પ્રસ્તાવના વાંચી તો તેમાં લેખકે બેધડક લખેલું મળી આવ્યું કે, જગવેદનો કાળ ઓછામાં ઓછાં ધ્રિ પૂરે ૪૦૦૦ પર્યંત લઈ જવો જોઈએ । અચકાર પડ્યો હિં, એટલે તે કાંપનિક-ગણના કરવામાં કુરાય હોવાનોજ આમ ધારી પુસ્તકના પાનાં ઉઘવાવી જોવા લાગ્યો મનમાં તો ધમાં ધતાને હસતો હતો પરંતુ એટલામાં સર્વ રંગ એકદમ બદલાતો ગયો મનમાંતું તે હસતું જતું રહ્યું અને મન થોડું ગંભીર બન્યું પુસ્તક કંઈક ગમવા લાગ્યું અથકારને વેદ-વાક્યમય અને તેનીપર પાશ્વિમાત્યોએ લખેલાં અથ એની ખડાખડ માહિતી છે આવો પહેલો જગજગ સરકાર મનપર ઉઠ્યો અર્થાતજ અથ સામાન્ય રીતે જોઈ જવાનો વિચાર છોડી દઈ તેનો મનનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો તેમ તેમ પહેલાનો સર્વ પૂર્વ-ગ્રહ અને વિરોધ કરમાના લાગ્યો અને હું ધીમે ધીમે અથ-કારના મતોધ તાથે વહેવા લાગ્યો મને તે મતોની સસતા જણાઈ સદરજ અથ ચાતુ સાવમાં વાક્યમયમાં એક મોટી ક્રાંતિ કરાવનાર છે રા તિલકના આ અથને લીધે જે નવું દષ્ટિ કેલુ ઉત્પન્ન થયું છે તે પ્રમાણે સવ પ્રાચીન ઇતિહાસની અભ્યારે ધડી બેસાડવાની જરૂર છે ।

૩. આર્ટિક હોમ ફન ધી પેદાસ

કિન્ના

આર્યોનું મૂલ સ્થાન.

‘ઓરાયન’ લખવા માંડ્યું ત્યારથીજ હંતર પુર-
સદના વખતમાં તિલકનું વેદવિષયક સંશોધન અને મનન
ચાલુજ હતું. તેમનું સ્થૂં દેશદિતની ખીજ બાબતો તરફ
અધિક દોવાથી આ વિષય તરફ સ્થૂં આગવાનું તેમને
દાવતું નેહોતું. તેઓ હમેશાં અનેક ચળવળમાં ગુંથાયેલા. આ
કાળમાં પુનામાં સામાજિક રાજકીય વાતાવરણમાં
અનેક તીવ્ર ટંટા થયા. તેમાં એક બાલુની આગેવાની
તિલકકને દોવાથી, સભા અને લેખોમાંજ તેમનો વખત
જતો. આવા ચાર વર્ષ ગયા એટલામાં પુનાપર લયંકર
આપત્તિ આવી પડી. પ્લેગ અને દુષ્કાળનો ફર ઉઠ્યો. લોક-
કલ્પનાનું કંકણ હાથે બાંધેલું દોવાથી તિલકને
અત્યારે રાત્રિદિવસ મહેનત કરવી પડી. આવી સ્થિતિમાં
દેશના દુરંદેવ કેસરીપર રાજકોહનો ખટલો થયો, અને રા.
તિલકને સિદ્ધા કરવામાં આવી. દેશમાં હાહાકાર ઉઠ્યો.
સધળા લોક હલમલી ગયા. તિલકના ‘ઓરાયન’ને લીધે
પ્રો. મેક્સમુલ્લરના જેવા ચરવતી-પુત્રોના મનમાં તેમને
મોટો લાગણી મઈ અને આવો શુદ્ધિમાન વિદ્વાન હવે
પૃથ્વીર ફેડતો એસશે એમાં સર્વ જગત્ની હાનિ છે એમ
જાણી બધે મોક્ષ મૂલ્યર, સર પુન્યમ હંટર પ્રજાતિ વિદ્વા-
નોએ રાણી સરકારને વિનંતિ અજ કરી તિલકને મારી
કરવા વિનંત્યાં. તેનું પરિણામ એટલુંજ થયું કે, તિલકને
૬ મહિનાની છૂટ મળી અને ત્યાંસુધી મેક્સ મુલ્લર સાહેબે

આદરપૂર્વકે મોકલેલી ઝગવેલી પ્રત અને બીજા પુસ્તકો
 રાત્રે કેટલોક વખત વાંચવાની પરવાનગી અને સગવડ કરી
 આપવામાં આવી. સમવયોગના અભ્યાસના કેટલાક પાઠ
 તિલકે આગરકર સાથે કુંગરીની દુર્ગમાં પૂર્વેજ સીધા
 હતા. તેથી તેમણે કેટલાનામાં પણ દુરસદના વખતમાં
 વેદ-વાક્ય સંબંધી ચિંતન અને વાચન આદરૂપાપૂર્વક
 'મુમુક્ષુ' પુસ્તકમાં આંકેલી દિસાથીજ વિચાર કરતાં
 કરતાં આપંખ્યા પૂર્વેજ મૂળમાં કર્યા રહેતા હોવા જોઈએ
 અને માટે કેટલીક કલ્પનાઓ તેમને મુઠ્ઠી અને તેને અનુ-
 કૂલ પુરાવા તેમણે એકઠા કરવા માંડ્યા. દુર્ગમાંથી
 છુટકો થયા પછી તેમણે પોતાની આ નવીન શોધની
 રૂપરેખા યો. મેક્સ મુક્ષરને જણાવી. હિતાવળથી ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ
 કરવાના મોકલમાં તે પડ્યા નહિ. મેક્સ મુક્ષર વગેરે પંડિ-
 તોએ અને માટે પત્રદ્વારા પુષ્કળ ચર્ચા કરી. આયોનું
 મુક્ષરધાન ઉત્તર મુખ છે આવો પોતાનો સિદ્ધાંત ખરો કરા-
 વવા માટે તે અન્યથે વેદમાંના કેટલાંક સૂત્રોના અર્થ ફેર-
 વવા પડશે, કેટલાંકના અર્થ લાગતા નહોતા તે બરાબર
 લાગવા માંડશે; વગેરે મુદ્દાઓની તેમણે પ્રાપ્ત અને
 પાશ્વિમાત્મ અનેક વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા કરી. દુર્ગમાંથી
 છુટ્યા પછી તેમણે આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રવાસ કર્યો
 અને બંગાલ, મદ્રાસ, પંજાબ વગેરે ઠેકાણેના અનેક જુના
 નવા પંડિતો સાથે ખલ કરી તેમણે પોતાનો મત નિશ્ચિત
 કર્યો. મધ્યતરે મેક્સ મુક્ષર સાહેબ મરણ પામ્યા. તમારા
 સિદ્ધાંત હું આજ કબૂલ કરતો નથી, કદાચિત્ તમે કહો
 છો તેવી વાત હશે' આવો મેક્સમુક્ષરનો સાધારણ રીતે
 તિલકના નવીન સિદ્ધાંતને પ્રતિકૂલ જોવાળું અભિપ્રાય હતો.

એકલા પત્ર-વ્યવહારથી સર્વ ખાતરી થઈ શકે તેમ નહોતું. આખો અંચ જે તેમના હાથમાં પડ્યો હોત તો કદાચિત્ તેમનો જુદોજ મત થયો હોત. દુર્દૈવેજ મેંડસમુદ્ધર મરણ પામ્યા. ધીમે ધીમે પોતાની બાબત કરી ચકાવ તેટલી મજબૂત કરી તિલકે સને ૧૯૦૩ ના માર્ચમાં સદરહ પ૦૦ પાનાનો 'અંચ-ફ્રેઝિસિદ્ધ-કથો' પ્રાચીન આર્ય-લોકો મૂળમાં ઉત્તર-ધ્રુવ પ્રદેશમાં રહેતા હતા. પછી હિમપ્રવચને લીધે તે નીચે ખસતા ખસતા કિંદુસ્થાન-ધરાન વગેરે ઠેકાણે ફેલાયા. આવો આ અંચમનિ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે અને તદ-નુસર વેદમાંના કેટલાંક સૂત્રોના અર્થ કેમ બેસે વગેરે બાબતોનું પણ તેમાં વિવેચન છે. આ અંચમાંના સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવા માટે તિલકે અનેક સાક્ષોનો ગાઢ અભ્યાસ કર્યો પડ્યો. તિલકે વિવેચન માટે આર્યોના મૂળ અંચ વેદનો અને ધરાની-બંધુઓના મૂળ અંચ અવેસ્તાનો મુખ્ય આધાર લીધો છે. પરંતુ ઉત્તર-ધ્રુવ પાસેનો પ્રદેશ Happy-home સુખમય વસતિસ્થાન હતું એ વર્ણન અહીં કેમ હોઈ શકે એ માત્ર તે પ્રદેશની હાલની બહુમય સ્થિતિપરથી અહીં લાગતું નહોતું. પરંતુ જૂસ્તર શાસ્ત્રની (Geology) હાલમાં જે પ્રગતિ થઈ છે તેપરથી હિમ-પ્રલયના કાલ પહેલાં તે પ્રદેશની સ્થિતિ સુખમય હોઈ શકે એ અભ્યસરે કબૂલ કરવું પડે. આ જૂસ્તર શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોથી પોતાના કહેવાને કેટલું બળ મળે છે એ તિલકે પ્રો. ગાયકી વગેરેના આધાર આપી દેખાડેલું છે. પોતાનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવા માટે પોતાને એકલાનેજ સર્વ શાસ્ત્રનો કેવો અભ્યાસ કરવા પડ્યો અને તેથી કેટલો ત્રાસ થયો એ તિલકે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ લખેલું છે.

આરામનની પેઠે આ મંથની પણ પ્રસિદ્ધિ થઈ અને આખી દુનિયામાં તિલકનાં વખાણુ થયાં.

આ મંથને માટે ૩૦ જોડ, ૩૫૯૫૫ વારન. બોરટન વિદ્યાપીઠના અધ્યક્ષ અને નંદન વનનો શોધ ના કરતાં જે સને ૧૯૦૫ માં જે અભિપ્રાય બહુત કયો તેનો આસય આવો છે:—

“ચોતાનો સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરવા માટે આ મંથ કાર (તિલક) જે પુરાવો હાખલ કયો છે તે એટલો બલવત્તર અને નિષ્ણાયક છે કે તેટલો અને તેવો પુરાવો કોઈ પણ હડા યુરોપીયન (પ્રાચ્યવિદ્યાકાવિદ) વિદ્વાન આંગળા આપ્યો નહોત. ઐતિહાસિક સંશોધનની ચાત્રીય અને વિશુદ્ધ પદ્ધતિમાં અથવા માઠીને ઇતિ પથ તો એક જાત અવલખેલી છે અને કોઈ પણ પૂરે મહાદિ દોષધરે મંથ કાર સિદ્ધ થયો નથી. ખુદ મંથકર્તાનોજ ને પૂર્વમ્ હોય તો તે સદર સિદ્ધાંતને વિરોધ થાય તેથી તો આ મંથમાના સિદ્ધાંત ચાત્રીય પદ્ધતીની પછી કસોટીમાં આણુવામાં આવ્યા છે. આસરે વીસ વર્ષ પહેલાં મેં ન્યારે માનવ સમાજના મૂલરચાનનો શોધ કયો તે વખતે તિલકના જેવુંજ મારે મત થયું હતું. મેં ઇરાની પુરાણમાંથી રચણ વગેરેનાં જે અનુમાનો કાઢ્યાં હતાં, તે પ્રે. રિવજેસ જેવા વિદ્વાનોયે પણ માન્ય કયાં. વેદવાક્યમયમાંની કટલીક કયાનો તે વખતે મેં સદ્ગતસદ્ગત કંઈક ઉદ્ધેશ કયો હતો. મારે અધ્યયન આ મંથોનાં ઉપલબ્ધ બાંધાંતરોના આધારથી થયું હતું. પરંતુ અભારે તિલકના જેવા મૂળ મંથનો અભ્યાસ કરેલા પંડિતે ન્યારે તેવાંજ અર્થ અને તેવાંજ સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કયાં સારે અને હર્ષ થવો.

સ્વાભાવિકજ છે મારો મુખ્ય સિદ્ધાંતજ ફક્ત નહિ, પરંતુ ખીણ ત્રીણી ત્રીણી બાળતો, જેનો મેં જાહેર-રીતે કદી પણ ઉલ્લેખ કર્યો નહોતો—એ સર્વને તિલકના અથથી પુષ્ટિ મળતી હોવાથી મારા એ મધુનું હું પ્રસિદ્ધ રીતે અભિનંદન કરું છું એમણે મારા અથનો ગૌરવપૂર્ણ ઉલ્લેખ અનેક વખત કરેલો છે અને આ વિષયમાં પોતાની કાંઈક અધિક આધારસપ્ત અને મનોહર કલમથી ઉમેરો કર્યો છે હવે આર્યોનું મૂળસ્થાન કયું એનો પ્રશ્ન સભવતો નથી ”

તિલકના સદર પુસ્તકોમાંના સિદ્ધાંતબદ્ધ એ ટીકા કારણે વિરોધી મત પ્રદર્શિત કરેલા છે એક રા નાના પાવગી અને ખીજા ભાઉચાંચી દ્વેષ

—:૦:—

૪. ગીતારહસ્ય

અથવા

કર્મયોગ શાસ્ત્ર

જાલોવ્ય સર્વશક્તિનિવાર્યેવ પુન પુન
દ્વિતમ્ય મુનિયન્ત કમ્યોગો વિરિષ્યતે ॥
ગીતૈયા વામધુક્ દિવ્યા દોષ્વા ગયાપરાત્મજ ।
લોકો ધન્ય મુધોમોક્તા દુઃખ ગીતામૃત પુન ॥

લોકમાન્ય તિલકનો છેકજ હમણાનો પરંતુ અત્યંત મહત્વનો અથ સુપ્રસિદ્ધ ગીતા-રહસ્ય ” છે આ અથે હિંદુ જન-સમાજમાં ધણીજ ખજાણ કરી ચૂકેલી છે

લોકમાન્યની કોઈ પણ સાર્વજનિક કૃતિ થયો, તેમની કૃતિમાં જીવતપણું હોય છે. આ અથવા એવો સમાજમાં કેવી વિચાર-ક્રાંતિ થશે એનો અજમાસા અત્યારેજ થવો શક્ય નથી. પરંતુ સમર્થ રામદાસ સ્વામીના અથોથી, કર્તાવ્ય-વિમુખ થયેલ દિદુ જન-સમાજપર જે ઉન્નતિ-કારક પરિણામ થયું, તેવાજ પ્રકારનું હિતકારક પરિણામ 'ગીતા'નું વાસ્તવિક 'રહસ્ય' લોકોને સમજ પડે તેવી પદ્ધતિથી તેમની સામે આજે ફરી માંડવામાં આવ્યું હોવાથી ધષ્ટ આવશે એમ કહેવાને હરકત નથી. આ અથ લખી લોક-માન્યે દેશની ઉત્કૃષ્ટ સેવા બજાવી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સાહિત્યમાં ઉત્તમ અથનો ઉમેરો કરેલો છે. 'રહસ્ય' એ જોગણીસમા શતકની આખરની હાયામાંનો રાષ્ટ્રીયમય છે, લોકમાન્યની બાપા ક્યારેય પણ જોઈશું તો તે જોરદાર અને કહ્યું-મધુર હોવાની, અને વિષયની માંડણી પણ બ્યવસ્થિત અને મુદ્દાસર હોવાની પણ જે વિષયનું મનન તેમન જેવા સુદ્ધિમાન પુરુષે ૪૩ વર્ષ કહ્યું તે અથ વાંચકોની અટકળ કરતા પણ કેટલો માર્મિક, સુબોધ અને વિષય ગદ્ગદ કરતા પણ મનમાં પ્રતિબિંબ થાય તેવો થયો છે તેની ખરી કલ્પના અથ વાંચ્યા સિવાય થઈ નહિ મરાઠી બાપાપરના લોકમાન્યના અદિતીય પ્રભુત્વની આ અથ સાક્ષ છે. આમાં પ્રત્યેક સરકૂત અથોમાંના અને નીતિ-વિષયક બાહ્યનિક ઇમેજ અથોમાંના સે કોડો ઉતારા પ્રસન્નમયતા લીધેલા છે. પરંતુ તેના બાપાતરની ધાટી એવી મજાની કે બાપાતર બૂતવિનાનું હોઈને પણ અથ-કારના મને વાંચકોને જરોબર સમજાય એવા સાદા પરંતુ વજનદાર શબ્દોમાં આપેલું છે તેથી વાંચકોનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે.

‘રહસ્ય’ ભારતીનો પ્રવાહ એવો જોરથી વહે છે કે વિદાર-રહિત અંતઃકરણથી અંધ વાંચનારા વાચકની મનોનૌકા ‘ધેય’ અને કર્તાવ્ય-નિષ્ઠા નહીં મદાસાગરપર આરઠ થયા હિવાય રહેતીજ નથી. ઇંગ્લેંડ બાપામાં નીતિશાસ્ત્ર-પર ઉત્તમ પ્રતિભા સેંકડો અંધ છે, પરંતુ તેમાં પ્રદર્શિત કરેલા અનેક વિચારોના થોડે નીતિ-શાસ્ત્રનાં મુખ્ય પ્રમેયોનું સ્પષ્ટીકરણ કેટલું અને કેવું થયું છે એનું સ્વતંત્ર સુદ્ધિથી અને આપણા સર્વમાન્ય ગ્રંથોમાંનાં તત્ત્વના ધારણથી કરેલું યાયાતૃય વિવરણ કોઈ મણુ બાપામાં મળી આવશે નહિ. ક્રાંત, બટલર, લૂમ, લૉક, માર્ટિનો, કાન્ત, હેગેલ, મિલ્, સ્પેન્સર, હેકેલ, મીન, સિન્કલે વગેરે ધણાખરા સર્વ પાશ્ચાત્ય અંધ-કારોના નીતિ-વિષયક મતનું ‘રહસ્ય’ માં ફક્ત ઉદ્ઘાટનજ છે એમ નથી પરંતુ તેનાપર નિક-ળનારા આક્ષેપ પણ નિર્દિષ્ટ કરેલા છે. કિંવા અંધ-કારનો મત સમુક્તિક ઠરાવવા માટે તેની સાથે સદૃશ યતાં આપણા શાસ્ત્રમાંનાં વચનો યોગ્ય સ્થળે આપેલાં છે. ‘રહસ્ય’માં આવી સુંદર રચના નજરે પડે છે. ઉપર આપેલી અંધા-વલીનું ફક્ત પરિશીલન કરી તેમાંનાં સિદ્ધાંતો કહેવાનું પણ કામ જો કોઈ કરે તો પણ, તેને પણ જખ્ખર સુદ્ધિમત્તાનું લક્ષણ માનવામાં આવે, પરંતુ રહસ્યનું વૈશિષ્ટ્ય એટલામાંજ પૂરું થતું નથી.

નીતિ એ ભાવના શું છે એનો વિચાર નિર્દોષ યુક્તિથી ‘રહસ્ય’-કારે કર્યો, અને પોતાના સિદ્ધાંત શાસ્ત્રમાંના અને ગીતામાંના સિદ્ધાંતો સાથે સગારે લગાર મળે છે આવી ખાત્રી થયા પછી તેમણે તેની સંગતિવાર માંડણી કરી દેખાડી રહસ્યનું આજ મુખ્ય વૈશિષ્ટ્ય છે. સ્વતંત્ર

કરપના નવીન કાટિકમ, નવીન રચનાચાતુર્ય, વિદ્યા,
વિસ્તૃત અથાવલોકન ઇલાદિ જે બહુમોલ ગુણોની વાચ
કને ડગલે ડગલે પ્રતીતિ થાય છે તે ગુણોનો ઉત્કર્ષ એ
એક આ રહસ્યનું વિશેષ છે. અથકારે વિષયની માંડણી
નવીન-તદ્દન નવીન પદ્ધતીથી કરેલી છે અને તે કરવામાં
તેમનો અયાગ વ્યાસગ, પરિચય અને શુદ્ધિમતા જણાઈ
આવે છે, અને તેથી મૂળ સિદ્ધાંત પૂર્વ કરતાં પણ ઉત્તમ
રીતે સ્પષ્ટ સિદ્ધ થયો તો તે અથ પણ અથકતાની
સ્વતંત્ર શુદ્ધિમતાનું ચોતક છે એમજ માનવું જોઈએ
કામિનના પદોત્તમ લાભાક એરિસ્ટોટલના અથમાં ઉત્ક્રાંતિ
વાદનો સિદ્ધાંત બીજરૂપે પણ નહોતો એમ નથી, પરંતુ
કામિને તેજ સિદ્ધાંત વ્યાપક રૂપે અને તદ્દન નવીન પ્રમા
ણથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ કર્યાં, એટલા માટે ઉત્ક્રાંતિના સર્વ
વ્યાપક નિયમ શોધી કાઢવાનું માન કામિનનેજ મળ્યું છે
અને તેજ યોગ્ય છે તેથી એરિસ્ટોટલની યોગ્યતા કોઈ
જોઈ શકતી નથી આવીજ વાત રહસ્યની છે રહસ્ય
અથ અથકારની વિશાલ અને સૂક્ષ્મ શુદ્ધિ રહ છે
તથાપિ તેને કીધે ભગવદ્ગીતાપર સરૂત અગર બીજી
ભાષામાં પૂર્વે જે ઉત્તમ અથ થયેલા છે તેના મહત્વને
કોઈ પણ બાધ આવતો નથી રહસ્ય' માં પાશ્ચાલ
અથકારોના ભિન્ન ભિન્ન મતોનો ઉદ્દેશ કરી તેની યુક્તા
યુક્તાનો જે નિષ્કર્ષ કર્યો છે તે પણ સર્વોત્કૃષ્ટ સધાયો છે
અને જૂદા જૂદા મતોનો ઉદ્દેશ વિવેચનના પ્રવાહમાં
આવ્યો હોવાથી તેનેજ નક્કામ મહત્વ ન મળતાં અથ
મતાની ચોનાની વિચાર સરણી માત્ર તે યોગે સવાગ
સુદર થઈ છે

પૂર્વેના સંસ્કૃત અને બીજાં ગ્રંથ તથા રહસ્ય, એમાં બીજાં બોદ આવે છે કે, ગીતામાં કર્મ, ઉપાસના, ભક્તિ, પાતંજલ યોગ અને જ્ઞાન આ સર્વ વિષય જોડે પ્રતિપાદ્ય છે તે પશુ કર્મનો અર્થાત્ નીતિશાસ્ત્રનો અર્થવા કાર્યકાર્યવ્યવસ્થા શાસ્ત્રનો સંગોપાંગ વિચાર રહસ્યપૂર્વકાલીન ગ્રંથમાં નથી. કિંબહુના કર્મ-શાસ્ત્રના વ્યાપક અર્થ તરફ પૂર્વેના ગ્રંથ-કારોએ નજરજ પહોંચ્યાડી નથી. કદાચિત્ તે વખતે નીતિ-સિદ્ધાંતોનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ઉદ્ધાપોહ કરવાની તેમને જરૂર લાગી નહિ હોય, પરંતુ અભારે તે ઉણપ ભાસવા લાગી. રહસ્યે આ ઉણપ ઉત્તમ રીતે પૂરી અને નીતિ-તત્ત્વનું મૂળ ગ્રંથમાં મોટી ખુબીથી પરંતુ નિમિત્તપણે દેખાડેલું છે એમ સિદ્ધ થયું. એ રહસ્યનું બીજું એક વિશેષ છે. ગીતામાં 'કર્મ, કર્મ' આવે જે અનેક વાર ઉદ્દેશ્ય આવે છે, તેનો ઐત-રમાત્ કર્મ, અર્થવા વ્યાવહારિક ઉદ્દેશ્યાવ્યતિરિક્ત ધાર્મિક કર્મ આવે અર્થ પૂર્વકાલીન ગ્રંથકારોએ કરેલો છે. આ અર્થ બૂલ-ભરેલો છે એમ નથી, પરંતુ સંકુચિત્તો છે. અસિ-હોત્ર, દશપૂર્ણ-માસ, સંધ્યાવંદન, જપ-તપ, મૃત્યુ સંસ્કાર, પંચમહાયજ્ઞ હલાદિ શારીરિક નહિ અને વ્યાવહારિક પશુ નહિ આર્ષા જે કર્મો, તેટલાંનાજ અંતર્ભાવ ગીતાકર્તા 'કર્મ' શબ્દમાં ધામ છે એમ માનવાનું કંઈ પશુ કારણ નથી. એ રહસ્યમાં ઉત્તમ રીતે દેખાડેલું છે, ગીતા-રહસ્ય ગ્રંથ એક એ દિવસના સામાન્ય અને ઉતાવળીયા વિચારથી લખાયેલ નથી. ૧૮૮૨ ની સાલમાં લોકમાન્યે ગીતા-પર વિચાર કરવાની શરૂઆત કરી, અને તે વિચારોની સાધારણ રૂપ-રેખા ૧૮૯૨ માં એટલે તે પછી વીસ વર્ષે નિશ્ચિત યત્ન એમ કહેવાને હરકત નથી.

સંક્ષિપ્ત ગીતારહસ્ય.

સુખ-દુઃખ અને નીતિકલ્પના.

ગીતામાં ઠમંગાગંજ મુખ્યત્વે કરીને પ્રતિપાદ છે આમ દે, તો એક પ્રથમ એવો સહજ ઉભો યાય છે કે, ઠમંગચરિત્રનો હેતુ શો હોવો જોઈએ તો તેનો ઉત્તર એવો આપી શકાય કે, દેહસ્વાસ્થ્યને માટે ઠમંગ અર્થાત્ ક્રિયા આવશ્યક છે, તેમજ અસાની જીવેના વ્યાપારપરથી જોતાં એવું જણાઈ આવે છે કે તેમના પ્રયત્ન સુખ માટે કિવા દુઃખનિરસનાર્થ, દુઃખ-પ્રતિબંધાર્થ તો હોય છે, એમના માટે સુખ એ શી ચીજ ॥ એ પણ તારવકમાર્ગી સોંકેને જોવું પડે છે, સુખ અર્થાત્ દુઃખનો અભાવ, એજ એક સ્વતંત્ર સંવેદના, આવી ધણીની સમજણ હોય છે અને તેને માટે કેટલાંક સરૂત વાક્યોનો આધાર પણ મળી આવે છે પરંતુ એ સમજણ જુલભરેલી છે દુઃખ એ જેવી સ્વતંત્ર સંવેદના છે તેવી સુખ એ પણ એક સ્વતંત્ર સંવેદના છે તેના મૂળમાં દુઃખનો કિવા તૃષ્ણાનો આગલાવ હોવોજ જોઈએ એમ નથી આ એક અત્યંત મહત્વની વાત રહસ્યમાં ધણીજ મામિંકપણાથી સિદ્ધ કરેલી છે, અને તેને માટે ગીતાનો આધાર પણ આધાર આપેના ॥ 'હૃદયસ્તેન્દ્રિયસ્થાવૈ રાગદ્વેષો વ્યવસ્થિતો ॥ ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોમાંના પ્રીતિ અને દ્વેષ એ જાણે મૂળનાજ સ્વન નસિદ્ધ છે—અને ગીતા ૧૩ ૬. ૧૪ ૬. ૭, આ શ્લોકપંચી પણ સુખ અને દુઃખ એ જાણે એકમેકની પ્રતિયોગી પણ જૂદી જૂદી બે વૃત્તિ લગનવદ્ગીતામાં માનેલી છે એ સ્પષ્ટ યાય છે ॥' સુખ-દુઃખમાં સારીરિક અને

માનસિક એવા એ બેદ છે અને શારીરિક સુખ ફેટલાંક પ્રમાણમાં શરીરધારણ માટે આવશ્યક હોય, તો પણ એક દરે શારીરિક સુખ કરતાં માનસિક સુખજ શ્રેષ્ઠ છે સુખ શારીરિક હો કિંવા માનસિક હો-બન્ને પ્રકારનાં સુખ નાશ વત છે આનેજ આધિભૌતિક સુખ કહે છે આધિશૈતિક સુખની ઇચ્છા રાખવી યોગ્ય કે અયોગ્ય એ સબધમાં રહસ્યકારનો મત એવો છે કે, ઐહિક સુખની ઇચ્છા ગમ્પવામાં હરકત નથી, પરંતુ તે અનાનર ન થવી જોઈએ = ઐહિક મખ પાછળજ ધડપછા કરનારા પુરુષની સપત્તિને ગીતામાં 'આસુરી ચ પત્' આપુ નામ આપેલું છે ચાતુર્વર્ણ્યથી બધાયેલા સમાજમાં શ્રાવણો રાત્રની, ક્ષત્રિયો ઐશ્વર્યની અને વૈશ્યો ધન-ધાન્યની ઇચ્છા હોડી દે તો સમાજ જલદીથી અધોગતિને પામે " ઐહિક સુખ કરતાં સાશ્વત એવું જો આલ્સતિક સુખ તે અનત ગણ્ય શ્રેષ્ઠ છે તેના કરતાં વરિષ્ઠ એવું સુખજ નથી, માટેજ તેને આલ્સતિક સુખ કહે છે મનુષ્યનું ઉચ્ચતમ ધ્યેય અને પ્રાપ્ત્ય તેનું સર્વેશ્વ આત્મસુખજ છે આત્માનંદની યથોચિત કલ્પના ધણાએને હોવી સંભવનીય નથી તો પછી તેના અનુભવની તો વાતજ પૂછવી નહિ એટલા માટે નીતિકલ્પનાની ઉત્પત્તિ સબધમાં ઉપપત્તિ આપતાં ધણા પાશ્ચાત્ય પડિતોએ આધિભૌતિક સુખનેજ નીતિકલ્પનાનો ઉદ્ગમ માનેલો ॥ પણ એ ઉપપત્તિ બુનભરેલી છે, એ રહસ્યમાં આધિભૌતિક સુખવાદ-પ્રકરણમાં બતાવેલું છે અને સદસંવિદ્યુદ્ધિથીજ નૈતિક જ્ઞાનનાની સરઆત થાય છે એમ જો માટિનો બાલગ વગેરે અથક રોએ વખેલું છે તે સબધમાં રહસ્યકારે એવો યુક્તિ રા કરેલો છે કે, "મનુષ્યનું

મન કિંવા શુદ્ધિ એ સર્વ કાળમાં, સર્વ કોમમાં એકજ છે. ...મનની જે સ્વાભાવિક શક્તિ છે, તે છોડી સહસ્રદિ- આરશક્તિ એવી એક જુદીજ સ્વતંત્ર શક્તિ માનવાની કંઈ જરૂર નથી, આવું પાશ્ચાત્ય આધિભૌતિકવાદીઓએજ કરાવેલું છે. અને અમારા પ્રાચીન સાહ્યકારોનો એ સંબંધનો આખરનો નિષ્કર્ષ પણ તેજ છે. "પ્રાચીન સાહ્યકારોનો આ મત રહસ્યકારે આધુનિક પંડિતોને સમજાવ્યો એવી ભાષામાં દેખાડેલો છે. રહસ્યકાર કહે છે, "બવસા- યાત્મક શુદ્ધિ શુદ્ધ થવા માટે.....સર્વ મનુષ્યમાં એકજ આત્મા છે આ તત્ત્વ તેમનામાં હસી જવું જોઈએ, એનેજ આત્મનિષ્ઠ શુદ્ધિ કહે છે. શુદ્ધિ આત્મનિષ્ઠ યષ્ટ, અને મનોનિમિત્તથી મન અને હૃદયો તેના તાબામાં વર્તતાં શીખી એટલે.....સાહજિક રીતેજ દેહેદિયોની પ્રવૃત્તિ સાત્ત્વિક રૂપે તરફ ધાય છે. એજ સર્વ સદાચરણું મૂળ છે."

કર્મ-શ્રદ્ધત્યાગ અને સંન્યાસ.

આ પ્રમાણે નીતિનો વાસ્તવિક ઉગમ અધ્યાત્મ દરે તો પણ બીજા એક મહત્ત્વના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલો પડે છે. અમને આધિભૌતિક સુખજ જોઈએ, અમને તમારા અધ્યાત્મની કે આત્મસુખની જરૂર નથી. આમ, સ્પષ્ટ મદિ તો પચાંચે કહેનારાની સંખ્યા મોટી છે. એવા લોકોને "શાણો સ્વાર્થ એજ નીતિની કસોટી છે. તે કરતાં પણ ઉચ્ચ વિચારોથી પ્રેરિત થયેલો જે વર્મ છે તેને માટે સર્વોપયુક્તતા આજ ધ્યેય ઉત્તમ છે. ઉપયુક્તતાવાદી લોકો કરતાં પણ જેમનો દમ્બો વધારે છે તેમને 'ન્યાય, પ્રેમ,

દયા વગેરે મનોવૃત્તિઓનો પોતાનાં આચરણમાં વિકાસ થવો એજ નીતિનો વિજય છે એમ સ્વાભાવિકપણે લાગવાનું. એવંચ કોઈ પણ વર્ગ લ્યો. નીતિની જરૂર નથી આમ ઉઘાડી રીતે હઠ પકડી બેસનારો વર્ગ તમને મળી આવશે નહિ. સદાચરણની આવશ્યકતા આ પ્રમાણે સિદ્ધ થાય છે. તથાપિ સદાચરણ કરતાં છતાં પણ કમનું બંધ-કેતવ દૂર થતું નથી. દુરાચરણથી બંધ થાય છે તો થાય છે, પણ નીત્યાચરણથી સુદાં બંધન થાય છે. તે સુખાવહ હોય છે એ વાત ખૂદી. બ્રમરને બંધ સુવાસિક અને મધુરરસ પૂણું એવા કમલનો ખરો પરંતુ કમલનો હોય તોપણ તે બંધ તે બંધજ. તે પ્રમાણે સત્કર્મથી સુખ થાય તો પણ, તે કામ-મતું ન હોવાથી નશ્વર સુખ એ પણ બંધનજ છે એમ ઠેર છે. સત્કર્માચરણથી બંધન થાય નહિ, પણ તે સત્કર્મ સ્વાભાવિકપણે થવાં જોઈએ, અર્થાત્ સત્કર્મ કરવાં એ સ્વભાવજ બનવો જોઈએ. એવો સ્વભાવ થાય તેટલા માટે ફલાસક્તિ છોડવી જોઈએ, આજ કર્મયોગનું રહસ્ય છે. ફલાસક્તિ છોડી કર્મ કરવાં એનેજ અંગરહિત કર્મ કહે છે. ગીતોક્ત સંન્યાસ તે આજ. કર્મનો સ્વરૂપતઃ લાગ, એનું નામ સંન્યાસ; એનું ગીતાના મતે પણ ઠરવું નથી. સંન્યાસમાર્ગીઓના અકર્મવાદનું અગર તેમના કર્મલાગનું ખંડન ન કરીયે, તો પણ કર્મયોગને સર્વતોપરિ સિદ્ધ દરાવતાં પહેલાં એક જાળતનો નિઝાલ થવો જોઈએ. તે એ કે, કર્મનો સ્વરૂપતઃ લાગ કેમ ન કરવો? સત્કર્મથી જો બંધ થાય છે અને તે 'ફલાભિસધિ' અર્થાત્ ફલની આશાથી થતો હોય તો, કર્મ કરો અને ફલાયાનો લાગ કરો આવો દ્રાવિડી પ્રાજ્ઞાચાર્ય શા માટે? વીંછીનો

ક'ખ તોડી તેને પાસે રાખવા કરતાં, તે વીછીયે નહિ અને
ક'ખે નહિ એમ કેમ કરવું નહિ? હાથા છોડી કમ કરવા
કરતાં, કમજ ન કરવા એ અધિક શ્રેષ્ઠ નથી શું? કમ
ત્યાગવાદીઓની વિચારસરણી આવી 'રીતની હોય' છે. આ
બૂલભરેલી વિચારસરણીને 'ગીતા-રહસ્ય' માં ચોખ્ખો ઉત્તર
આપ્યો છે. રહસ્યકાર કહે છે:—“કુનિયામાં કમનો વ્યવ-
હાર કદી પણ બંધ પડતો નથી. મનુષ્ય પ્રકૃતિના વ્યાપાર
માં આસક્ત થતો હોવાથી મુખ્યદુઃખભાગી થાય છે,
પણ એ આસક્તશુદ્ધિ દ્વર કરી “ગુણા ગુણેષુ મર્તન્તે” આવી
બાંધનાથી સર્વ વ્યવહાર કેવાં પછી અસંતોષનું લગારે
દુઃખ બાકી રહેતું નથી. જે કે આપણે જેમએ છીએ કે,
ક'દિયેના સ્વભાવસિદ્ધ વ્યાપાર છુટતાં નથી; પરંતુ, સર્વ
કમ, ઇચ્છા કિંવા અસંતોષ નષ્ટ કરવાના દુરામદમાં ન
પડતાં મનોનિમ્મલથી હાથા છોડી શોકોપયોગથી કમ
શાસ્ત્રોક્ત રીતીયે કરવાં એજ શાશ્વત્વનો માર્ગ હરે છે.
કમનો 'આત-સ્માત' કમ આવે જે સંકુચિત અર્થ-
સમજવામાં આવે છે, તેને સીધે ગીતામાંના કમયોગના
વિવેચન તરફ. આધુનિક પદ્ધતીથી શિખેલા વિદ્વાનોનું લક્ષ
ગણ નથી. કેટલાક વિદ્વાનોના લક્ષમાં તેનો મર્મ થોડો
ધણો આવ્યો છે, પરંતુ તે મદલ સોપપત્તિક ચર્ચા થઈ
નથી. કમશાસ્ત્રની ઉપપત્તિ ગીતાને આધારે અને અર્થ-
શીન ચિકિત્સાપદ્ધતીના અનુસેધથી, હાલના કાળમાં સર્વને
સમગમ્ય એવી સુખોદ્ધ અને પ્રાદ ભાષામાં કહેનારો મંથ
એક 'ગીતા-રહસ્ય' જ છે. ભારવિ કવીની “પૂર્વોપરી
તોષતિપાવગાથ” ઉક્તિ પ્રમાણે જેણે યોરસ્ય અને પાશ્વત્ય
એમ બન્ને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પારંગતતા મેળવી અને આજન્મ

નિષ્કામ કર્મયોગનું જ આચરણ કર્યું, તે સત્પુરુષ કરતાં આવે. અમૈલિક ગ્રંથ લખવાને વધારે યોગ્ય અધિકારી કાણ મળવાનો? અગ્નિ સરખો તેજસ્વી હીરો હોય, તો પણ તે બાળકોની રમત, યુવતિજનોનો અલંકાર, વ્યાપારીઓનું દ્રવ્ય અને સંસારી મનુષ્યની જીંદગીરૂપ થાય છે; તે પ્રભાવે જ ગીતાની રચિતિ થઈ છે. મીમાંસક તેને કર્મ-કાંડપ્રતિપાદક કહે છે; હકયોગીઓને તેમાં દક્ષ યોગજ નજાય છે; ઉપાસકોને તે ભક્તિપ્રધાન લાગે છે; કર્મ-વિમુખ સંન્યાસીઓને તેમાં કર્મનો નિવેશ અને પ્રલતા-નની મહત્તી આ શિવાય કંઈ મળતું જ નથી; આવી રચિતિ થઈ છે.

કર્મ, જ્ઞાન, ઉપાસના વગેરે સર્વ પ્રતિપાદ્ય વિષયોનું ગીતામાં વિવેચન છે. પરંતુ તે બધાં સ્વતંત્ર પ્રકરણ છે; તેમનો એકમેક સાથે કંઈ સંબંધ નથી એમ કાંઈ પણ કહેતું નથી. પરંતુ તેમાં મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય કયો એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. આ પ્રશ્નનો નિકાલ યોગ-માં જ થાય છે. તે આમ કે, ગીતા શા માટે કહી? અર્જુનનો શોકમોહ દૂર કરી તેને યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે. હવે અર્જુનને જીતવું અને યુદ્ધને કર્મનું ઉપલક્ષણ માનીયે તો પણ મનુષ્યે જ્ઞાનના યોગે શોક-મોહનો નિરાસ કરી કર્મપ્રવૃત્ત થવું આટલા માટે જ ગીતા કહી છે એમ હરે છે. મનુષ્યે સંપાદન કરવું જ્ઞાન અને કરવું કર્મ. આવે, ગીતાનો અભિપ્રાય. પરંતુ કર્મત્યાગનો આગ્રહ રાખનારા કેટલાક લોકોને ગીતાનો આ આચય જ પસંદ નથી. તેઓએ શ્રીમદ્ભગવાદ પોતાના કર્મત્યાગવાદને અનુકૂલ છે, આપા જખાળા કરી પોતાના આગ્રહી મત માટે લોકોની

સદાનુભૂતિ મેળવવાનો ઉપક્રમ ચવાવેલો છે તો તેપર તદ-
રથ લોકોએ એટલું જ જોવું કે, ગીતા સાંભળી અહુનં
કમત્યાગી થશે કે કેમ પ્રવણ થશે આનો નિષ્કર્ષ 'કમં
પ્રવણ થશે' આવેજ થશે પરંતુ આ સામે 'પ્રતિપક્ષ'
પક્ષ ફરી કહે છે કે, આ બધી ખટપટ અહુનં પુરતી
જેઓ બાકી રાની (૧) છે જે ચીંપીયા-લોહા લઈ લગોટા
ભારી અને નૈવેદ્ય ખાઈ 'ગુરુ બાજી' ચલાવે છે નેમને
માત્ર આ વાત લાગૂ થતી નથી અરજ આ વાત બાજીએ
રાખી જે વાત કમૂદ કે તેજ જોતાં એમ જણાશે કે,
કમચાત્રના જે પ્રમેયો ગીતામાં મળી આવે છે,
તેપરથી કમનો નિષ્કર્ષ દરાવવાની અને તેથી પાપ ન
લાગવા દેવાની સુક્તિ શી હોવી જોઈએ એવો નિશ્ચય ફરી
સાચ છે, અને તે કેમ કરવો તે રહસ્યમાં દેખાડેયું છે
સ સારમાં મનુષ્ય અનેક પ્રસંગે ધોળાળામાં પડે છે તેની
અછલ ગુમ થઈ જાય છે આ કરવું કે તે કરવું આવા
સ શયમાં પડે છે પ્રાણપર આવી પડતા જુદા જોમવું કે
ન જોનવું? દુકાળમાં ખાવા ન મળે તો ચોરી સુદા કરવી
કે કેમ કિંવા નિષિદ્ધ માનેશ અમ ખાઈ પ્રાણુ ધારણ
કરવા કે નહિ? સીપર સઘ ઉગામવાં નહિ પરંતુ તે
જો આપણો જીવજ શેવા માંડે અને તેને માયાં ચિવાય
જીવ જમાવવાનું બીજું સાધન ન હોય તો સી-વધ પણ
કરવો કે કેમ? ચતુસમુલયમાં પેત્રી તેનો વિશ્વાસ મેળવી
તેના દારજોળાનો નાચ ક-વો કિંવા તેની સુક્તિએ અને
વિચારો પોતાના દેસના ગમને જણાવનાં આ કૃત્ય વિશ્વા
સધાનનું હોવાય કે કેમ? ગુરુજનની આજ્ઞા શિરસ માન્ય
કરની આવી આજ્ઞા છતાં શાચવત્કો પોતાના ગુરુ સાથે

વાદવિવાદ કેમ કર્યો ? આહિજોયુદ્ધ કરવું નહિ, આમં છે છતાં હાલમાં આહિજોએ પણ લષ્કરી નોકરી કરવી એમ કહે છે તે શા માટે ? વગેરે હજારો સંશય ધણીઓના મનમાં ઉભા થાય છે; પરંતુ તેનું યથાયોગ્ય નિરાકરણ કરનારા વિદ્વાન્ ધણીજ થોડા મળી આવે છે. આ સંશય દૂર કરવાની જે યુક્તિ તેજ કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થાનું શાસ્ત્ર. આ શાસ્ત્રની ગુરુ-કૃત્વી ગીતામાં છે. અને તેને લીધે જાત્રને પ્રામાણ્ય કેમ મળે છે એ પણ કહ્યું છે. ગીતાનો અભિપ્રાય એવો છે કે, ખરૂં કર્તવ્ય જોળખવાને દષ્ટિ ભૂલ વિનાની અને સહજ મળે આવી ધ્રુજા હોય તો ભુદ્ધિ શુદ્ધ કરી તે આત્મનિષ્ઠ કરવી જોઈએ. આટલોજ તેનો ખરો ઉપાય છે. ત્યારે ભુદ્ધિ શુદ્ધ અર્થાત્ સ્થિર કેમ કરવી અને 'આત્મા' એ શું છે આવો પ્રશ્ન આવ્યોજ. આ પ્રશ્નને ચિત્તશુદ્ધિકારક કમં, ધ્માનયોગ અને અધ્યાત્મ વગેરેનું વિવરણ ગીતામાં પ્રસંગાનુસાર આવ્યું છે. ગણિતાવયવ જુદો કિંવા વિદ્વેગ વિનાના શોક વેદાંત સાંભળતા કાળ ગુમાવે છે. આવા શોકોના મેળામતિ અભૂંન નહોતો. અને ભગવતે પણ સાંખ્ય, ક્ષેત્રક્ષેત્રયોગ, પુરુષોત્તમયોગ, 'કમંસંન્યાસ' વગેરે પ્રકરણમાંનું જ્ઞાન અભૂંને કમંવિમુખ થવું અથવા જ્ઞાની થવા માટે શોકસંગ્રહકારક કમં છોડી દેવાં એટલા સાર તેને કહ્યું નથી. અભૂંને જ્ઞાન કહ્યું. પણ તે કમંનું બંધકત્વ દૂર થવા માટે. અભૂંને કમંનો ત્યાગ કરવો આવા અર્થનો એક પણ શબ્દ ભગવંતના મુખમાંથી નિકળ્યો નથી. કમંમાં જે બંધકત્વ છે, તે કાંઈ ક્રિયામાં કે શરીરના વ્યાપારમાં નથી. એકલી કૃતિ કાષ્ટને પણ બંધન કરી શકતી નથી. પણ તે કૃતિના મૂળમાં કર્તાની

જે શુદ્ધિ હોય છે તે અશુદ્ધ ચર્ચકે કર્મ-બંધન ઉત્પન્ન થયું જ વાસનાત્મક શુદ્ધિ શુભ અને અશુભ આવા બે પ્રકારની હોઈ શકે, અને જો શુભાશુભ શુદ્ધિને લીધે જ પુણ્ય અને પાપ આવી ફોલા ઉત્પન્ન થાય છે શુદ્ધિ સરકા રથી શુદ્ધ ચર્ચકે આત્મનિષ્ઠ થાય છે, અને આત્મનિષ્ઠ થઈ એટલે શુદ્ધ રહે છે આવી રીતે શુદ્ધ શુદ્ધિથી પ્રેરિત થયેલા કૃત્યથી સાર-ખોટ બંધને જ ઉત્પન્ન થવું નથી, અને મનુષ્ય કર્મબંધનમાંથી છૂટે છે આ સવિસ્તાર વિવેચન 'રહસ્ય' માં કર્મવિપાક, આત્મસ્વાતંત્ર્ય અને બીજા પ્રકરણોમાં વ્યવસ્થિત રીતે કરેલું છે

નિષ્કામ કર્મ અથવા સ્વાર્થત્યાગ.

આપણે બહીયાં ધણા જ જુના કાળથી સંન્યાસ નામનો એક આશ્રમ છે આ આશ્રમનો વિષયો સ બૌદ્ધના સમયમાં થયો શ્રીમત્ શકરાચાર્યે તે આશ્રમનું પુનઃ જન્મવન કર્યું, પણ વૈદિક સંન્યાસાશ્રમમાં અતર્જીત ન થયેલા સંન્યાસી અને સાધુ, વેરાગી, જોસાઈ, તાપસી, ગુરુમહારાજ વગેરે પૂજ્ય નામ ધારણ કરનારા ખુશાલ ચંદોએ આચાર્યના પુનરુજ્જીવનને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી અનુકૂળ પરિસ્થિતિનો સારો ફાયદો લીધો કર્મમાગને વિરોધ કરનારી આજ રાજી શ્રીચંદ્રકરાચાર્યના વિરોધ અહિંસાવનાથી કરેલાં કર્મ સાથે અને કામ્ય કર્મ સાથે છે નિષ્કામ કર્મ સાથે આચાર્યનો લગારે વિરોધ નથી આમ છતાં આચાર્ય થાય છે કે અકર્મવાદનું પર્તીગ આચાર્યના પવિત્ર નામ નીચે ફેલી રીતે આજસુધી ટક્યું ! અરુદ્ધ અત્યારે કાળ બદલાયો છે ગીતાના અર્થ સંબંધમાં જુની

ગેરસમજો ફરી ઉત્પન્ન થવી શક્ય નથી. અને ગીતામાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન આવા ત્રણ મોક્ષ માર્ગ છે, આમ જો હોય તોપણ તે ત્રણેનો એકમેક સાથે બિલકુલ સંબંધ નથી, એમ સમજવાનું કંઈ કારણ નથી. જેને જ્ઞાન થયું તે ઉપાસના કરવાનો નહિ કિંવા તેણે ઉપાસના અને કર્મ કરવાનું નહિ આમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. ભક્તિ અને અનુભવજ્ઞાન ભિન્ન નથી, એક જ છે. જ્ઞાન અને અનન્યભક્તિથી પ્રાપ્ત થનારી સ્થિતિ પણ એક જ છે. તેમ ભગવંત પણ એમ કહેતા નથી કે, ખરા જ્ઞાની અને ખરા ભક્તમાં ભેદ છે. ગીતામાં 'સ્થિતપ્રજ્ઞ' (જ્ઞાની) અને ભક્તના જે લક્ષણ, આપ્યાં છે તે સરખાં જ છે. અર્થાત્ જે જ્ઞાની તેજ ભક્ત અને ભક્ત તેજ જ્ઞાની. હવે રજુ કરત કર્મ. તે માત્ર પડિતમન્ય લોકોએ બોળા અને અજ્ઞાની લોકોને સોંપી દેવું. પરંતુ બોળા અને અજ્ઞાની એએજ કર્મ કરવાં એમ નથી. કર્મ તો સર્વેએજ કરવાં જોઈએ. કારણ તે કોઈને છૂટતું નથી. કર્મ એટલે શ્રીત કર્મ, પંચ મહાયજ્ઞ, દેવપૂજા, વ્રતોપવાસ એટલેજ અર્થ નથી. કર્મ એટલે ઇશ્વરભક્તિ અને લોકો-નતિહારક કોઈ પણ કૃત્ય. (મૂલમાવોદ્રવજ્ઞ: વિસર્ગ: કર્મસંહિત:) જ્યાં સુધી શરીરમાં સંક્રિત છે ત્યાંસુધી ફરેકે લોકોપકારક કર્મ કરવાં જ જોઈએ; અને તે પણ સ્વાર્થશુદ્ધિ ન રાખતાં કરવા જોઈએ; આજ ભગવદ્ગીતાની મુખ્ય શિખામણ છે. કુટુંબપોષણ અને લોકોપકારમાં ક્યારેક ક્યારેક વિરોધ જાણે છે. પરંતુ તે વિરોધ અપરિહાર્ય નથી. તેટલામાટે રહસ્ય-કારની એટલી અપેક્ષા કે જોટી જોટી કુશંકાઓ ઉપસ્થિત કરી લોકકલ્યાણના વિષાદ કરવો નહિ.

રાની હો અરાની હો, ગૃહસ્થ હો કે સન્યાસી હો, જાતિભેદને ધ્યાનારો હો કે ન હો, શરીરમાં તાકદ છે ત્યાં સુધી દરેકે લોકાપકારક કમં યથાશક્તિ કરવાજ જોઈએ, આવો ગીતાનો ઉપદેશ છે, — નહિરે આરા છે આ આરા તોડવાને કામ પણ કારણ ચાલી ચકતુ નથી England expects every man to do his duty આ અત કરણને ખળભળાવી નાંખનારા વાક્યમાં ઈસકના વેલવતું અને કર્તવ્યશક્તિનું સર્વસ્વ ભરેલું છે જ અરે જે એક વાતનો નિર્ધાર કરેલો છે તે બાબત અધૂરત ભગવદ્ગીતા પ્રમાણે કર્તવ્યજનગૃતી રાખવી એ છે

સ્વે સ્વે કર્મેણ્યમિત્ત સર્વિદિ છમતે નર ॥

યત પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં તેન સર્વમિદ તતમ્ ॥

સ્વકર્મણા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિ વિદતિ માનવ ॥

આવી ગીતાએ જે દાંડી પીટી, તે ઇસકના હાથમાં પૂછું પ્રતિબંધિત થઈ છે અને તેનુંજ પરિણામ ઇસકનું શ્રેષ્ઠત્વ છે હાથ-પગ ચાડ્યા, શરીરે કરચલીઓ પડી, ઉઠવા બેસવાની શક્તિ જતી રહી આવી વિકલ પરિસ્થિતિમાં ભગવદ્ગીતાનો ધણો ઉપયોગ નથી ગીતા ધર્મ-શાલી, હિમતવાન અને નિશ્ચયી લોકોમાટે છે ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે અભ્યાસ કરનારાને મોક્ષ તો મળે તો મળેજ, પણ ક્ષેપ વગેરે ગુણો સાથે ઔદિક ઐશ્વર્યનો ભાગ અને પરાપકારનું શ્રેય પણ મળે દુ ખનો પરિહાર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો, પરંતુ કલેશ ચાંતપણે સહન કરવા ગમે તેમ યાચ પણ ભય અને ચિંતાને રચાને આપવું નહિ કલેશથી બહીવું એ બહીકણુનિલાડીનું કામ, આ કરતાં વધારે ઉપદેશ તે કયો? સકટો ચાંતપણે સહન કરવાથી

સામર્થ્ય આવે. આ ગુરુકૃપી પ્રથમ ગીતાએજ સૂક્ષ્મ કરેલી છે. “યં દિ ન ક્ષમ્યમંયેતે શોડશસ્વાય જ્ઞાતે” આજ મહત્વના તત્ત્વનો અનુવાદ એક સંદિન કવિએ આ પ્રમાણે કરેલો છે:—*Vincenda est omnis fortuna ferendo* અર્થાત—દુરેને પ્રાપ્ત થયેલાં દોષ સદન કરવાથીજ દુરેવપર વિજય મેળવી શકાય છે.

તરણુ બાંધવો, સુવિચારી સન્નતો. રાતડાપણું ઊડા અને કર્તવ્યતત્પર થાઓ આવી ઇચ્છા ઇશ્વરે ગીતાદ્વારા પ્રકટ કરેલી છે. તેને અનુસરીને કર્તવ્ય દરાવો, અને યથાપયસની શીકર ન રાખતાં ઇશ્વરના વચનપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખી કર્તવ્ય કરવામાં કસર કરો નહિ. આ સર્વ જગત્ ચક્ર તેજ ચલાવે છે, માટે કર્તવ્યતત્પર ભક્તની સંખ્યા પૂણું ક્યાં ચિવાય તે કદી પણ રહેશે નહિ; આવી “યત્ત વો ભેશ્વરઃ કૃણો યત્ર વાવા ઘુર્ણતઃ । દત્ત શ્રીર્વિજયો મુક્તિર્મુવા નીર્તિર્મતિર્મન ॥” આ આશીર્વાદપરથી ખાતરી થશે.

આજ ‘ગીતા-રહસ્ય’નું રહસ્ય છે.

ધર, છાપ્ત્રાનુ, આફસ અન હાફ્તરા.

હો. તિલકનું ધર-વાડો નારાયણ પેંકમાં આવલું છે, અને તે ગાયકવાડ વાડના નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ વાડો તિલકે ૧૯૦૪ ની સાલમાં શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ ગાય-કવાડ પાસેથી આશરે સાડા પંદર હજાર રૂપિયામાં વેચાતો હોય છે. આ વાડનું ક્ષેત્રફળ આશરે સવા એકર છે અને એના જેટલો વિસ્તૃત વાડો ખુનામાં ક્યવિત્તજ છે. આ વાડો પેથવાઈના સમયનો હોવાથી અને તે વખતે તેનું મહત્ત્વ પણ વિશેષ હોવાથી તેની રચના અને ધાટી તે કાંલને શોભતી હતી. તિલકે આ વાડો લીધો તે વખતે તે બાંગીતુટી અવસ્થામાં આવેલો હોવાથી ફક્ત સમારકામ કરી જેટલોક ભાગ તેવાને તેવાજ રાખેલો છે, અને જેટલોક ભાગ તદ્દન ઉતારી નાખી ફરી નવો બાંધેલો છે. આ નવો બાંધેલો ભાગ એ તેમની રહેવાની જગા છે. આ જગા, આગળના મોટા દરવાજામાંથી અંદર પેઠા પછી હાખા હાથે જે બીજો નાનો દરવાજો જણાય છે તેની અંદર છે. આ હમારત તેમણે પાંચે કાયમ રાખી આખી નવી બાંધેલી છે અને તેને માટે તેમને આશરે આઠ હજાર રૂપિયા ખર્ચ થયું. આ હમારત બે મળલાની છે. નીચેની જગામાં જમવા-ખાવાની સગવડ કરેલી છે. અને ઉપર બે મોટા દિવાનખાનાં કરેલાં હોય, એકમાં તેમની સુવાની સગવડ છે, અને એકમાં તેમની હમેશની બેઠક હોય છે. આ બેઠકની જગા આગળથી તે બહારનાં સરીવામ રસ્તા પરના બે મળલાના મકાનમાં, 'કેસરી' અને 'મરાઠા' પત્રના સંપાદકને બેસવા માટે જે ઝોરંડીઓ આપેલી છે.

ત્યાંસુધી અદરના દરવાજા ઉપર એક પૂલ કરેલા છે અને તેથી પ્રસંગ વિશેષે તેમને સપાદકનું કામ હોય, અગર સપાદકને તેમનું કામ હોય તો જવું આવવું મુખ્ય થયું છે રહેવાની જગ્યાથી ઉત્તર તરફ કે વા સપાદકના રવાનને લગતી પૂર્વ તરફની બાજુએ આશરે દળર દોક એસી શેકે એવું મોટું એક દિવાનખાનું છે અને તેમાં તેમણે મોગી લાયબેરી રાખેલી છે રસ્તાપરનો મોટો દરવાજો ધણેજ ઉચો હોવાથી તેપગનું દિવાનખાનું પણ ધણેજ ઉચું છે, અર્થાત્ પામેના મકાન કરતાં એ જગા સરાસરી અડી ગણી ઉચી છે આ ઉચાઇપરથી તે જગાને નાના છોકરાઓની કહેવતપરથી 'અડચાવા મજલા' ખાનું નામ પડેલું છે આ અડચાવામજલાના હોલમાં કે પ્રો શ્રીધર ગણેશ જિન સીવાળાના રમરશ્ચાર્ય તેમની મોગી છત્રી મૂકેલી છે અને ત્યાં તેમની લાઇબ્રેરી રાખેલી છે સપાદકની ઓરડી નીચેની જગ્યામાં જૂદાં જૂદાં સરકારી ખાતાઓના આવેલા રીપોર્ટ* •

* 1 Akbari 2 Administration 3 Agriculture 4 Archaeology 5 Blue Books 6 Census 7 Commissions 8 Congress (Indian National Congress) Reports 9 Cotton Duties 10 Crop Experiment & Horticultural Gardens 11 Customs 12 Deccan Agricultural Relief Act 13 Education 14 Factories 15 Finance 16 Forest 17 Government Gazettes (India and Bombay) 18 Income tax, 19 Irrigation 20 Jails 21 Land Records and Agriculture 22 Local Boards 23 Lunatic Asylum 24 Medical Department 25 Municipalities 26 Native States (Annual Reports & c) 27 Opium 28 Plague 29

અને વર્તમાન પત્રોની તથા માસિક પુસ્તકોની કાષ્ટિ વગેરે રાખવાની સગવડ કરેલી છે. આ તો મોટા દરવાજાની એક બાજુની બચસ્યા યાં. બીજી બાજુનો ભાગ આ બાજુનો ભાગ જોવા જ છે. પરંતુ તે એકમજલી છે; અને તેમાં દરવાજાનો લગભગજ કેસરી-મરાઠાના વ્યવસ્થાપકની ઓફિસ છે. અને તેની જોડે 'ડિસ્ટ્રિક્ટ ઓફિસ' અથવા વર્તમાનપત્રો રવાના કરવાં અને તે સંબંધી બીજા કામો કરવાની ઓફિસ છે અને તેમાં કારકૂન, સીપાઈ વગેરે અને બેસવાની સગવડ કરેલી છે. અને જોડીનેજ છાપખાનું રાખેલું છે; અને તેમાં ઇંગ્લેન્ડ-મરાઠી કોમ્પોઝીટરો, કેરટર-નવા ટાઇપ પાડનાર, પ્રેસમેન, ઇંજિન અને મશીન ચલાવનારા વગેરે બહુ બહુ પ્રકારના લોકો કામ કરતા હોય છે. વાડાની અંદરની બાજુ મધ્યભાગમાં આશરે પાંચ છ હજાર માણસો બેસી શકે એવું મોટું પટાંગણ છે અને તે હમેશાં ખુલ્લું રહે છે. આ પટાંગણમાં ગણેશોત્સવની કિંવા ઇતર પ્રસંગોની કેટલીક સાર્વજનિક સભાઓ ભરાય છે. વાડાની પાછલી બાજુએ આશરે બે માથેમાં છોડા કુવો છે. અને ધરના અને કારખાનાના પાણીની વ્યવસ્થા થવા માટે મોટો દોઢ દોઢ, કેટલેક ટેકાં નળની પશુ યોજના કરેલી છે. હમારતની

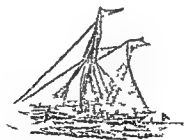
Police; 30 Railways; 31 Reformatory Schools; 32 Registration; 33 Revenue; 34 Salt; 35 Sanitation; 36 Stamps; 37 Vaccination; 38 Veterinary; 39 Famine; 40 Judicial Administration—Statistics; 41 Railway & Sea Borne Trade; 42 Government Papers; 43 etc. etc.

ખરીદી, તેનું સમારકામ, જાપખાનું, ફાવે-ડરી, આદિસ અને કારખાનાની સર્વ સમગ્ર વગેરે માટે તિલકને એકં-દર ખર્ચ આશરે રૂપ હજાર રૂપીયા થયું છે.

એમની ખાનગી બેઠકની જમા વિશેષ સંગ્રારેલી નથી; પરંતુ ત્યાં એક બે આરામ ખુરશીઓ, બે ચાર સાદી ખુરશી, અને ખુરશીના આકારનાં બે બાંક, લખવાનું એક મોટું ટેબલ, પુસ્તકોનાં બે તથા કબાટો, એક બે શેલ્ફસ, બાટલોજ સામાન સંગ્રહિત હોય છે. લામ-બેરીનું દિવાનખાનું વિશેષ સંગ્રારેલું છે અને તેમાં ગોળ ટેમ્બો, ખુરશીઓ, કબાટો રાખેલાં છે; અને મથપતી, ગોપાલકૃષ્ણ પ્રભાકર દેવોની અને માત્રાકાર ચિત્રબુનકર, ન્યા. તેલંગ, રાનડે, સાહ્યા, જમ, દાદાભાઈ નૌરોજી, એંડરટન વગેરે મહાન પ્રરોધોની છબીઓ લટકાવેલી છે. આ શિવાય ત્યાં અને તેમની ખાનગી બેઠકમાં પણ કેટલીક છબીઓ અને બીજી વસ્તુઓ છે.

મોટા દિવાનખાનામાં જે લાઈબ્રેરી છે તેમાં પ્રતિ-કાષ, વાદ્યમય, કામદા, ચાત્ર, રાજકારણ વગેરે જૂદા જૂદા વિષયોપરના આશરે દસ હજાર થવં છે અને તેનાં જૂદાં જૂદાં બત્રીસ કબાટો છે. આ લાઈબ્રેરીના પુસ્તક-ભંડારમાં એનસાયક્લોપીડિયાના નવા જુના મળી એકં-દર રૂપ બાગ રાખેલા છે. 'લોકદિતવાદી' ના નામથી પ્રસિદ્ધ મથેલા કે. ગોપાળરાવ દરિ દેશમુખનાં અને કે. રા. સા. વામન ચૌરેશ્વર સોદનીનાં ખાનગી પુસ્તકોનો અર્થ સંગ્રહ તિલકે લાઈબ્રેરી માટે ફા. દેશમુખ અને રા. ગ. મથપતરાવ સોદની પાસેથી ગેળવેલા હોવાથી જુના કેટલાક મથો, જે આજ દુર્મિળ થયા છે તેનો સંગ્રહ

અનાયારોજ આ લાઘવેરીમાં યથો છે વેદનાં બાપાતરો,
લઘાઈઓ ઐતિહાસિક લેખ સુકારામ, મોરિષત, વામન
પતિત વગેરેનાં કાળ્યો વગેરે મરાઠી પુસ્તકોનો પણ તેમાં
સમ્રહ છે તેમજ રા ત દાબોળકર, અથ-સપાદક-
અડળી, જાવજ દા. ૧૭ (નિર્ણયસાગર ગ્રેસ-મુબાઈ)
વગેરેઓએ પ્રસિદ્ધ કરેલા અથ અને કેસરી પત્રમાં અભિ
પ્રાચાર્ય આવેલાં પુસ્તકોનાં પણ જૂનાં કબાટો રાખેલાં છે
એ જિવાય કે નામજોશીયે મરાઠી બાપાના સખેલા કોશના
પદર સોળ હસ્તલિખિત વૈદ્યુમ અને બીજાં કેમલા
હસ્તલિખિત અથોનો પણ જૂદો સમ્રહ છે અને બની શકે
ત્યાંસુધી ઇંગ્રેજ મરાઠી સંસ્કૃત વિગેરે જૂદી જૂદી ભાષામાં
જે જૂદા જૂદા ઉપયુક્ત અથો છે તે સર્વનો સમ્રહ કરી,
આ લાઘવેરીનો સોધને સારી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે તેવી
તિલક તજવીજ કરી રાખવાના છે આ લાઘવેરીમાં શ્રી
જનરોવાલાનાં ધર્મ, ઇતિહાસ વાજ્ઞવ્ય વગેરે અથોનો
અતિ કિમતી સમ્રહ છે અને તેથી નિલમ્ના પ્રયત્નથી
આ લાઘવેરી પુના શહેરને જૂનજુરૂપ થયેલી છે

નિત્યક્રમ, રહેણી અને ટેવ.

તિલક બહુધા સવારે સાડા છ વાગતાં ઉઘી ઉઠે. જમણુ પછી બપોરના બે કલાક તેમને સુવાની ટેવ છે. સવારના ટપાલ વગેરે કામમાંથી પરવારી, છાપખાનાની વ્યવસ્થા સંબંધમાં વ્યવસ્થાપક સાથે ખુલાસો વગેરે કરે છે. કોઈ મળવા આવ્યું હોય તો તેને મળે છે. અગર તો સાંઠભેરીમતિ કોઈ એક મંથ કાઢી પોતાની ખાનગી બેઠકની જગાએ આરામપુરથી પર વાંચવા પડે છે. તાત્પર્ય સવારે ઉઠ્યા સ્વાસ્થી તે રાતના સૂતા સુધીનો એમનો સમયો વખત બહુધા લેખન, વાચન, મનન અને સંભાષણમાં જાય છે. તિલકનો પોષાખ હમેશાં સાદો જ હોય છે. માથે પુરેરી પાધડી, પગે દક્ષિણી જોડા, સાદું ધોતીયું અને પહેરણ તથા અંગરખું, આજ તેમનો હમેશનો પોષાખ. સવારમાં અથવા બપોરે ઉઘી ઉઠ્યા પછી તેમને ચઢા પીવાની ટેવ છે અને હાલમાં એમને આ ટેવજ પડી ગઈ છે. એમને મુખ્ય ટેવ સોપારી ખાવાની. અને તે પણ વિલક્ષણ છે. એટલી કે, સવાર હો, સંધ્યાકાળ હો, વેળા કવેળા સોપારી શિવાય તેમને એનું પકવું નથી. તેમનો આ ટેવને લીધે ધરમાં ઠંડકાણે સોપારીથી ભરેલી ત્રણ ચાર નાની નાની ટોપલીઓ અને એક પોલાદી સડીઓ નાંખેલી હોય છે. તિલકનાં પત્ની, ધણી સુચીલ હતાં તેથી તેમને કૌટુંબિક મુખનો પૂર્ણ લાલ થયો હતો. - તેમનાં આ પત્ની સન ૧૯૧૧ માં તિલક માંડેની શિક્ષા બોગવતા હતા તે વખતે કૈલાસવત્સી થયાં. તેમનું નામ સાં સલભામાખાઈ હતું. સાં તિલકનાં પત્ની સાં સલભામાખાઈ તિલક ગુરુવાર તા. ૭ જુન ૧૯૧૧ ની રાત્રે આચરે બાર વાગતાં સ્વર્ગત

થયાં: 'લો' તિલક પર રાજકોહનો કેસ ચાલી તેમને બહાર-
 સેમાં હદપાર કચાંથી તેમના આ પંતીએ અનનો સાગ
 કચેઈ હતો; દૂધ અને ફળાફળાદિક સિવાય તેઓ કંઈ પણ
 ખાતાં નહોતાં. એટલુંજ નહિ પણ 'લો' તિલક હદપાર
 ગયા પછી તેઓ ધરની બંદાર પણ નિકળ્યાં નથી. સામા-
 ન્ય મધુમેહના રાગથી તેમની પ્રકૃતિ થોડી બગડેલી હતી.
 એકંદરે આવી રીતના શારીરિક અને માનસિક નિબંધ
 નેમણે કડક રીતે પાળ્યા હતાં. 'રાજ્યારોહણના શુભ પ્રસંગે
 શોકમાન્યને છાડવામાં આવશે અને એક વખત તેમનો
 મેળાપ થશે, આવી તેમને આશા હતી. પરંતુ હુદુવે તેમની
 આશા સફળ થઈ નહિ અને અચાનક તેમનો આત્મા
 આ દુનિયા છોડી ગયો. શોકમાન્યના જીવીજ તેમના પત્નીની
 મનોવૃત્તિ પણ ઘણી સાર્વિક અને તેમનો સ્વભાવ પણ સરળ
 હતો. તિલકને ત્રણ પુત્ર અને ત્રણ પુત્રીઓ હતી. તેમાંથી
 પહેલો વિશ્વનાથપંત નામનો પુત્ર સન ૧૯૦૩ માં પ્રેમથી
 મૃત્યુવશ થયો. હાલમાં તેમને રામભાઈ અને બાપુ નામના
 બે પુત્ર છે, અને ત્રણ પુત્રીઓ છે. ત્રણે પુત્રીઓ વિવાહિત
 છે. તેમને સખતા વાંચતાં સાદું આવડે છે. તિલક પોતાના
 છાતરાઓના શિક્ષણ માટે પેર શિક્ષક પણ રાખે છે અને
 કંઈ કંઈ પોતે પણ તેમને ચોગ્ધ શિક્ષણ આપે છે. એકં-
 દરે 'લો' તિલકનું જીવન સર્વ સગવડો પૂર્ણ છતાં ધર્મજ
 માટે છે

લો. તિલકની સંપાદક તરીકેની યોગ્યતા.

વર્તમાનપત્રકર્તાઓનો ધધો કેટલો મહત્વનો અને કેટલો વિકટ છે એ વાચકોને કહેવાની જરૂર નથી. મૂળમાંજ વર્તમાનપત્રો પરદેશી રોપા છે અને તે હિંદુસ્થાનમાં પરકીય અમલ નીચેની હવામાં ઉત્તમ રીતે ઉછરવા કઠિણ છે. તેમાં વળી આજ પંદર વીસ વર્ષથી તે ધંધાને એક પ્રકારનો રોગ લાગૂ પડી તેમાંથી તે કેવી રીતે નબરો એવી ધણાં એને ખીક લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં તેની ઉત્તમ રીતે નેપાસના કરી, તેમાં ખતપાણી ધાલી ને વધારે, તેજ ખરો દેશલક્ષ છે. કેસરી પત્ર નિકળતા પહેલાંના લોકમતમાં અને નિકળ્યા પછીના લોકમતમાં કેટલું અંતર પડેલું છે એ ગયાં ત્રીસ વર્ષના ઇતિહાસ તરફ લક્ષ આપતાં ઠાપના પણ સમજવામાં આવે તેમ છે. કેસરી પત્ર નિકળ્યું ત્યારપછી કેટલાક દિવસ તેમાં રાજકીય, સામાજિક, ઔદ્યોગિક વગેરે ધણાજ વિષયોપર લેખ આવતા હતા; પરંતુ તે વખતે પણ રાજકીય વિષયોનું વિશેષ જ્ઞાન લોકોને કરી આપવા તરફ તેની પ્રવૃત્તિ હતી. અને તિલકના હાથમાં એ પત્ર આવ્યા પછી તે બાબતમાં તેની દિશા કાયમની કરી ગઈ છે અને આજ સુધી પણ તે તેજ દિશાએ જાય છે. રાજકીય બાબતમાં મહારાષ્ટ્રીય લોકોની વિચારક્રાંતિ થવા માટે ને કેટલીક બાબતો કારણીભૂત થયેલી છે તેમાં કેસરી પત્ર મુખ્ય હોઈ તેનેજ અમર-ત્વનું માન આપી શકાય. કેસરીને આ માન મળવામાં તેનું આલેખ્ય રા. તિલકકને છે તે, અને રા. તિલકના વિદ્યાભ્યાસંગ, કાયદાની પ્રવીણતા, સ્વાર્થત્યાગ, ખરી

હોઠલાગણી, તનતોડ મહેનત વગેરે ગુણ-કારણીમૂલ છે એમાં શંકા નથી. હાલના કાળમાં જે પત્રોએ રાજકીય બાબતની ચળવળ કરવાની દિશા લીધેલી છે, તેમના સંપાદકોને અંગે કાયદાનું યાન અવશ્ય હોવું જોઈએ, તે ન હોય તો મુકાનવિનાના બહાણના જેવી તેમની ગતિ થઈ. પરંતુ વજન વધારવા માટે તેમાં વિચારોનું વજન જોઈએ. એટલે કાંઈ પણ વિષય હાયમાં લીધે તો, સાબક બાબક પ્રમાણે. આપી તે એવો મુદ્દાસર રીતે લખવો જોઈએ કે, તે સચતાઈ વિદ્યાર અને મોટી ચોચતાનાં પણ માણસપર કોની છાંપ પડવી જોઈએ. કેસરીનું વજન વધવામાં આ એક મુખ્ય વાત છે. ધણી પત્રોમાં જોઈશું તેમાં સર્વ થોડું અને અસાર. ધણેજ જણાઈ આવશે. કેટલાકો પોતાની આંતરિક આપાતીજ સેખ શોભાવે છે, બાકી તેમાં ખરો સાર ધણેજ થોડો જણાય છે. કેટલાક મુદ્દો પણ નહિ અને બાવા પણ નહિ. ગમે તેમ કરીને પત્ર કાઢવું એટલું સમજી પત્રો કાઢે છે. આ રિયતિ ખરાબ છે; અને તે સુધારવા માટે પત્રકર્તાનું કર્તવ્ય

* મિ. મલબારીએ પોતાના 'બોઇસ ઓફ ઇન્ડિયા' નામના પત્રમાં પત્રકારના અંગે કયા કયા મુખ્ય ગુણ હોવા જોઈએ, એ લખતી વખતે એક ઠેકાણે ઉપરનાજ ગુણને પ્રાધાન્ય આપેલું છે:-

"What, in fact, is the most important qualification of a journalist? It is 'quick, yet sound judgment, a capacity for coming to proper decisions after carefully weighing facts not the mere pros and cons mentioned in manuals but the stern—facts staring the public in the face.'"

જાણનારાઓનાજ હાથમાં તે પંધા હોવો જોઈએ. પત્રક-
તાના અંગે કયા કયા ગુણ હોવા જોઈએ, અને પત્ર કેમ
ચલાવવું એ બોધ તિલકના ઉદાહરણ પરથી લેવા જેવો
છે. તિલકને સંસ્કૃત ભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન હોવાથી તેમાંના
અર્થોનો ઉત્તમ જ્ઞાનભંડાર તેમને હસ્તગત થયેલો છે.
જ્યોતિષ, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ વિષયોમાં તેમણે આવીડ્ય સંપા-
દન કરેલું છે; ઇંગ્રેજી ભાષા ઉત્તમ રીતે અવગત છે; અને
કાયદા તો હાથ જોડી તેમની સામે ઉભા છે! આવી
સ્થિતિમાં તેમણે ચલાવેલા પત્રની કીર્તિ કેમ વાર ફેલાય
નહિ? કેટલાક પત્રકતાઓ તરફ સંસ્કૃત ભાષાના લેખ મોક-
લેલા હોય છે તો તે શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ છે, એ સમજ-
વાની પથ્ય તેમને મારામારી પડે છે; પછી તેમાંના વિચાર
મુદ્દાસર છે કે નહિ, તેમજ તે વિષય પ્રતિપાદનને યોગ્ય
છે કે નહિ એ સમજવાની કથા તો દૂરજ રહી! આજ પર્વ ત
એવા પ્રકારના કેટલાયે લેખો કેસરીમાં આવેલા છે, અને
તે તપાસવા માટે અને તેમનો મર્મ તાળડતોળ જાણી લઈ
ઉપયોગી અને ગેરઉપયોગી જોઈ તે દુરસ્ત કરી આપવા
માટે તિલકને ત્રિલોકજી વિલંબ લાગ્યો નથી. જ્યોતિષ,
ગણિત, તત્ત્વજ્ઞાન વિગેરે વિષયોનું તેમનું જ્ઞાન પથ્ય તેવુંજ
છે. જ્ઞાનેશ્વર, શિવાજી મહારાજ, નાના દેવવીસ, વગેરે મોટા
મોટા પુરુષોની જન્મકુંડળીઓ અને કાલનિર્ણયના સંબંધના
લેખ આવતાં, કિંવા રામાયણ, મહાભારત અથવા
પ્રાચીન ગ્રંથોમાંના વિકટ પ્રશ્નો સંબંધી ચર્ચાત્મક લેખ
આવતાં, તરત તેમાંનું રહસ્ય સમજી લઈ, જંપાટામાં વાંચી
સુધારી તે લેખો તેમણે જાપખાનામાં મોકલેલા છે. કાય-
દાનું આવીડ્ય તો તેમના ઘણા લેખોમાં જણાઈ આવે છે.

વિશેષતઃ સૌરેન્દ્ર-યુ બિલપરની આંટીઠેલા, યુનિવર્સિટીના કાનડા, જમિનદક્ષીનો નાથણી, આખ્યગોપનનો અને યુનિવર્સિટીનો કાયદો, વગેરે લેખ વાંચનાં. આ પ્રાવીણ્ય જણાઈ આવે તેમ છે. તેમજ અર્થશાસ્ત્ર, ધર્મ અને નીતિ-વગેરેપર પણ અનેક મહત્ત્વ વિચાર તેમજ પ્રદર્શિત કરેલા છે. અને રાજનીતિનું રહસ્ય પૂર્ણપણે જણી રાજકીય સુધારણાનો પીછો પકડવાનું તેમજે વત રવીકારેલું હોવાથી આ વિષયનો તેમજે સતત ખસ સર રાખેલા છે. શિવાય વિષયાનુરૂપ બાપા, ફાટીકમ, વિનોદ, વિષય માંડવાની રીતી વગેરે જે યુજ સંપાદકમાં હોવા જોઈએ તે તેમનામાં હોવાથી છાંડ લૂ સેસિલે ગ્લૅસ્ટન સાહેબને ઉદ્દેશી લખ્યા પ્રમાણે " જરૂરીના પ્રસંગનું જિગૃહ વાગ્યું કે, ફેરિક ધી એટની પદ્ધતિથી તૈયાર થયેલા સૈન્ય પ્રમાણે એમની શુદ્ધિની સર્વ શક્તિ પોતપોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો લઈ જખ્યત તૈયાર રહેલી હોય છે. " • તાત્પર્ય, સંપાદક દ્રષ્ટિથી તેમની યોગ્યતા સર્વમાં ઓટી છે.

રાષ્ટ્રીય સેવા.

અને

આયત્તિપેન્ચક.

હિંદુસ્થાનમાં ક્ષત્રિય અમલ પછી વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થાપન થયાં; તેમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનું જ્ઞાનામૃતપાન કરી પ્રજા વિહારનો બહાર પડ્યાં. તેમાંના કેટલાક મહારથનું લક્ષ્ય પોતાના દેશની સ્થિતિ સુધારવા તરફ વળ્યું. એવા શૂદ્રસ્થોમાં મુંબઈ પ્રજાકાના પ્રમુખ શૂદ્રસ્થો પરમપૂજ્ય દાદાભાઈ નૌરોજી, રાવસાહેબ માંડલિક, તેલંગ, રાનડે, ચિપ્લૂનકર, ગાખસી અને શે.૦ તિલક છે. ઉપરના સર્વ મહાત્માઓએ પોતપોતાના તરફથી દેશોત્થતિ માટે પ્રયત્ન કરેલા છે. પરંતુ અનન્ય ભાવે દેશસેવા કરતાં લોકમાન્ય તિલકના જેટલું શારીરિક કષ્ટ, આપ્રજાકામાંજ નહિ પણ આખા હિંદુસ્થાન દેશમાં સુદાં કાઢી પણ આગેવાનને ભોગવવું પડ્યું નથી. જેમ અમિમાં તમ થયા પછીજ સોનાની ખરી કિંમત અંકાય છે; તે પ્રમાણે કારાશૂદ્રવાસથી શે.૦ તિલકની ગૌરવતા લોકોની નજરે આવી. કારાશૂદ્રમાં પણ *Aratio Home in the Vedas* આ પુસ્તકના પુરાવા એકઠા ક્યાં અને ગીતારહસ્ય જેવું જગમાન્ય પુસ્તક લખ્યું, એ પરથી શે.૦ તિલકે "iron bars do not a prison make" (લોખંડી ગળથી તુરંગ થતી નથી) આ પ્રમસંનની ઉક્તિ ખરી કરી દેખાડી છે.

પહેલો આપસિ.

કોલ્હાપુર-ખર્ચે પ્રકરણ.

કોલ્હાપુર સંસ્થાનના કારભારી રા. માધવરાવ ખર્ચેના સંબંધમાં ૧૮૮૨ ની સાલના કેસરી અને મરાઠા પત્રમાં

કેટલીક હકીકત પ્રસિદ્ધ કરવામા આવી હતી આ હકીકત
ખૂતબરેલી છે અને તેથી પોતાની બેઆબર યથા છે આવી
રા બવે એ લો. તિલક અને આગરકર પર મુજબ કાષ્ટકો
દેખાઈ રીયાદ કરી આ રીવાદીને નિકાલ બવે ની તર
ફેલુમાં થયો અને એ બન્ને સ પાંદેકને તથા મહિનાની સાદી
કેદની શિક્ષા યથા રા આગરકરે કેદમાંથી છૂટી આવ્યા પછી
'કુગરીની તુરગમાંના અમારા ૧૦૨ દિવસ'
નામનુ એક ન્હાનુ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે તેમાં તેમણે,
કેદખાનામાં પોતાનો વખત કેવી રીતે બીત્યો તે અને કેદ
ખાનાનુ થોડું વર્ણન લખેલું છે જે લેખ માટે તેમને આ
તથા મહિનાની શિક્ષા ભોગવવી પડી તે લેખ ક્રાંત્યુરના
મહારાજ સાથેનુ રા બવે નુ વર્તન સરળપણાનું નથી આમ
ખતલાવવા માટે લખ્યો હતો આ લેખ આગરકરે લખ્યો
હતો તેમાં તિલકે એક પછુ અક્ષર લખ્યો હતો પરંતુ
કેસરી અને મરાઠાના જવાબદાર સ પાંદેક તરીકે તેમને પછુ
આગરકર સાથે શિક્ષા ભોગવવી પડી અને તે તેમણે
આનંદથી સહન કરી

બીજી આપણે

૧૮૯૭ નો રાજક્રોહનો કેસ.

લો. તિલકે હિંદુસ્થાનની રાજકીય હિંસામાં શો
વધારો કર્યો એ તપાસનાને આપણે ૧૮૮૮ ની પહેલાની
હકીકત પર નજર નાખવી જોઈએ અને તે પહેલાની હિંદુ
સ્થાનની રાજકીય ચળવળની રિયતિ કેવી હતી એ લક્ષમાં
લેવું જોઈએ ૧૮૯૭ ની સાલમાં સરકારે લો. તિલક પર

રાજદ્રોહનો કેસ મડિયો. તે કેસનું કામ હાઇ કોર્ટમાં ચાલ્યું. અને જ્યુરીમાંના દિંદો ગૃહસ્થોએ તેમને નિર્દોષ ઠરાવ્યા. પરંતુ જ્યુરીમાં ચૂરોપિયનોનું મતાધિક્ય હતું અને તેમણે તિલકને દોષી ઠરાવ્યાથી ન્યાયાધીશે તેમને ૧૮ મહિનાની સખ્ત મજુરીની સિક્કા કરી. હિંદુસ્થાન દેશ બ્રિટીશરાજ-જન નીચે અથવા પછી કાલાંતરે જે રાજકીય ચળવળ સર થઈ, તેના ઇતિહાસમાં આ પહેલોજ મહત્વનો કેસ છે. આ પહેલાં ૧૮૯૧ ની સાલમાં બંગાળના બંગવાસી પત્રપર રાજદ્રોહનો કેસ ચાલ્યો હતો. પરંતુ જ્યુરીએ એક-મતે દોષી ન ઠરાવ્યાથી ન્યાયાધીશે ફરી બીજી જ્યુરી પાસે કેસની સુનવણી કરવાનું ઠરાવ્યું. પરંતુ વચવાળામાં સંપા-દકે મારી માગવાથી સરકારે કેસ કાઢી નાંખ્યો. તે પછી વર્ત-માનપત્રકારપર કિંવા ઓછ એક પ્રમુખ રાજકીય સુધારકપર જે રાજદ્રોહનો કેસ ચલાવવામાં આવ્યો, તે તિલકપરનોજ છે. સન ૧૮૮૫ ની સાલમાં રાષ્ટ્રીય સભાની સ્થાપના થઈ અને તેને લીધે લોકમાં અને સરકારમાં ધણીજ ગર-બડ થઈ. લોકમાં ઉદ્ભૂત થયેલી રાજકીય આકાંક્ષાનું એકીકરણ થઈ તે રાષ્ટ્રીયસભાદ્વારા વ્યક્ત થવા લાગી. અને રાષ્ટ્રીય જીવનમાં નવું જોશ આવવા માડ્યું. રાષ્ટ્રીયસભા રાજ્યક્રાંતિકારક છે અને તેના ઉદ્દેશ બ્રિટિશ રાજ્યની હમા-રત તોડી પાડવાનો છે, આવી રીતેના લેવાડો આરોપ સર-કારી અધિકારીઓ કરવા લાગ્યા; તથાપિ તેથી હિંદુસ્થા-નનું રાજકીય વાતાવરણ ધણું સુખ્ય થયું નહિ. દર વર્ષે રાષ્ટ્રીય સભા બેસતી હતી અને ઠરાવના રૂપે લોકમત સર-કારની નજરે આણવામાં આવતો હતો. પરંતુ વાર્ષિક સભા બધાં પછી રાષ્ટ્રીય સભાના અગેવાનો લોકને રાજકીય

શ્રીતિલક-ચરિત્ર.

શિક્ષણ આપવાનું કામ ધણું કરતાં નહોતાઃ એકાદ મહત્વનો પ્રશ્ન ઉભો થયો એટલે વિચારમાં સંસ્થાદ્વારા મુખ્યાંત્ર, પુના વગેરે મોટા શહેરોમાં જાહેરસભા મેળવી લોકમત વ્યક્ત કરવામાં આવતો હતો અને સરકારને અરજી મોકલવાનો ઠરાવ કરવામાં આવતો હતો. પરંતુ આખું વર્ષ લોકોને સતત રાજકીય શિક્ષણ આપવું અને લોકમત તૈયાર કરી તેમની શક્તિ વધારવી, આ કામ રાષ્ટ્રીય સભા તરફથી થવું નહોતું. આ કામ માટે પોતાના જીવનનો ભોગ આપનારા ધણાજ થોડા લોકો હતા. લો. તિલકે આ કામમાં પોતાના જીવનનો ભોગ આપ્યો. તેમણે કેસરીપત્રમાં અનેક રાજકીય પ્રશ્નોપર લેખલેખી લોકોને રાજકીયશિક્ષણ આપ્યું. આથીજ કેસરીના વર્જનનો વધારો થયો. ૧૮૯૭ ની સાલમાં લો. તિલક પર કેસ ચાલ્યો, ત્યારે બેબે ઝેઝેટે કલ્યા મુજબ મહારાષ્ટ્રમાં એક પણ ગ્રામકુળ એવું નહોતું કે જ્યાં કેસરી જવું ન હોય. ૧૮૯૭ ની સાલમાં પુનામાં જાન્યુઆરી સુધી થયો અને તે દૂર કરવાને સરકારે યુરોપીયન સોલજર્સની યોજના કરી. આથી પહેલેથીજ ધ્વજથી ત્રાસેલા પુનાના લોકોમાં અસહ્યતાનો વધારો થયો અને રૅફ અને આમરટ આ બે સાહેબોના ખુન થયાં. આ ખુનનું કારણ કેસરી માંના લેખ છે એમ સરકારે માન્યું અને લોકમાન્ય તિલક પર કેસ માડ્યો. આ કેસનો નિકાલ શો થયો તે ઉપર

કતની વ્યવસ્થા જોવા માટે પચ નીચુ તેમાં તિલક હતા આગળ બાબામદારાજનાં પર્ણને પચની જરૂર જણાઈ નહિ અને તેમણે પચની વ્યવસ્થા રદ કરવા માટે સરકારમાં દાવો કર્યો. આ કામમાં તિલકની જુગ્યાની યજ્ઞ, તેપરથી પુનાના ડિરેક્ટર જનજ મિ આસ્ટને યો. તિલકપર ખોટી જુગ્યાનીનો આરોપ મૂકી ફાજદારી કોર્ટમાં કામ ચલાવ્યુ આ કેસ પ્રથમ સ્પેસ્યલ મેજિસ્ટ્રેટ મિ કુસેમ દસ પામે આલ્યો, અને તેમણે તિલકને ૧૮ મહિનાની સખ્ત યજ્ઞુરી સાથે કેદની અને એક હજાર રૂપીયા દડની શિક્ષા કરી તેપર ડિ જનજ મિ ઇમ્પ્રસ પામે અપીલ યજ્ઞ અને તેમણે દડ કાયમ રાખી અદાર મહિનાની શિક્ષા ૭ મહિનાની કરી આગળ હાઇકોર્ટમાં બીજી જ મિ જ્જિન્સ અને જસ્ટિસ બેંગી પામે તપાસણી-અજની તપાસ યજ્ઞ અને આખરે તિલક સર્વ આરોપમાંથી મુક્ત થયા આ કેસ કેમ ઉપ રિયત થયો અને તેનો નિકાલ કેવો થયો એની યોગમાં હકી કત આટલીજ છે

મિ કુસેમ દસે જ્યારે શિક્ષા કરી તે વખતે મણા પત્રોએ દુ ખોદગાર કાઢ્યા હતા

લાહોરના ‘રામચૂન’ પત્રના ઉદ્દગાર —

“It is needless to say that all India will await with suspended breath the result of the appeal from the Magistrate's Judgment. We must add that the majority of our countrymen are not waiting for the higher Court's verdict in order to rebuild their estimate of Mr Tilak, his work and character. His

hold on the minds of his host of friends and admirers is not of a nature to be affected by verdicts of Law Courts. He has lived and worked in full view of the public, as it were, all his days. There is no mistaking such a character; it is unfolded to its inmost depths before the eyes of all who know him. A Court of law, on the other hand, is liable to errors and misconceptions."

મુંબઈ હાઈકોર્ટે તિલકને ન્યારે આરોપમુક્ત ક્રિયા ત્યારે આ કેસના સંબંધમાં સર્વ પતિમાનપત્રકારોએ દીકા સાથે સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી હતી.

મુંબઈના "ગુજરાતી" પત્રના ઉદ્દેશર:-

"If the Judgment of the High Court has saved Mr. Tilak's moral character it has also done an important service in other directions. It will check at least partially the spirit of Lee-Warn-erism the dominating influence of which may be traced in some of the phases of the history of Mr. Tilak's trial. Educated Indians, whether Brahmins or non-Brahmins had a heavy stake in the criminal proceeding instituted against them. Their honour and reputation was also at stake to an extent. We, therefore heartily welcome the decision of the High Court on personal as well as larger grounds.....Let us sincerely hope

that his recent troubles and misfortunes will now be the last and that no other countyman of ours will ever be made to undergo such ill-deserved prosecution or be made the victim of such heartless persecution."

The Gujarathi.

કલકત્તાના "અમૃતબજાર પત્રિકા" ના ઉદ્ગાર:—

"Mr. Tilak's character has shone forth more brilliantly like gold after being tested by fire. But the blot in the Character of Government will not so easily effected."

The Amrit Bazar Patrika.

આ શિવાય ધણી ઇંગ્લેન્ડ, મરાઠી, ગુજરાતી, વગેરે ભાષાનાં વર્તમાનપત્રોમાં સહાનુભૂતિ પ્રકટ થઈ હતી પણ તે બધાના ઉતારા આપવા અશક્ય છે.

ઉપરના ઉતારાપરથી લેા તિલક માટે લોકોની સહાનુભૂતિ કેટલી હતી એ સમજશે. રોયલ મેજિસ્ટ્રેટ મિ. ક્લેમંટસે શિક્ષા કર્યા પછી તેઓ જ્યારે જામિનપર છૂટી આવ્યા, તે પછી એક એ દિવસમાં જે ગણેશોત્સવ થયો, તેના આખરના દિવસે હજારો લોકો તેમના ગળામાં હાર નાખી તેમના પગે પડ્યા હતા. આ દેખાવ તો અપૂર્વ હતો. હાઈકોર્ટ જે દિવસે તેમને આરોપમાંથી મુક્ત કર્યા, તે દિવસે પણ પુનાના લોકોએ ધણોળ મોટો સમારંભ કર્યો હતો. તેમને ગાડીમાં ફેરવી ઠેકઠોણે પાન સોપારી આપવામાં આવ્યા હતા; અને આનંદપ્રદર્શનાય પેડાના તાટના તાટ

જેમવામાં આવ્યા હતા. * એટલુંજ નહિ, પણ રે-માર્કે-
ટના પંડાગજમાં જંગી જાહેરસભા ભરી, તેમના તરફથી
કામ કરનારા ના. દાદાસાહેબ અને દાદાસાહેબ કર-
દીકરે ઉપાડી રીતે તેમનું અગ્નિનંદન કર્યું હતું.

ચોથી આપત્તિ.

૧૯૦૮નો રાજદ્રોહનો કેસ.

૧૯૦૮ની સાલમાં લોડ તિલકપર આવેલું સર્વમાં
મોડું સંકટ અર્થાત્ તેમનાપર ચાલેલો રાજદ્રોહનો કેસ
હ. આ કેસ જે કે તિલકે આ એક વ્યક્તિપરનો હતો, તે
પણ લોડ તિલકે એક વજનદાર પત્રના સંપાદક, સમા-
જના આગેવાન અને રાજકીય ચળવળના, પુરસ્કર્તા
હોવાથી આ કેસ તેમના ચરિત્ર સાથેજ, રાજના ઇતિહાસમાં
પણ અત્યંત મહત્વનો થયો છે એમ કહેવાને દરકત નથી.
આ કેસની થોડામાં હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

* આ હકીકતના સંબંધમાં એક પત્રે કરેલું વર્ણન:—

"News of the Judgment of the High Court of
Bombay on Mr. Tilak's appeal was received in
Poona at 12—30 noon, and spread like wild fire
all over the City. Mr. Tilak Commenced to re-

were held in principal temples. Mr. Tilak
visited the chief Hindu temple to offer his devo-
tions and was cheered by enthusiastic crowds.
He received more than two hundred telegrams
of Congratulation."

મૅનિસ્ટ્રેટ કૉર્ટમાંનું કામ:—લે- તિવક “ કાળ ”
પત્રના અધિપતિ શ્રી સિ. મ. ગ્રાન્જેપરના રાજદ્રોહના
કેસના સંબંધમાં મુખ્યમાં ‘ સરદારશૂદ્ર ’ માં હિતમાં હતા
તેઓ તે સંબંધમાં મિત્રમંડળ સાથે કાંઈ ચર્ચા કરતા હતા
તેનામાં તા. ૨૪ જૂનને રોજ પોલિસ સુપ્રિટેન્ડેન્ટ મિ. સ્લોન
ચીફ પ્રેસીડેન્સી મૅજિસ્ટ્રેટનું વૅરન્ટ લઈ આવ્યા અને તે
તિલકપર બળવી તેમને ગાડીમાં બેસાડી કૉર્ટમાં લઈ ગયા
તેજ દિવસે ઇન્સ્પેક્ટર મિ. સુવિન્હાન મુખ્યથી નીકળી
પુને ગયા, અને ત્યાંના પો. ઇન્સ્પેક્ટર મિ. કિમને સાથે
લઈ રાત્રે “ કેસરી ” ઑફિસમાં ગયા, અને તિવકના પરિ-
વારને એક ઓગડીમાં બોડલી દરેક ઓરડાની સીલ કરી
બીજે દિવસે એટલે તા. ૨૫ માંને રોજ તેમના આખા
ઘરની જડતી લઈ ગજિસ્ટર શુકો, જમાખર્ચના ચોપડા
અને બીજા કાગળપત્ર જમ કર્યા અને તગતજ સિદ્ધગઢ
જઈ લાના બગલાની પછુ જડતી લીધી પરંતુ બગલા-
માંથી કાંઈ મળી આવ્યું નહિ મુખ્યમાં મિ. આસ્ટન
પાસે તા. ૨૫ મીથી કેસ શરૂ થયો સરકાર તરફથી સૉલિ-
સિટર મિ. બોવેન કામ ચલાવતા હતા અને તિલક તરફથી
મં. મિ. દાવર અને રા. રા. બોડસ તથા દીક્ષિત કામ
ચલાવતા હતા તા. ૧૭ મેના કેસરીમાંના “ દેશાચે હુદ્દેચ ”
આ લેખ બદલ પિ. કે. ની ૧૨૪ અ અને ૧૫૩ અ કલ-
માં-નપે તિવકપર ગજદ્રોહનો આરોપ મૂકનામાં આવ્યો
આ લેખનાં ઇમેજી લાપાંતર દાખલ થયા પછી પો. સુ-
મિ. સ્લોનની તિલકને વારંથી પકડ્યા બદલની, કેસરી
પત્રનો તે અક પ્રસિદ્ધ થયા પછી વેચાતો લીરા બદલની
અને પત્રના મુખ્યમાં ઘણા ગ્રાહકો તેવા બદલની જુનાની
લઈ પછી કેસ તા. ૨૯ સુધી મુલતવી રહ્યા નચમાં તિવ

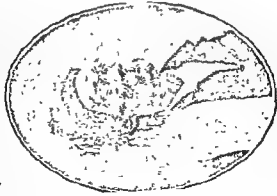
મુદ્રણ-સ્વાતંત્ર્ય, હિંદુસ્થાનની પરિસ્થિતિ વગેરે નાના મોટા અનેક વિષયોનું ઉદ્દઘાટન હોઇ તે અનેક દષ્ટિથી મહત્ત્વનું છે. પરંતુ તે વિષય અતિ લખાણ લયો હોવાથી આ પુસ્તકમાં-તેના સમાવેશ કરી શકાતો નથી. તિલકના લખણ પછી એકઠોકેટ જનરલ તથા ન્યાયાધીશનાં લખણ થયાં અને જ્યુરી રાત્રે ૮ વાણ મિનિટે એકાંતમાં ગંઢ તે દને વીસ મિનિટે પાછી આવી; અને ૧૨૪ અ અને ૧૫૩ અ કલમ નીચેના આરોપોના સંબંધે સાત વિરુદ્ધ એ મતે આરોપીને દોષી ઠરાવા; અને જ્યુરીના અભિપ્રાયને અનુસરી નિકાલ કહેવો. જોઈએ માટે, હવે શિક્ષા ક્યાં ચિવાય ગત્યંતર નથી આમ જનજને કહ્યું.

તિલકના આખરના ઉદ્ગાર:—શિક્ષા આપતાં પૂર્વે “ખીલું કાંઈ કહેવાનું છે?” આમ જનજને તિલકને પૂછ્યા પછી તિલકે આખરે આવા ઉદ્ગાર કાઢ્યા:—

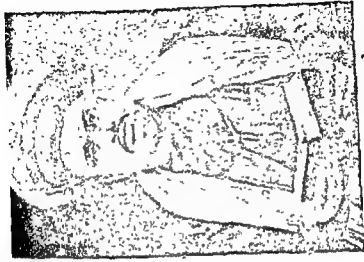
“જ્યુરી-ગમે તેવો નિકાલ આપે, તો પણ મારી મનોદેવતા હજી પણ મને કહે છે કે, હું પૂર્ણ નિર્દોષી છું. સજિની ભવિત્યતાપર આ કાંઈ કરતાં પણ વરિષ્ઠ પરમેશ્વરી સત્તાનું પ્રભુત્વ હોય છે. મારા સ્વાતંત્ર્ય કરતાં મારા હાલ હવાલથીજ મેં અંગીકારેલું રાષ્ટ્રકાર્ય વધુ ખુલતું જાય આવો પણ કદાચિત્ત પરમેશ્વરનો સંકેત હશે!”

આ પ્રમાણે કેસ પૂરો થઇ તિલકને તા. ૨૨ જુલાઈની રાત્રે લા. વાગતાંજ, કાવરે શિક્ષા કરી, અને તુરંતજ તેમને મોટર મારફતે સ્ટેશનપર આણી, લાંથી રપેશ્મલ ગાડી મારફતે સાબરમતીની જલમાં લઇ જવામાં આવ્યા. શિક્ષાની હકીકત થોડીવારમાંજ આખા કહેરમાં ફેલાઈ અને ખીજે દિવસે કુકાનો કારખાનું વગેરે જઈ પડી, શહેરમાં

तिलकना पूज्य सहकारी

ना. रा. व. जोशी.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर.

કને જામિનપર છોડવાની અરજ કરવામાં આવી. પશુ મેંછરદે જામિનપર છોડવાની ના કહી. તેમજ તિલક પોતાના સ્નેહીઓને મળી શકે એટલા માટે ૧૮૯૭ ની સાલમાં જોમ તેમને પોલીસથાણમાં રાખવામાં આવ્યા હતા, તે પ્રમાણે આ વખતે પણ રાખવા; આવી રા. દીક્ષિને અરજ કરી; પણ તે પણ નામંજુર થઈ અને તેમને ડુંગરીપરજ રાખવામાં આવ્યા. પછી તેમને કોર્ટના ઝોરડામાં રાખવામાં આવ્યા અને ત્યાં તેમના સ્નેહીઓને મળવાની પરવાનગી મળી તા. ૨૭ જુનને રાજ પો. સુ. મિ. સ્લોન સરકારી વકીલ મિ. ખોલેન સાથે ચી. પ્રે. મે. કોર્ટમાં ગયા; અને કેસ રીના તા. ૯ જુનના અંકમાંના 'હે ડયાય ટિકાંડ નાહીત' આ લેખ રાજકોશી છે, આમ કહી તેમણે વોરંટ મોઝુ; અને તા. ૨૯ મીને રાજ તે વોરંટ દુરંગમાજ તિલકપર જામન્યુ. આ પ્રમાણે ૧૨૪ અ પ્રમાણે ૨, અને ૧૫૩ અ પ્રમાણે રમળી ૪ આરોપ મૂકવામાં આવ્યા અને તેજ દિવસે કામ ચલાવવામાં આવ્યું. સાક્ષી-પુરાવા વગેરે દાખલ થયા પછી મેંછરદે ૧૨૪ અ અને ૧૫૩ અ કલમ નીચે આરોપ મૂકી કેસ સેશનકમિટ કયો. કેસ સે. કમિટ. થયા પછી તિલકને જામિનપર છોડવાની અરજ કરી. તે તા. ૨ જુલાઈના રાજ જ. દાવર સામે નિહાળી અને તેમણે તિલકને જામિનપર છોડવાની ના પાડી. અને તેમણે આ કેસ રેપે-શ્યલ ન્યુરી સામે ચલાવવાનો હુકમ કરી, કેસની તારીખ ૧૩ જુલાઈ નક્કી કરી.

હાઈકોર્ટમાં ચાલેલો કેસ:—તા. ૧૩ જુલાઈને રાજ હાઈકોર્ટમાંજ દાવર સામે કેસ ચર થયો. તે વખતે કોર્ટમાં અને બહાર પોલીસ સિપાઈઓની હુકડીઓ અને

લગ્નકરી માણસો આણી સખત બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. પહેલે દિવસેજ તિલકને હાથકોટમાં આણી રાખવામાં આવી હતા કેસ સાડાઅંગીઆર વાગે શરૂ થયો સરકાર તરફથી એ જ મિ ઇન્સન, મિ બોવેન, મિ બિનિગ અને મિ ઇન્ડેરિટી હતા અને તિલક પોતે પોતાનું કામ ચલાવતા હતા, અને તેમને મે બેચિટસ્ટા, સ રા દાદાસાહેબ ખાપડે, કર દીકર, કેળકર, બોડસ, દીક્ષિત, અને ગાંધી મદદ કરતા હતા તિલકને એ જનરલના મેજ પાસે ખુરશી આપવામાં આવી હતી કેસની સરખાત થતા 'નાક' આંધ્ર ધી કાઢીને આસેપાઈ લેખ અને તેનાં ઇમેજ બાપાતર વાચી દેખાડ્યા પછી તિલકે કહ્યું કે 'બાપાતર બૂલબરેલા છે' પછી હાથેપિયન, એક જ્યુ અને બે પારસી ગૃહસ્થોની રપેક્ષણ જ્યુરી નીમવામાં આવી અને તેમની સામે કેસ શરૂ થયો તે પછી સાક્ષી-પુરાવા જુથાની વગેરે લેવામાં ૧૩ મી અને ૧૪ મી તારીખ ગઈ તા ૧૫ જુલાઈને રોજ કેસનું કામ શરૂ થયું તે વખતે મુબબના શેરીફ દારમદાસ ધરમસી, જ નાઇટ અને મુબબના રશિયન કોન્સલુ ખાસ કેસ સાંભળવા માટે કોર્ટમાં આવ્યા હતા કેટલાક જરૂરી પ્રત્નોત્તર ખુતાસા વગેરે થયા પછી તિલકે જ્યુરીને ઉદ્દેશીને પોતાનું બાપજી શરૂ કર્યું આ બાપજી જુથવાર તા ૧૫ મી જુલાઈને રોજ ત્રીજા પ્રકર પછી જે શરૂ થયું તે ગુરુવાર આખો દિવસ, શુક્રવાર અઢી વાગતા સુધી, મોમવાર મગળવાર આખા અને જુથવાર અઢી દિવસ, આમ એકસરખું સાડાચાર દિવસ ચાલ્યું, અને તેમાં કામદા, આલેપિત લેખોના ઉદ્દેશ, બાપાતર દેવા જૂનબરેલાં છે, હિતાસ દાખલ કરવાનો હેતુ, જ્યુરીનાં કતબો,

જ્યાં ત્યાં ઉદારસીનતા જણાવા લાગી મુજબની ચેટે બીજા સ્થળોએ પણ આ દૃષ્ટીકત તાબડોલમ ફેલાઈ અને જ્યાં ત્યાં દુખનાગ દેખાન જણાવા લાગ્યાં ! કેટલેક ઠેકાણે સભાઓ ભરાઈ અને તિલકના કુટુંબપર સાત્વનપર સેકડો તાર અને સરેશા મોકલનાર્માં ગયાના આ વખતે કોઈએ તેમને મારે દુખના ' નિશ્વાસ ' કાઢ્યા તો કોઈએ હથરની ' સ્તુતિ ' કરી, કોઈએ તેમના ગુણાનુવાદ ગાઈ તેમને ' નમસ્કાર ' કર્યો, તો કોઈએ તેમના આખરના ઉદ્ગારપર કાળો રમ્યાં, કોઈએ સમારક તરીકે તિલકાત્રમની કલ્પના કાઢી, તો કોઈએ ' તિલક સામ્રાજી મઠ 'ની કલ્પના કાઢી આ પ્રમાણે લોખંડિય સળધર્માં પ્રીતિ, બક્ષિત પૂજ્ય ભુદ્ધિ વગેરે જે જે દેખાડી ચકાસુ તે તે દેખાડી લોકોએ આ મહાપુરુષ તરફની પોતાની કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરી શિક્ષા પછીની આ મધી વળવળને લીધે કહો કે, સરકારને દયા આવી તેથી કહો—તિલકની શિક્ષા સાદી કરી દેડ માફ કર્યો, અને મઝાળે ખાતે સારી રીતે રાખી તેમને પુસ્તકો વાંચવાની છૂટ આપી

તિલકને થયેલી શિક્ષા જોઈ કટલાક હિંદી, અને વિતાયતમાના પત્રકારોએ અને આગેવાન ગૃહસ્થોએ જે, ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા, તેમાંના થોડા નીચે ઉતારવામાં આવ્યા છે

" We have differed from Mr Tilak in many matters and on the vital points, but the calamity that has befallen him has grieved us beyond measure His speech in self-defence in the state of health in which he was and his last

brave and touching reply to the question why sentence should not be passed upon him showed the real man. It is inexpressibly sad that a man of his talents, energy and unflinching determination should find himself overwhelmed with such a misfortune from which Providence alone can save him in the present state of his health."

—*The Gujarathi.*

"Mr. Tilak remained at the moment of his conviction the most conspicuous politician in India and among large sections of the people he has enjoyed a popularity and wielded an influence that no other public man in the Dependency, could claim to equal."—*The London Times.*

"Prior to his arrest, Mr. Tilak was but the leader of a party. He is now a national martyr and a popular hero."

—*H. E. A. Cotton in the New Age.*

ધુમાં રાજદ્રોહનાં વિધાન છિ આપુ સરકાર પક્ષનું દરેકું હતું. તે મંજિરદેટને ખર સાગ્યાથી તેમજે, દોષમાન્ય તિલકે એક વર્ષ સારી વતંણુક રાખવા બદલ દસ દસ હજારના બે જામિન આપવા આવે નિકાલ આપેો હતો તેપર દોષમાન્યે ૨૩ ઓગસ્ટને રાજ દાખકાટમાં અપીલ કરી તેનો નિકાલ ન્યાયમૂર્તિ બેચર અને યાદ એમજે આપેો, અને તે અવયે હોમફેલનો પ્રસાર કરવો એ બેચર નથી, માટે દોષમાન્યનાં બાપજો ૧૨૪ અ ૪૫મ નીચે આવતાં નથી આમ દરવી નીચલી કોર્ટ સીધેલા જામીન ૨૬ કરવામાં આવ્યા (આ બાપજો પુરતકના આકારમાં પ્રસિદ્ધ થઇ ગયાં હોવાથી અને તેની હજારો નકલો અપી હોવાથી અને તે અહીં આપ્યાં નથી) આ કેસના અરસામાંજ દોષ તિલકને ૬૦ વર્ષ પૂરાં થઇ ૬૧ મુ વર્ષ બેસતુ હોવાથી તિલક-જયતી ઉજવવામાં આવી હતી આ વખતે પુનામાં ધજો મોટો સમાગલ કરવામાં આવેો હતો અને તેમાં દોષમાન્યને માનપત્ર અર્પણ કરવામાં આપુ હતુ તથા આખા દેશ તરફથી પક્ષ તરીકે દોષમાન્યના પ્રેમી ભક્તોએ એક લાખ રૂપીયાની રકમ તેમને અર્પણ કરી હતી અને દોષમાન્યે તે રકમના સળધમાં કહ્યુ હતુ કે આ સર્વ રકમ દેશમેવામાંજ અર્થવા હુ રવીકાઝ હુ

સુરતની રાષ્ટ્રીય સભા.

સન ૧૯૦૭ની સુરતની રાષ્ટ્રીય સભા તિલકના આધુ-
ધ્યક્ષમંત્રિનજ નહિ, પરંતુ દિંદુરયાનના આધુધ્યક્ષમંત્રિ એક
અલંત મદરવનો બનાવ થયો એમ કહેવાને દરકત નથી.
તિલક આ વખત સુધી અનેક વખતે રાષ્ટ્રીય સભામાં ગયા હતા;
અને ત્યાં તેમણે અનેક વિષયો પર ભાષણ પણ કર્યાં હતાં.
પણ આ વખતે તિલક અને રાષ્ટ્રીય સભાનો જોડણો સંબંધ
જોડાયો તેટલો જાણી પૂર્વે કદી પણ જોડાયો નહોતો અને
તિલક આ વખતે જોડણા આગળ આગ્રા તેટલા તે પહેલાં
કદી પણ આગ્રા નહોતા. આ બાબતમાં મુખ્ય કારણ
રાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા નવા વિચાર એ તો હજી; પણ તે
સાથે તિલકે દેખાડેલી વિશ્વક્ષણ કર્તવ્યનિષ્ઠા પણ મજબૂત અંશે
કારણીભૂત થઈ, એ બુદ્ધિ જનુ જોઈએ નહિ.

રાષ્ટ્રીય સભાએ ધીમા-પણાનું ધોરણ ન સ્વીકારતાં,
બાળીય વર્ણના પરિશ્રમથી નાંખેલા પાયા પર મજબૂત હિમા-
રત ઉભી કરવાનો ઉપક્રમ કરવા માટે તિલકે કંમર કસેલી
જોઈ દેટલાકો આશ્ચર્યચકિત થયા. રાષ્ટ્રીય સભાના ઉચ્ચ-
સન પર તેમનું આગેવાનપણું કરોડીએ ચઢ્યું, તે વખત
તનું તેમનું અતૈકાદિક ધૈર્ય જોઈ, સંજોગથી તેના વખાણ કરવા
અશક્ય છે. રાષ્ટ્રીય સભા ભરતાં પહેલાં સુરતમાં એકઠા
થયેલા લોકો પાસે વ્યાખ્યાનો આપી, રૂપરૂ અને નિર્ભય-
તાથી તેમના કાન ઉઘાડવા; માનાપમાન ધક્કામાં ન લેતાં
મંડિરમાં મારકતે સજાદપૂર્વક કાર્ય પાર પાડવા માટે
ખટખટ કરવી; એ ખટખટ નિરથક થયેલી જોઈ તેમને ઉડેગ
યેનો, વગેરે બનાવો, જોઈએ પ્રલક્ષ પોતાની આંખે જોયા.

હરો તેમને સુરતની રાષ્ટ્રીય સભા અને તિલકનો સંબંધ કેમ સાધવો જોઈએ એની સમજ પડશે; અને રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં ન બૂધાવા જોવો આ બનાવ કેમ બન્યો એનું પણ તેઓ બરાબર અનુમાન કરી શકશે.

આ હકીકતના અંગે આ બનાવનું મૂળ વાંચકોને જણાવવું જરૂરનું છે.

હોં તિલકના સંબંધમાં સરકારમાં અને સુસિસિ-તોમાં ગેરસમજ ઉત્પન્ન થયેલ છે. એનું કારણ જો કે, તેમનો હકીલો સ્વભાવ માનવામાં આવે છે, પરંતુ એ એક મોટી ભૂલ છે એ નીચે આપેલા મિ. નેન્ડિન-સનકૃત Nond spirit in India માંના ઉત્તરોપરથી સિદ્ધ થશે. મિ. નેન્ડિન-સન કહે છે કે, આ ઉદ્ગાર એક મોટા ઇંગ્લેન્ડ અધિકારીના છે, આ અધિકારીના મનમાં તિલક માટે ધણો આદર હતો. પરંતુ તિલક દુરાગ્રહી છે આવી સર્વત્ર ખ્યાતિ હોવાથી પોતાનો અનાદર થવાની બ્હીકે તેઓ તિલકને મળી શકતા નહિ. પરંતુ અકસ્માત જ્યારે તેમનો મેળાપ થયો, ત્યારે આ મોટા અધિકારીની ગેરસમજ દૂર થઈ.

તેજ પ્રમ.એ રાષ્ટ્રીય પક્ષે પણ બહુ જનસમાજ-માં નહિ, પણ રાષ્ટ્રીય સભાના આગતિક આગેવાનોમાં હોં તિલક માટે ગેરસમજ હતી. જહાલ અને અવાલ પક્ષ યવામાં તિલકજી મુખ્ય કારણ છે, તેમને જે પક્ષની સલાહ ઇષ્ટ નથી, તેમને જે બૂદી રાષ્ટ્રીય સભા જોઈએ છે—સલાહ માટે તેઓ કદી પણ ઠણૂક થશે નહિ વગેરે પણ તકેતકે સરકારી અધિકારી અને કેટલાક આગતિક આગેવાનોમાં થતા હતા; પરંતુ તે સર્વ અરથાને હતા.

એ તેમના બેલગાંવની પ્રાંતિક પરિપદ્ધાના સલાહનો ઠરાવ
પરનાં લાપણ્યથી પૂછે પછે સિદ્ધ થયેલું છે.

રાષ્ટ્રીય સભાનો જન્મ સન ૧૮૮૫ ની સાલના ડિસે-
બરમાં પુનામાં થવાનો હતો, પરંતુ એકાએક લ્હાં મદા-
મારીનો ઉપદ્રવ થવાથી રાષ્ટ્રીય સભાની બેઠકનું માન
સુબધને મળ્યું. તે પછી વીસ વર્ષ સુધી, એટલે ૧૯૦૫
સુધી રાષ્ટ્રીય સભામાં બે પક્ષ થયા નહોતા. વચમાં વચમાં
કેટલીક બાબતમાં તીવ્ર મતભેદ જણાઈ આવતો હતો; પરંતુ
કર્જ નફત બંગાળના ભાગલા થતાં સુધી ઉઘાડી રીતે બે
પક્ષ થયા નહોતા. લૉડ, કર્જન સાહેબે યોજમતની પ્રવ્ઘા
ન કરતાં પોતાના અધિકારના નિરપર બંગાળના ભાગલા
અમલમાં આણ્યા; સારે બંગાળના લોકોએ હજારો સલામો
ભરી, અરજો કરી, પરંતુ સર્વ વ્યર્થ. સારે આપણું કહેવું
છ'લેડના વ્યાપારી વર્ગને સંભળાવ્યા. શિવાય જલ-
તર નથી અને બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર ક્યાં શિવાય.
તેમ બનવું શક્ય ન હોવાથી બહિષ્કાર મોઝનો જન્મ
થયો. અને ના. ગોખલેના અધ્યક્ષપણા નીચે બનારસમાં
ભરાયલી રાષ્ટ્રીય સભામાં બહિષ્કાર એ કાયદાસરનું રાજ-
કીય શાસ્ત્ર છે એમ કહ્યું. અને પછી બીજા વર્ષે પ. પૂ.
દાદાબાઈ નૌરોડના અધ્યક્ષપણા નીચે કલકત્તામાં બહિષ્કાર
સાથે સ્વયંસત્તાક બ્રિટિશ કૉલની જેનું સ્વરાજ્ય, રાષ્ટ્રીય
શિક્ષણ અને દુઃખ સહન કરીને પણ સ્વદેશી મત પાળ-
વાનો ઠરાવ આવા ચાર ઠરાવ પાસ થયા. ૧૯૦૬ ની
રાષ્ટ્રીય સભાથીજ જહાલ અને મવાલ અગર રાષ્ટ્રીય અને
પ્રાગતિક એ બે પક્ષ ઉઘાડી રીતે અસ્તિત્વમાં આન્યા,
અને સુરતની રાષ્ટ્રીય સભા સર મતાં પટેલાં તે બંને પક્ષમાં

એટલો તો મતભેદ થયો હતો કે, બન્ને પક્ષ જૂદા જૂદા કૅમ્પમાં ઉતરતા હતા। બન્ને પક્ષના ધ્યેય માટે તાત્વિક મતભેદ નહોતો. બન્નેને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ તરફ સ્વરાજ્ય ભેદતું હતું. પરંતુ બહિષ્કાર વગેરે માર્ગ અંગીકારવાથી અધિકારી વર્ગ અને ઇંગ્લેન્ડ દેશના પશુ ચીમરો આવું એક પક્ષનું કહેવું હતું. તે સનદક્ષીર અને કાયદાસર માર્ગ અંગીકાર્યા પછી અધિકારી વર્ગના રાષ્ટ્રની બહીષ્કાર શખવાનું કારણ નથી, આવું બીજા વર્ગનું કહેવું હતું. મિ. નેન્ડિનસને રાષ્ટ્રીય સભાના બન્ને પક્ષ સંબંધમાં એ- તિલક સાથે થયેલું પોતાનું બાષણ જાણેલું છે. તેમાં તિલક પોતાના પક્ષ માટે કહે છે, It is not by our purpose but by our methods only that our party has earned the name of Extremists. Page 74. "અમારા પક્ષનું નામ જલાલ પડેલું છે તેનું કારણ એવું નથી કે, અમારું અને મવાલ પક્ષનું અંતિમ સામ્ય ભિન્ન છે. પરંતુ તે મેળવવાના તેમના અને અમારા માર્ગ ભિન્ન છે." આમ તિલકે સ્પષ્ટ રીતે મિ. નેન્ડિનસને કહેલું છે; તેપરથી બન્ને પક્ષનું ધ્યેય એકજ છે આ વિધાન નવું નથી એ જણાઈ આવશે. સ્વરાજ્ય, સ્વાયત્તંત્ર, બહિષ્કાર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, 'સંકટ સદન કરીને પશુ' (આ શબ્દ તિલકના ઍમેન્ડમેન્ટપરથી ઇંગ્લેન્ડના ઇરાવમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે.) સ્વદેશી પ્રત- વગેરેના સંબંધમાં તત્ત્વની બાબતમાં રાષ્ટ્રીય-પ્રાગતિક પક્ષમાં ટોટા નહોતો. તેમ હોત તો ૧૯-૬ ની સાલની કલકત્તાની રાષ્ટ્રીય સભામાં ઇરાવ સર્વાનુમતે પાસ થયા નહોત. પ્રાગતિક આગેવાનોએ પણ ઉપરના ઇરાવને પોતાની

નુમતિ આપેલી છે. એટલે બન્ને પક્ષનો ટોટો અંતિમ
 રેયં માટે નહોતો. પરંતુ તે. સાધ્ય કરી લેવાનો માર્ગ
 બંધી હતો એમ જણાઈ આવશે.

૧૯૦૭ ની સાલમાં જ્યારે સુરત ખાતે બન્ને પક્ષના
 પ્રધાન અને અનુયાયી એકઠા થયા, અને પહેલા દિવસે
 રેંદનાથ બોમજીને નીચે બેસી જવું પડી, સભા બીજા
 વર્સે મુક્તથી રાખવાનો અદ્દલપૂર્વ બનાવ બન્યો, ત્યારે
 બન્ને પક્ષના આગેવાન અનુયાયીઓને સરખું જ ખરાબ
 ગયું. બીજે દિવસે સભાનું કામ સરળપણે પાર પાડવાની
 બન્ને પક્ષની ઇચ્છા હતી. લો. તિલકની તો સલા નિર્વિધ
 તે પાર પાડવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા હતી. અને તેટલા માટે
 બે દિવસે સવારે કેટલીક બાબતોની ગેરસમજ દૂર થવા
 મળે પોતે પ્રો. ગજ્જર અને સુનીલાલ સરવાની માર
 તે ખટપટ કરી, પણ તેનો કાંઈ ઉપયોગ થયો નહિ. આ
 રીકે વાત ઉપરથીજ તિલકના મનમાં બન્ને પક્ષની ગેર
 સમજ દૂર થઈ સુરતની રાષ્ટ્રીય સભા નિર્વિધ રીતે પાર
 પડવાની કેટલી ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા હતી, એ જણાઈ આવે છે.
 રંતુ ફુલે તિલકનો અને એમનો મેળાપજ થયો નહિ.
 બે બીજે દિવસે અનિષ્ટ બનાવ બની સભા થયા
 પ્રવાય પ્રતિનિધિઓને પાછું જવું પડ્યું! બીજા દિવસના
 અનિષ્ટ બનાવ માટે કોણ જવાબદાર હતું, તે બદલ બન્ને
 પક્ષ મતૈરય થવું પ્રાયઃ અશક્ય છે. પરંતુ મંડાળે જતાં
 હેમાં અને આગળ પછી પણ લો. તિલકે નૂદી રાષ્ટ્રીય
 સભા ભરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. ઉલટ બેસર્ગાવની
 તિલક સભામાં એકમ માટે તેમજે અત્યંત ખટપટ કરી,
 પરથી તેમનાપર સુરતની રાષ્ટ્રીય સભા તોડવાનો જે

કેટલાકો તરફથી આરોપ કરવામાં આવે છે, તે સર્વથેવ જૂઠાભરેલો છે, એમ નિઃપક્ષપાતી મનુષ્યને લાગ્યા શિવાય રહેશે નહિ. ત્રીજે દિવસે પ્રાગતિક આગેવાનોએ એકઠા થઈ “કોન્ટેનશન” સ્થાપન કરી અને તિલકે રાષ્ટ્રીય પક્ષના પ્રતિનિધિઓની Congress-continuation committee સ્થાપન કરી. પછી ૧૯૦૮ ના એપ્રિલ મહિનામાં અલાહાબાદ ખાતે પ્રાગતિકાએ એકઠા થઈ રાષ્ટ્રીય સંભાની “મટના” તૈયાર કરી. આ વખતે એક આગેવાને તિલકને સિંહધડખાતે મળી પૂછ્યું હતું કે, “કંટિન્યુએશન કમિટી”ની સભા કયારે થશે? ત્યારે તિલકે જોખમું કહ્યું હતું કે, જે રાષ્ટ્રીય સભા બરવાની મારી ખિલકૂલ-જગ્ગા નથી. સુરેંદ્રનાથ બોસ્ અને લાલા લજપતરાયને મળી, કોંગ્રેસ કમિટી બોલાવી બન્ને પક્ષની એક રાષ્ટ્રીય સભા થાય આવો હું પ્રયત્ન કરવાનો છું. પરંતુ કુદેવે તુરંતજ તેમનાપર કેસ ચાલ્યો. કેસ ચાલુ હોતા, અને નિકોલ થયા પછી તુરંગમાં પણ તેમણે કેવી અસાધિક સેવા કરી છે એ વાચોના બાધુવામાં છેજ. યો. તિલકને શિક્ષા ન થઈ હોત, તો સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય સભા ઘણીજ જલ્દી બરાબ હોત એમ ધણાનું ધારણું છે.

યો. તિલકને શિક્ષા થયા પછી ૧૯૦૮ ના નવેમ્બરમાં મહારાષ્ટ્રના અને નાગપૂરના કેટલાકે પ્રમુખ રાષ્ટ્રીય અને પ્રાગતિક તથા રાષ્ટ્રીય બંગાલી આગેવાનોની અમૃતબજાર પત્રિકાની ઑફિસમાં સભા બરાબ હતી અને તેમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય સભા બરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. ૧૯૦૧ ની સાથમાં અલાહાબાદની રાષ્ટ્રીય સભામાં સર વુધ્-લ્યમ વેડરબર્ન અધ્યક્ષ હતા, તે વખતે પણ ઘણા આગે-

વાનોએ પ્રયત્ન કર્યો હતો. કે. ના. ગોખલેએ ૧૯૧૧-૧૨ ની સાલમાં "ઘટનાની" કલમમાં સહેજ ફેરફાર કરી રાષ્ટ્રીય સભાનું દાર થોડુંક વિસ્તૃત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પરંતુ કોઈનો પણ પ્રયત્ન સફલ થયો નહિ, અને લો. તિલક આવતા સુધી સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય સભા ભરવાનો સુયોગ આવ્યો નહિ. લો. તિલક મંડળેથી પાછા આવ્યા પછી રાષ્ટ્રીય સભાના સેક્રેટરી મિ. સુખાવ પંતલુ અને મિસેસ એસંટ પુના આવ્યાં હતાં. તેમનો અને ખીજા કેટલાક રાષ્ટ્રીય આગેવાનોનો લો. તિલકના વાઙ્મામાં ઐર્ષ્ય માટે વિવાદ થયો હતો. અને તે વખતના લો. તિલકના ભાવણપરથી જણાવ આવે છે કે, તેઓ સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય સભાની વિરુદ્ધ હતાજ નહિ. ૧૯૦૪ ની સાલમાં મદ્રાસ ખાતે ભરાયેલી રાષ્ટ્રીય સભાની વિષયનિયામક કમિટીમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય સભા ભરવા માટે ઘટનાની ૨૦ મી કલમમાં ફરુસ્તી કરવાનો એક ઠરાવ મિસેસ એસંટે આપ્યો હતો. પરંતુ તે ઠરાવ પાસ થયો નહિ. ફક્ત ઐર્ષ્યને માટે વિચાર કરવા માટે એક કમિટી નીમી તે કામ લાંબણીપર નાંખવામાં આવ્યું. પછી ૧૯૧૫ ની સાલના મે મહિનામાં પુનામાં મુળધ ઇલાકાની ૧૭ મી પ્રતિક પરિપદ બે. મિ. બ્રિટિશ્ટાના અધ્યક્ષપણા નીચે ભરાઈ હતી. તે સભામાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય સભા માટે પ્રયત્ન કરવા સાર અધ્યક્ષ બે. મિ. બ્રિટિશ્ટા, ના. બેલવી અને લો. તિલકની એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. પછી ૧૯૧૫ ના રીમેન્સરમાં મુળધમાં જે રાષ્ટ્રીય સભા ભરાઈ, તેમાં "ઘટના" ની નીચમી કલમમાં ફરુસ્તી થઈ, રાષ્ટ્રીય સભાનું દાર અધિક વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યું અને જે વર્ષ કરતાં અધિક

જુની રાજકીય સંરચાને પંદર પ્રતિનિધિ ચુંટવાનો હક આપવામાં આવ્યો. વીસમી કલમની આ દુરુસ્તી રાષ્ટ્રીય પક્ષને સંપૂર્ણ સમાધાનકારક લાગતી નહોતી. તેનો કાયદો લેવો અંગર રાષ્ટ્રીય સભાનું દારૂ પૂર્ણ વિસ્તૃત યર્ના સુધી વાટ જોવી, આ નાણુક પ્રજા રાષ્ટ્રીય પક્ષ સામે ઉભો રહ્યો. રાષ્ટ્રીય પક્ષના આગેવાનોમાં આ સંબંધમાં તીવ્ર મતભેદ હતો અને બેલગામની પરિપદ તરફ સર્વનું લક્ષ બેંચાયેલું હતું; અને તે કરતાં પણ લો. તિલક શી સલાહ આપે છે એ તરફ તો સર્વનું ખાસ લક્ષ બેંચાયેલું હતું. મિ. નેલ્ડિ-સનના પુસ્તકમાંના આપેલા ઉતારામાંના મોટા મંત્રેષ્ટ અમલદારની પેઠે ગેરસમજ થયેલા કેટલાક લોક, લો. તિલક કુરામહી (irreconcilable) છે; તેમનું બિરદ સંશય તોડવાનું છે, તોડવાનું નથી; તે શેના અંકુશ કંદે; તિલક અંકુશ કરવા છાં છે એ પશ્ચિમ તરફ ચર્ચોદય થયા જેવું છે; વગેરે બહુખાટ કરતા હતા. પરંતુ લો. તિલકે પોતાની કૃતિથી મવાલ આગેવાનોનો અને જનુજનસમાજમાંના ધણાનો મત કેટલો બૂલભરેલો હતો, એ કુનિયાની નજરે આણી આપ્યું છે.

બેલગામમાં થયેલી પ્રતિક પરિવર્તમાં સર્વાંત્રમતે એકધનો ઠરાવ પાસ થયો એ વાત ખરી છે; પરંતુ લો. તિલક જો બેલગામમાં હાજર નહોત તો, તે ઠરાવ પાસ થયો હોત કે નહિ, એની શંકાજ છે. આ ઠરાવપર ધણો વાદ-વિવાદ થયો. મુંબઈની રાષ્ટ્રીય સભામાં વીસમી કલમમાં થયેલી દુરુસ્તી મૂર્ખ સમાધાનકારક નથી આવો બીજા કેટલાક પ્રમુખ પ્રતિનિધિની પેઠે લો. તિલકનો પણ મત હતો. પરંતુ માતૃભૂમિના હિત માટે સર્વ પક્ષના લોકોએ

સહુના યહુ જરૂરું છે કે નહિ' આવો એમના પ્રશ્ન
ત્યારે હો તિલકે પ્રતિનિધિઓને ક્યો ત્યારે સર્વને મત
મેદ વિસરી જઈ “હા” કહેવી પડી આવી રીતે હો
તિલકે રાષ્ટ્રીય સભા સબધમા અત્યંત મહત્વની સેવા
બજાવેલી છે

સ્વદેશી ચલવલ.

૧૮૫૮ ના રાષ્ટ્રી સરકારના જાહેરનામાયે હિંદુસ્થાનની
રાજાનીય ચળવળનો પાયો નાખ્યો, એમ જે કેટલાકે
કહેવું છે, તે તદ્દન સર છે પરંતુ એના ફક્ત સામાન્ય
પાયાપરજ હિંદુસ્થાનના લોક કેટલાક દિવસ ઝુકતા રહે ।
ઉપરની ઇમારત જે જે ચાર લાય પછી કદી ઉઠી ચડી
નહિ, તો તે ફક્ત પાયાના ચોતરાનો લાપકો, ઉપરની
ઇમારતની કલ્પના કેટલા દિવસ દષ્ટિ-આંક મળી શકે ।
તો પછી એમાં તો સરસ નથીજ કે, ૧૮૫૮ ની આશાયે
૧૮૮૫ મુધીજી વખત લાંબો પરંતુ લા સુધીમાં તેનું
સામર્થ્ય ધણજ કમી થયું ગયાથી ૧૮૮૫ ના દીમે જરમા
નવીન આશાની અને નવીન આકાંક્ષા રી ઇડિયન નેશનલ
કોંગ્રેસ નામની સરથા સર થઈ આ સરથાને દેશમાંની
પહેલાંની નાની નાની સરથાઓએ પોતપોતાના બળની મદદ
આપી, અને રાષ્ટ્રીય સભાના વજનથી આ સરથાઓને
પછી મદત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું જે નાની નાની નદીઓ પોનાનાં
પાણી સમુદ્રને આપે છે તેમને બહુધા કદી પછી તેટલો
પડતો નથી કારણ સમુદ્રની વસ્તીથી તેમનાં પાણી વધારે
વધે છે એવા અન્યેન્ય ઉપકારના પ્રવાદથી રાષ્ટ્રીય સ્વર
પની સરથાનાં બીજા નાનાં નાનાં દક્ષ અને તેની સાખાઓ

પણ સારી રીતે વધતી ચાલી હતી. લોકપક્ષના મંત્રણની નવીન શાળાઓ નિકળી હતી. તે શાળાઓની મહત્વાકાંક્ષા કોલેજોના સંસ્થાપનથી પૂર્ણતાને પામવા લાગી હતી. નવીન વર્તમાનપત્રો લોકોના વિચારને નવા વડાણે ચઢાવતાં હતાં. નવા પ્રથો, નવીન વ્યાખ્યાનો, નવીન ઉપદેશ વગેરે ઉપાધોથી જૂના અંધકારપર નવીન પ્રકાશ પડતો જતો હતો. પૂર્વે દેશમાં ન હોનારા નવીન ઉલ્લેખ નિકળતા હતા. નવીન કંપનીઓ નવીન ભાંડવળ એકઠી કરવા લાગી હતી. અને નવા ધંધા શિખવા માટે નવા દમના વિદ્યાર્થીઓ નવા નવા દેશમાં જવા લાગ્યા. હતા. આવી રીતે આખા દેશમાં ચારે તરફ નવી ચળવળ ઉત્પન્ન થઈ. લોકોની આંખો ઉઘડી. વિચારોની દિશા બદલાઈ. સલ અસલનો લેક સમજવા માંડ્યો અને પરખીય કિતમાંનું પોતાનું અસ્થિત જણાવવા લાગ્યું.

આ સ્થિત્યંતર થવામાં પ્રમુખત્વે જે કાંઈ કારણી જૂન થયું હોય તો તે લોકમાન્ય બાળ મગધર તિલક છે. સામાન્ય લોકોના હાથમાં કાંઈ લખકર નથી હોતાં, કિંવા નોપખાનાં નથી હોતાં. કે જેના યોગે તેમણે અમુક એક મજબૂત કિલ્લો જમિનદોરત કર્યો, આવી નિરુપયોગી અદ્ભુત વર્ણનો ચરિત્રમાં વધ્યાં. સામાન્ય લોકો પામે જે હાથ, જે પગ, અને મજબૂત થોડુંક સ્વદેશાલિત કરવાની-બુદ્ધિ આટલીજ સામગ્રી હોય છે. પણ એટલી અલ્પ સામગ્રીથી પણ જ્યાં કાંઈ એક સત્ત્વધીર અને સદાચરણી સ્વદેશાભિમાની મહાત્મા પોતાનો આખો દેશ હથ-મચાવી મેસે છે, ત્યારે તેનું કેટલું મદત્તર હોતું જોઈએ, એની જરૂર હપના થાય છે. હાં તિલક આવા મહાત્મા

છે, આ વાત કોઈને નવી કહેવી જોઈએ એમ નથી. પરોપ-
કાર, લોકસંમત અને સ્વદેશભક્તિ વગેરેના યોગે સધળા
લોકોના ચિત્તનું આકર્ષણ કરી લેવાના કામમાં તેમના
જેટલું ધન્યરક્ત સામર્થ્ય જોમનામાં છે, એવી અદ્વિતીય
વિભૂતિ આજના કાળમાં તો આપણા દેશમાં ક્યાંય મળી
આવવી અશક્ય છે. હિંદુસ્થાનની ઈજતિ માટે આજ કાન
સર્વ લોક પ્રયત્ન કરે છે એને માટે વાદળ નથી લોભ
તિલકજી હિંદુસ્થાન માટે પ્રયત્ન કરે છે, એમ નથી; પરંતુ
બાકીના સધળા પ્રાગતિક લોક હિંદુસ્થાનના હિત માટેજ
પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ સ્વદેશહિત સાધવાના કામમાં લોભ
તિલકપર હિંદુસ્થાનના લોકોનો જેટલો નિશ્વાસ છે તેટલો
બીજા લોકોનાપર પણ નથી અને તેથીજ લોભ તિલક જે
કોઈ એક સાદું લોકોપયોગી કામ હાથમાં લે છે, તેપર
સાહજિક રીતે લોકોની શ્રદ્ધા એમે છે, અને તેથી તેને મહત્ત્વ
પ્રાપ્ત થાય છે, તેની વ્યાપકતા વધે છે, અને તેની ઉપયુક્તતા
લાગતોબ અનુભવમાં આવે છે. લોકમાન્ય તિલકે આવી
અનેક બાબતો કરેલી છે. નિશાળ, કોલેજ, હો. હાસ,
ફેરરી, મરાઠી, કોલ્હાપૂર કેસ, તુરંગવાસ, ગળ્યપતિ-વૈદસવ,
રાજકોલના કેસ, બાગમદારાજની મિલકતનું પ્રકરણ, મધ-
પાનનિષેધ, પોટિંગ, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, સ્વદેશી અળવળ,
શિવાઈ ઉદ્ધવન, પેસાદકની અળવળ, કાચ-કારખાનું,
સુગતની રાષ્ટ્રીય સભા, દર્મયોગનું મહત્ત્વ, વગેરે તેમના
હાથે બનેલા અનેક બનાવોના યોગે તેમની કીર્તિ અજરા
મર પડ ગયેલી છે અને તેમના દેશનું પગલું સ્વદેશી
કર્તવ્યની જાગૃતિમાં ધણું આગળ પડેલું છે.

લોભ તિલકે જે જે અનેક અજરો કરેલી છે તે
સધનાએ સ્વદેશી અળવળ છે કારણ. તેમાં પરદેશી

ચળવળ કંઈ છે? તેમણે પરદેશના હિતને માટે કોઈ પણ ચળવળ કરી નથી. આવી દૃષ્ટિથી તેમની સઘળી ચળવળો સ્વદેશી ચળવળો છે. તેા પણ સ્વદેશી ચળવળ આ રાષ્ટ્ર અભાર સુધીની રૂઢીથી અમુક એક વિવક્ષિત ચળવળને અનુલક્ષી નિયંત્રિત કરેલા છે. હાલમાં આપણો દેશ જે હીન દશા પર્વત આવી પહોંચ્યો છે, તે સ્થિતિમાંથી તે બહાર નિકળે, તેની ઉન્નતિ યાય, આવી સઘળાની ધગ્ગા છે. પરંતુ તે ધગ્ગા કળદ્રુપ થવાને કયા ઉપાય યોજવા એ કોઈને પણ સમજતું નથી, આપણી જન્મઘાત્રી મૂર્ખાંથી બેશુદ્ધ થઈ પડેલી છે, પણ તેની આ બેશુદ્ધિ કયા અંજ નથી ઉતરે, એ કોઈ પણ નિશ્ચયપૂર્વક અને સ્પષ્ટ રીતે કહી શકતું નથી. આપણી જન્મભૂમિતી સ્થિતિ સુધારવા માટે અતેકાએ અનેક પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ રાષ્ટ્રની માર્ગિકામાં તેનો ફળો જે છેવટના નંબરનો હતો, તે એક લેશ પણ ઉપર ચઢ્યો નહિ! એટલે શૈક્ષણિક આગેવાન લોકોના ધ્યાનમાં આવ્યું કે, ઉપાયો કરવામાં કંઈ બૂલ યાય છે. સર્વ લોકોના અંતઃકરણમાં જગૃત્ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ; તેમને પોતાનું હિત અહિન સમજવા માંડવું જોઈએ; આપણો દેશ રાજકીય દૃષ્ટ્યા કંઈ અવસ્થામાં છે એનું યાન ત્રીસ કરોડ લોકોના અંતઃકરણમાં ગળકવું જોઈએ; વગેરે ખીજી જાતના ઔપધીપત્યારની યોજના સર થઈ. આ ઉપાયોમનિજ-સ્વદેશી ચળવળ—એક ઉપાય છે. ઔદ્યોગિક બાજતમાં આપણને પૂર્વે સ્વાતંત્ર્ય છે; એટલે આપણા ઉદ્યોગ મધ્યાને ઉર્જિતાવસ્થામાં આણી પરદેશી માલ બંધ પાડવાથી આપણો ધણો કાર્યભાગ મશે, આવી સમજણુપર આ સ્વદેશી ચળવળની ધમારત ઉભી કરવામાં

આની આ ચળવળને લીધે મુખમાં અમદાવાદ, પુના વગેરે પ્રસિદ્ધ મોટા શહેરોમાં અનેક મીઠા નિકળી, સ્વદેશી માત્ર વેચાતી મોઝી મોઝી દુધનો નિકળી આ સ્વદેશી ચળવળને ઉત્તેજન આપવાને માટે જલો કે, દોઢ કઝંન સાહેળના મનમાં બગાળાના લાગવા પડવાની છુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ! આ લાગવાને લીધે સ્વદેશીભિમાનમાં કોઈની પ્રત્યક્ષ જ્યોત સળગી આજો બગાળ પ્રાંત બળભળી ગયો શાંત મગજ પશુ લમી ગયાં આ કાર્યની વિચ્છ બગાળી દોઢાએ સ્વદેશી અને બદિ ૧૨ આ બે શસ્ત્રો ઉપયોગમાં આણવાનું દેશ યુ આ પછીનાં બગાળામાંની સ્વદેશી ચળવળનો ઇતિહાસ ધરો મનોરંજક બોધપ્રદ અને ઉત્તેજન પર છે આ ચળવળની છાંગો આખા સિદ્ધિસ્થાનમાં ફેલાઈ આ સમયમાં લો. તિલકે પોતાની અધિભર્યુક્ત વાણીનો, અને સ્વદેશીભક્તિ માટે આચરેલી ઠંડક તપશ્ચર્યાનાં પુણ્યો અને સામર્થ્યનો સવ ફાયદો સ્વદેશી ચળવળને આપ્યો લોનાયકોમાં અમુક એક ગુણુ લોવાની જરૂર છે કયો સમય કવો છે, અને કયા મતના પ્રસાર માટે કયો પાન અનુકૂળ નય ■ એની તેમને પારખ કરતાં આવડવી જોઈએ છે લો. તિલકના અંગે આ ગુણુ પ્રમુખ છે લો. તિલકે લોકોને સ્વદેશીનું વમણ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે અનુસાર નેમણે કેસરીમાં લેખો લખવાની અને સહાઓમાં ઉપદેશ આપવાની શરૂઆત કરી આ વખતેજ તેમના અગતા નિર્ણય દેશભક્તિ અપ્રતોમ છુદ્ધિમત્તા નિરતર લો. હિતચિંતન અનુભવી કતબ નિરા નિર્ભયતા, ધૈર્ય, આજન્મ દેશમેવા, દુઃખમય કારા. ગૃહવાસ, પરોપકારવૃત્તિ વગેરે ગુણોની લોકોએ કિમન

આંધ્રી; અને તેઓ લોકમાન્ય થયા. લો. તિલકે કેસરીમાં
સ્વદેશી પ્રતનો ઉપદેશ કરવાની યત્નઆત કરવા માંડી સારથી
લોકોનો ઉત્સાહ વધતોજ ચાલ્યો. કેસરીના અમ લેખમાં
સ્વદેશી ચળવળને લગતી ચર્ચા થવા માંડી. આપણા દેશની
રિયતિ, હિંદી ઉદ્યોગ ધંધા, અર્થશાસ્ત્રદ્રષ્ટા સ્વદેશી ચળ-
વળનો અર્થ, સંરક્ષિત અને સ્વતંત્ર વ્યાપાર વગેરે સ્વદેશી
ચળવળને લગતા અનેક પ્રશ્નોનાં સોપાનતિક વિવેચન કેસ-
રીમાં થવા માંડ્યાં. સારાંશ, કેસરી વર્તમાનપત્ર સ્વદેશી
ચળવળનું એક એનસાયક્લો પિડિયાજ બની ગયું. લો.
તિલકે સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ કરી સ્વદેશી ચળવળ
ધસસ્વી કરી. આ ચળવળને રાષ્ટ્રીય સભામાં ઠરાવ રૂપે
આણવાની તેમણે ખટપટ કરી અને છેવટે પરમેશ્વર કૃપાથી
તેમને તે કાર્યમાં યશ પણ મળ્યો એ વાત મદ્યર છે.

સ્વભાવ, વર્તન અને ગુણ.

સ્વભાવ.

લો० તિલકનો મૂળનો સ્વભાવ તાપટ છે પણ પારાને જેમ અનેક રાસાયણિક દ્રવ્યોથી ગારી નાંખી તેની ભરમ કરે છે, તે પ્રમાણે વિચાર, વાચન અને અનુભવથી તાપટ વૃત્તિને મારી નાંખી તે શાત કરેલી છે મારેલો પારા ઉત્તમ ઔષધબળની જેમ કાર્ય કરે છે, તે પ્રમાણે શાત કરેલી તેમની તાપટ વૃત્તિથીજ તેમના હાથે અનેક સત્કૃત્યો અનેલાં છે કેટલાક, તાપટ વૃત્તિને ખરાબ કહે છે, અને તે એકલીજ ને મનુષ્યમાં હોય, તો ખરાબ પણ છે પણ સારાસાર-વિચાર, મનન વગેરેની તેનાપર છાપ પડી હોય, અને તેના તરે તે આલનારી હોય, તો તેમાં કંઈ ખરાબ નથી ઉપર તે ન હોય, તો મનુષ્યના હાથે જે અનેક મદરવનાં કામ થાય છે, તે કદી પણ થાય નહિ જેમ ઔષધરમાં બાદને રાખી રાખી તેનો ઇશ્વરન આવાવવામાં અથવા તેવાજ પ્રકારના બીજા કામમાં ઉપયોગ કરે છે, તે મુજબ વિચાર શક્તિના ભાર નીચે પોતાની તાપટ વૃત્તિને રાખી તેના જોર પર તેમણે આજ પર્યંત અનેક કામો ઉઠાવેલાં છે

આવી શાંતવૃત્તિને તેમના ખુદા મનની જોડી સારી મળેલી છે તેઓ કંઈક કંઈક વાર બીજાપર રોગે ભરાય પણ થોડોજ વખત જતાં તે રોગનુ ચિન્હ પણ જણાવુ નથી તેઓ જે કે ખુદા મનના છે, છતાં તેમના મુખપર વિદ્યતા અને કમ નિહાનું એવું કંઈ વિલમ્બુ તેજ છે કે તેમની સાથે વાત કરતાં દાંદને પણ થક લાગે તેઓ જેમ ખુદા મનના છે, તેમજ વિનોદી પણ છે પણ આ

વિનોદનો અનુભવ તેમના પરિચિત મનુષ્ય શિવાય બીજા કોઈને થતો નથી. એમનો સ્વભાવ સહેજ સરમાળ છે. પણ એ સરમાળપણું સાર્વજનિક વર્તન કરતાં ખાનગી વર્તનમાં વધારે જણાઈ આવે છે; અને તેથી ક્યારેક ગૃહ-કુલમાં કિંવા પોતાની સંસ્થામાં કેટલીક અડચણો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમનામાં જો આ સરમાળપણું નહોત, તો કેટલાક આપમતલબી અને ઉપદ્રવ્યાધી શેઠિએ વખતો વખત તેમને જે ત્રાસ આપ્યો, તે આપ્યો ન હોત.

વર્તન.

વર્તનમાં જે ભેદ કરવા જોઈએ. એક ખાનગી વર્તન; અને બીજું સાર્વજનિક અથવા શૈક્ષિક વર્તન. કુટુંબમાંનાં માણસો સાથે મમતાથી વર્તવું અને તેમની ચોગ્ય ફિકર રાખવી, છોકરાંનું સંગોપાન કરી તેમને શિક્ષણ આપવું અને તેમને સન્માર્ગે લગાડવા, એકપની-મત પાળવું અને કોઈ પણ વ્યસનથી અલિપ્ત રહેવું વગેરે ખાનગી વર્તનનાં અંગો તેમજે ચોખ્ખાં રાખ્યાં હોવાથી, એમના વર્તનનું વજન તેમનાં કુટુંબી માણસોપરજ નહિ, પણ તેમની સાથે સંબંધ રાખનારા ફરેક માણસપર છે. એટલુંજ નહિ, પણ એવું સદ્વર્તન એ એક પ્રચંડ શક્તિ હોવાથી પમાયે તેનો શૈક્ષિક વર્તનમાં પણ ઉપયોગ થાય છે. એમનું શૈક્ષિક અથવા સાર્વજનિક વર્તન તો ચોખ્ખું છે અને તે અનેક વખતે કસોટીએ ચડેલું છે. મોટા પુરુષો રાષ્ટ્રની નાડીઓ છે. મટે તેમનું રક્ત જોડેલું શુદ્ધ અને નિર્મળ હોય તે પ્રમાણે રાષ્ટ્રનું આયુષ્ય વૃદ્ધિગત થઈ તેની ખિલવણી થાય છે. શો તિલકના સદ્ગુણ વર્તનનાં

મુખ્ય અંગો—પ્રામાણિકપણ; પરોપકાર, લોકહિતાય દુઃખ સહન કરવાની તત્પરતા અને દેશ માટે લાગણી એ છે. અને પોતાની કરણીથી આ અંગો તેમણે કેટલાં દૃઢ કર્યાં છે એનો લોકોને વખતો વખત અનુભવ મળેલો જ છે. કેટલાકો દેશહિતની લાગણીનો અને સદ્ગતિનનો કાંઈ સંબંધ નથી. અને તે લિજ છે એમ માને છે. પણ મદ્રાસના 'દિલ્લુ' પત્રે એક લેખમાં કહ્યા પ્રમાણે તે એક જ છે, અને ન્યાયી દેશહિતની લાગણી છે ત્યાં સદ્ગતિનની લાગણી ઉણપ નથી એમ કહેવું જોઈએ, દેશને માટે ખરી લાગણી અર્થાત્ કાંઈક અંશે સ્વાર્થની વિરંમિતિ અને સ્વાભિમાન તથા દેશાભિમાનપૂર્વક પોતાના પર જવાબદારી રાખવી એ છે. એમ કહેવાને દરકત નથી. અને આ વાત સમજીને પોતાનું કંઈક અંગેથી રીતે બળવે છે, તેજોજ્વલ શૈક્ષિક સદ્ગતિન પાળ્યું એમ કહેવું જોઈએ. બર્મે—પ્રકરણ, સત્તાણની સાક્ષી રાજદ્રોહ, બાબામદારાજનું પ્રકરણ, ૧૯૦૮ નો રાજદ્રોહનો ભયંકર કેસ અને જેવટનું વીસહજારની જામિનગીરીવાળું ધતિંગ, એ યાંચ સંકટો કાંઈ નાનાં કાનૂનો નથી. એવા વખતે ધૈર્ય ધરી અને ચાંત ચિત્ત રાખી, તેમણે દેશહિતની લાગણી કાયમ રાખી, આ તેમના સાર.

"Where there exists real public spirit, there can be no lack of character. Genuine public spirit means a certain amount of altruism, of forgetfulness of selfishness, and a sense of responsibility combined with keen sense of honour both on one's own account and on account of one's country."—Hindu, June-10-1903.

જનિક સદ્ગતનના પુરાવા સિવાય બીજા કંઈ જોઈએ
એમ અમને લાગતું નથી લોકોએ પોતાના ટટા એમની
પામે આપ્યા, તો તેમને ન્યાય કરી આપવો, ઠાકરો
મીલકતની બનસ્થા કરતી વખતે એમની સામે ટરદી
નીમવા, સાવંજનિક કામ માટે હાજરો રૂપિયા વિશ્વાસથી
એમને સ્વાધીન કરવા અથવા સ્વયમેવકાની ફાજ ઉભી
કરવી વગેરે દરદ મેશ બનતા બનાવો એમના સાવંજનિક
સદ્ગતનની સત્તાનીજ સાક્ષ પૂરી પડે છે હવે, પ્રસંગ
વિશે ક્યારેક એમને યુક્તિ 'પડી' પડે, ક્યારેક
કંઈ ભાષા નાપરની પડી છે અને ક્યારેક તીજો ઉપદેશ
કરવો પડ્યો છે પણ એ સર્વ તેમજો લોકહિતાયજ કરેલ
છે, અને ખરા પત્રકર્તાનું અગર આગેરાનનું એ કર્તવ્ય
પણ છે

શુભ.

લો. તિલકના અંગે જે શુભ છે, તેમાં ધૈર્ય એ
શુભ મુખ્ય છે હમેશના વ્યવહારમાં આવતી અડચણોને
ન ગણકારતાં તેઓ પોતાનો આયુષ્યક્રમ સુખસાંતિથી
ચલાવે છે, પણ પ્રાસંગિક અડચણ ગમે તેવી મોટી હોય,
તો તેમાં પણ તેમનું ધૈર્ય તેમને કદી દગો દેતું નથી
એટલું જ નહિ, પણ આજસુધી આવેલી અનેક અડચણો
તેમણે કંઈ જાતીથી જીતેલી છે સામાન્ય મનુષ્યને મોટી
અડચણો જીવંતના સકટ જેવી લાગે છે, પણ જેને
જીવંતી પણ બહીક નથી, તેને મોટી અડચણો પણ શું કરે ?
તેમનાપર આવી પડેલા ભય કર પ્રસંગો, ઉતરતી વય
અને શક્તિ ક્ષીણ થતી જતી વખતે તેમનાપર આવે એ

અતિ ભય કર માનવુ જોઈએ તારુણ્યની ધમક કાંઈ જૂદીજ હોય છે તે વખતે “ગમે તે યાએ શુ હરખત છે ?” આમ મનુષ્યને લાગે છે પણ તેજ મનુષ્ય ઉતરતી વયમાં અને શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી થોડો પણ ધમરાધ જાય છે મોટા મનુષ્યોની વાત એથી તદ્દન ભિન્ન હોય છે જે પ્રમાણમાં તેમની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે, તે પ્રમાણમાં તેમનુ માનસિક ધૈર્ય વધતુ જાય છે કિંજ હુના ઉતરતી વયમાં તે ધૈર્ય ધડાયેલુ હોય છે એમ કહેવાને હરકત નથી તારુણ્યમાંના ધૈર્યને શક્તિનુ પૂર્વ બળ હોય છે, એટલે તેની ધમક ઉતરતી વયમાં રહેતી નથી એ વાત જોકે ખરી છે, તોપણ ઉત્તર વયમાં ધૈર્યને વિચાર અને અનુભવનુ સાદાશ મળતું હોવાથી તેની તેજસ્વિતા એવી કાંઈ વિલક્ષણ હોય છે કે, અડચણ વખતે તો તેનુ દર્શન પણ કરી શકાતુ નથી આવુ ધૈર્ય હોઁ તિલકના અંગે રમતું ચાંચ ગયુ હોવાથી કાંઈ પણ ક ટમાં તેમને મંદ પણ લાગ્યુ નથી ।

રાષ્ટ્રહિતના કામમાં ધૈર્ય દાખવાની સધી આવતાં, પાછા ન પડતાં, તેમણે પોતાનુ કત વ્ય રેવુ એાખ્ખી રીતે બજાવ્યુ છે, એ તેમનાપર ૧૮૬૭ સાલનો પ્રસંગ ગુજરતાં મારી માગવાની સુચના કરનારા એક બંગાલી મિત્રને તેમણે જે પત્ર લખ્યો હતો તેપરથી વ્યક્ત થાય છે. આ પત્ર કલકત્તાના ‘વહે માતરમ્’ પત્રે પ્રસિદ્ધ કરેલો હતો અને તેમાંનો સાર્તાથ આવો છે — ‘ખીન્ને ખન મને જે કરવાની સુચના કરે છે, તેનો અર્થ લગભગ મુન્દો મુલ કરવા જેવો છે હુ તેમ કરવાને તૈયાર નથી

લોકોમાં મારી જે માન્યતા છે, તે ફક્ત મારી દાનતપર (character) અવલભેલી છે, અને જે હુ આ કેસથી બહુમત્ત ગયો, તો મદારાદ્રમાં રહેલું અને અદમાન બેટમાં રહેલું એ બન્ને મારે માટે સરખાજ છે " ૧૮૯૭ નો કારાગૃહવાસ પૂરો થયા પછી કેટલાક જણાઓએ તેમને એવો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો હતો કે "હવે તમે પત્રપર તમારે નામ લાલસો નહિ, નકામો જીવ જા માટે જોખ મમાં નાંખો છો?" હોં તિલકે તેમને જવાબ આપ્યો હતો કે, "અરે એતો સતીનું ગિરદ છે! જેનું તેણેજ સ્વીકાર્યું જોઈએ " જે ગૃહરચનું ધૈર્ય અને કર્તવ્યતત્પરતા આપણી ઉત્કટ છે, તેની કીર્તિનો દુદુબ્ધી સર્વત્ર માન્યતા રહે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

એમના અંગે ખીજો ગુણ પરોપકાર છે હોં તિલકે લોકોપર બહુ ઉપકાર કર્યા છે, એમાં શક નથી ખીજા ઉપર ઉપકાર કરવાની તથા રીત છે એક દ્રવ્ય આપી, ખીજા અગમહેનત કરી અને ત્રીજા સલાહ-મસલત અને ઉપદેશ કરીને આ ત્રણે રીતીથી તેમણે લોકોપર ઉપકાર કરેલા છે કાષ્ઠભિક્ષુક, નિશાળમાં જનારો વિદ્યાર્થી, વિદ્વાન બ્રાહ્મણ અગર શાસ્ત્રી-પણિત આગ્યો તો તેમને વિમુખ ન મોકલતા, થયાચક્રિત તેઓ કાંઈ પણ આપે છે કાષ્ઠએ ધર્માંથ ફક કાઢ્યું સત્ કૃત્ય માટે ઉપદેશનું કયું કિંવા એવીજ કાંઈ બાબત માટે યાદી કરી તો તેમાં એમનું નામ ધણે ભાગે હોવાનુંજ એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાક લોકો જે તિલકે પ્રથમ પોતાનું નામ મૂકી આપ્યું માંડ્યું, તો લોકો તરફથી સપાટાબધ ઉપદેશનું ઉત્તુ થયું " આમ સમજી યાદી પ્રથમજ એમની પાને

લઈ આવે છે; અને તેઓ પશુ કંઈ ખેંચતાણ ન કરતાં.
 ચયાશક્તિ આંકડો મૂકે છે. અંગમહેનતનું એક લિદાદરણ
 લક્ષમાં લેવા જેવું છે. ૧૯૦૪ ની સાલમાં સતારાના મંદા-
 રાજા પુનામાં મરણ પામ્યા; તે વખતે મહારાજા પાસેના
 માણસો ધણી ધમરાઈ ગયા હતા; અને તેમને ચિંતા
 થતી હતી કે, આ પરઠકાણે વ્યવસ્થા કેવી રીતે થશે.
 આવે વખતે તેઓએ હોળ તિલક પાસે જઈ તે દહીકત
 કહી, ધુરતજ અંગરખુ પાપડી ધાલી તેઓ બદાર નીકળ્યા.
 રાત્રિના આશરે નવ વાગી ગયેલા. લોકોનો મેળાપ થવા
 મુશ્કેલ હતો. છતાં તિલકે પ્રેત જઈ સરદારોના એજંટની
 (બાબા મહારાજવાળા કેસમાં તેમને શિક્ષા કેરનાર મિ.
 જજ મિ. સ્યુક્સ બા. વખતે એજંટ હતા.) મુલાકાત
 લીધી; અને પ્રેતવાહક પેટીથી (coffin) થી તે કેક
 દ્રાક્ષિક મેનેજરને તાર કરી સ્પેશ્યલ ડબ્બાની વ્યવસ્થા થતા
 સુધીની સઘળી ખટપટ તેમણે કરી; અને સવારે આઠ
 વાગતાં સર્વ સરંજામ સાથે સન્માનપૂર્વક પ્રેત જ્યારે
 રવાના કરી આશુ, ત્યારે તેઓ ઘેર પાછા આવ્યા. રાતના
 વાગુની, જાગરણની કે શ્રમની તેમણે બિલકુલ પર્વા કરી
 નથી. એ પ્રમાણેજ સ્વામી હંસસ્વરૂપ, શ્રી જગદ્ગુરુ મહા-
 સ્વકેશ્વર, વગેરેની સ્વામી પુનામાં આવતા, દિવસ રાત
 ન જોતાં ઘેરઘેર જઈ હિમરાણ એકઠું કરી તેમના સન્મા-
 નની તૈયારી કરવી વગેરે દરેક બાબતમાં તેમણે જે અંગ-
 મહેનત કરી છે તે અવર્જનીય છે. સંસાર-મસલત આપી
 તેમણે જે પરોપકાર કર્યો છે, તેટલો બીજા કોણે
 કવચિતજ કર્યો દર્શી, જામડા જામનો માણસ દો કે સદે-
 રમાનો દો, શીખંત દો કે દરિદ્રી દો, તે સર્વને દરેક

બાબતમાં તેઓએ સલાહ આપેલી છે. અને તેના બદલા તરીકે તેઓએ કોઈ પાસેથી એક પાઈ પણ લીધી નથી. આવી અનેક રીતે તેમણે ચોકાપર ઉપકાર કરેલા છે.

એમના અંગનો ત્રીજો ગુણ પરોઠપં-સહિષ્ણુતા છે. તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક શીળનો ઉત્કર્ષ છાંછે અને તે માટે તેઓ પ્રયત્ન પણ કરે છે. કેટલાકો તેમના પર એવો આરોપ મૂકે છે કે, તેઓ સુધારક અને મવાલ પક્ષનો દંપ કરે છે. પણ આ આરોપ વૃથા છે. સામાજિક કિંવા ધાર્મિક બાબતમાં સુધારકોના મત સાથે તેઓ એકમત થતા ન હોવાથી, કિંવા રાજકીય બાબતમાં મવાલ પક્ષના ભેદો સાથે એમનો મતવિરોધ હાવાથી પ્રસંગપરત્વે તેઓ તેમના પર ટીકા કરે છે, એ વાત ખરી છે. પણ તેટલાપરથી એમ કહેવું કે, તેઓ તેમનો દેશ કરે છે એ જૂલમરેણું છે. મનુષ્ય કોઈ પણ પક્ષનો હો અને તેની સાથે એમનો ગમે તેટલો મતવિરોધ હો, મતવિરોધ આડે ન આવતાં તેમનો ઉત્કર્ષ, ચવા માંડ્યો કે, એમને આનંદજ થાય છે; અને એવો આનંદ તેમણે અનેક વખત વ્યક્ત પણ કર્યો છે. પુનામાં જેમ એક પક્ષના ભાગ તિલક આગેવાન છે, તે પ્રમાણે ન્યા. રાનડેની પછી કે. ના. ગોખલે અને ડૉ. ભાંડારકર એક મતના આગેવાન હતા. આ બંને પક્ષના આગેવાનોનો એકમત નહોતો અને પછી વખત તેમને સખ્ત વાદવિવાદ પણ થતા હતા એ વાત ખરી છે. તથાપિ, આ વાદવિવાદ ખાનગી દેવના ઘોતક નહોતા, પરંતુ રાષ્ટ્રદિત સંબંધી મતભેદના હતા, એમ કહેવું જોઈએ. કારણ, તેમ નહોત તો ચોગ્ય સમયે તિલક તરફથી સામી બાજુના આગેવાનોનું ગૌરવ કદી પણ થયું નહોત.

તેમણે આજુ મૌરવ વર્તમાનપત્રોમાં અનેક વખત કરેલું છે; તેમ સલાઓમાં પણ પ્રથમજ પોતે ઉઠી ના. ગોખલે જોવાઓને અધ્યક્ષપદ સ્વીકારવા ખાસ આગ્રહ કરેલા છે. સર બાલચંદ્ર ઉપર અસંગપરત્વે તેઓ જે કેતુડી પડેલા છે; તો પણ પંચાંગશોધન કમિટીના સમયે તેમણે સર સાહેબ સાથે સલાહથી વર્તી કામ કરેલું છે. ન્યા. રાનડેને માટે તિલકને જોટલી પૂજ્ય શુદ્ધિ હતી, તેટલી બીજાને કવચિત્તજ દર્શો. આ પૂજ્ય શુદ્ધિ રાનડે સંબંધમાં તા. ૨૨-૧-૦૧ ના કેસરીમાં તેમણે જે મૃત્યુલેખ લખ્યો હતો, તેપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તાત્પર્ય, બીજાના ઉત્કર્ષથી આનંદિત થયું અને તેની મોઝમત કરી તેનો આદર કરવો આ શુદ્ધ તિલકના અંગે વાસ કરે છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે.

એમના અંગનો એથી શુદ્ધ સ્પષ્ટવક્તાપણું છે. આ શુદ્ધ બલીમ શુદ્ધમતિ છે. તે કવચિત્તેકાણે નજરે પડે છે. તિલકના આ શુદ્ધ રક્ત એકજ ઉદાહરણ બસ થઈ પડશે. એક વખત પોલિસ સુપ્રિટેન્ડેન્ટ મિ. જુહન કાંઈક કામ પ્રસંગે ઑદિસમાં તિલકને મળવા આવ્યા. જુહન સાહેબ રક્ત 'દંડકે' સાહેબ નહોતા, પરંતુ સારા કેળવાયેલા અને સમજી હતા; અને વાદવિવાદ કરવામાં પણ ધણા કુશીલાર હતા. તેઓ બન્ને ઑદિસમાં ખુરશી પર બેઠા હતા, તે વખતે સહજસહજ આપણા દેશની યુગ-વળના સંબંધમાં વાત નિકળી અને તે સંબંધમાં વિતોદ-પૂર્વક સખ્ત વાદવિવાદ શરૂ થયો. આ વિવાદમાં દિંદુ લોક રાજ્યકારભારમાં મોટી જંગા માટે લાયક છે કે નહિ, આ પ્રશ્ન નિકળ્યો; જુહન સાહેબ કહે કે, દિંદુ લોકોના

હાયથી આવેા રાજ્યકારભાર થવો કઠિણ; અને તિલક કહેતા કે, એકાદ હુંશીયાર, હિંદુનાં હાયમાં એવો કારભાર આપી શુઓ એટલે તમને ખજર પડશે કે, તે તમારા અધિકારી કરતાં પણ સારી રીતે ચલાવે છે કે નહિ !

તેમના અંગનો પાંચમો ગુણ, 'ગુણગ્રાહકતા' છે. સોકોના અંગે કયા કયા ગુણ છે, કયા ગુણને માટે કેને માન આપવું, કેની શા માટે પ્રશંસા કરવી, વગેરે બાબતો તેઓ પૂર્ણપણે જાણે છે. તેમની પાસે કેટલાયે હુંશીયાર કારીગર, નેમ તાકનારા, કવિતા કરનારા, ચિત્રો કાઢનારાં કિંવાં બીજાં ગુણવાળા લોકો બાવી ગયા છે અને તેમની તેમણે તારીફ કરેલી છે. તેમણે એકલા નેટિવ સોકોના ગુણની પ્રશંસા કરી છે એમ નથી, પરંતુ યૂરોપિયન સોકોની પણ કરેલી છે. એનાં હિદાયરણ જોવાં હોય તો મેકસ મુસર, હર્બર્ટ સ્પેન્સર વગેરે ગ્રહસ્થાપરના લેખ જોવા. ગુણગ્રાહકતા માછ એકિટર મિ. ક્રેટન ગેરી જે વખતે મરણ પામ્યા, તે વખતે તિલકે તા. ૧૨ સપ્ટેમ્બર ૧૮૦૦ ના કેસરીમાં તેમના સંબંધમાં ધણો સારો લેખ લખ્યો હતો.

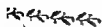
એમના અંગનો છઠ્ઠો ગુણ નિરલિખાનતા છે. આ ગુણ વિદ્વા અને સુસંસ્કારવું ફળ છે. "અધુરો ધડો વધારે હનકાય" તેમ સામાન્ય વિદ્યાર્થી અભિમાન ધણું ધાય. પણ તિલક વિદ્યાર્થી-મસ્તિષ્ક હોવાથી તેમનામાં અભિમાનને રહેવાની જગાજ નથી. એકાદ નાનો છોકરો હો કે, જૂદ મનુષ્ય હો; મુશિક્ષિત હો કે અશિક્ષિત હો; કોઈની સાથે પણ વાત કરતાં 'વિદ્યા દદાતિ વિનયમ્' આ

વાક્ય સાંભળ્યાં શિવાય રહેતું નથી. તેઓ બોલવામાં સંપૂર્ણ હાથવે છે, પણ તેમાં આદ્યતાનો, અંત લગારે નથી હોતો. એટલું જ નહિ, પણ કદાચ આગત તેઓ જાણતા ન હોય, તે તેઓ ચોતાનું અજ્ઞાન સંપૂર્ણ જણાવે છે. આ વાત તેમના ખાનગી સંભાષણમાં જ જણાઈ આવે છે એમ નથી પણ વર્તમાન પત્રમાંના લેખમાં પણ જણાઈ આવે છે.

એમના અંગનો સાતમો ગુણ હઠ નિમય છે. એક દામ દાથમાં લીધું કે, તેનો પીડો પકડી તે પૂરું કર્યાં શિવાય તેઓ કદી પણ રહેતા નથી. આનું એક ઉદાહરણ અર્ધાંત વિલાયતના 'ગ્લેમ' પત્રપર તેમણે આજીવનકલાનીની મોડેલી ફરીયાદ છે. "આ ફરીયાદીને કેસ એક વર્ષ

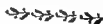
* આ ફરીયાદ કરવાનું કારણ શું એની તા. ૨૫-૧૨-૧૯૦૦ ના કેસરીમાં નીચલી સફરકત આપી છે:—

"હાલના ગવર્નર સર સ્ટેફોર્ડ નોર્થકોટની હોડ સંદર્શની જગાપર જ્યારે નિમણૂક થઈ, ત્યારે તે સંખ્યામાં તા. ૨૮ ઓગસ્ટ ૧૮૯૯ ના 'ગ્લેમ' ના એકમાં એક સ્ટુડન્ટ સુચના પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. આ સ્ટુડન્ટ લેખમાં સર સ્ટેફોર્ડ નોર્થકોટને એવી પ્રશંસા આપી હતી કે, મુખ્ય પ્રલાંકમાં "પ્રમુખ બંડખોર તિલકને શિક્ષા થયા છતાં રાજકોટ હજી પ્રમાણ છે, અને તે સમજગો નહીં કરવો એ નવાં ગવર્નર સાહેબનું કામ છે." આગળ વળી એનું લખતું હતું કે, "તિલકે કાટેલી નહિ, પરંતુ તેની સલાહથી આસતી ખુનરે જ નજરે પડતાં, સુધી સર સ્ટેફોર્ડ નોર્થકોટના પહેલાના ગવર્નરને જે જ્ઞાન નહોતું, તે તેમને અત્યારે પ્રાપ્ત થયું છે. આજણોપર કદી પણ વિશ્વાસ રાખવો

આપ્યો હતો. 'એણ' વતં માનપત્ર વગનદાર અને ક્ષીમંત દોવાથી તેના પર કેસ ચલાવવો કદિયુ હતો. તેમાં વળી હિંદુસ્થાનના મનુષ્યે લંડનની હાઇકોર્ટમાં ફરીવાદી કરવી એ કેટલા અમનું અને ખર્ચનું કામ હતું, એની વાચકો-એજ કલ્પના કરવી. આવી જો કે સિયતિ હતી, તોપણ વિશ્વાયતમાં એ એરિસ્ટર રોકી અને જોષએ તેટલો ખર્ચ કરી ત્યાંની કોર્ટમાં તેમણે દાવો માંડ્યો. પછી તિલકની ખાણ મળ્યૂત જોષ 'એણે' માણી માગી અને ફરીવાદીને થયેલો ખર્ચ આપ્યો, અને ઉપર તિલકના કહેવા પ્રમાણે દુકાળ ફંડને ૫૦ પાંક દક્ષિણ આપી પ્રાચલિત લીધું. અસ્તુ; આ વાતપરથી તિલકના અંગે કેટલો દદ નિશ્ચય છે તે કેસના પણ ધ્યાનમાં આવશે. હો. તિલકના દદ નિશ્ચયના ન્યા. રાનડેએ પણ ધણી વખત વખાણ કરેલાં હતાં.

એમના અંગનો આક્રમો ગુણુ સ્વાર્થત્યાગ છે. આ ગુણુ એમના અંગે ઉલ્લેખ રીતે વાલ કરે છે. દૂધ મૂળનું મીઠું હોય છે, પરંતુ સાકરથી જેમ તેની મીઠાશ અધિક પ્રુથે છે, તે પ્રમાણે ધર્મ, નિરભિમાન, દદ નિશ્ચય નહિ, 'પછી તે ગમે તેટલું મીઠું મીઠું જોહો; આ તુલ્ય નવા ગવનંર પહેલેથીજ જાણે છે. ૪૦' છેક છેલ્લે મહા-રાણના બ્રાહ્મણને પહેલાંની પેશાબ હતું સાંભરે છે અને ઇંગ્રેજ લોક આન્યા નહોત, તો આજ આપણે આખા હિંદુસ્થાનના રાજ ચલા હોન; આણું તેમને અદજ લાગણું દોવાથી, તેમના મગજમાં હતું પણ ફરીથી મરાઠેશાહી ચલાવવાનું 'ધેલું' બરાચેલું છે, આમ લખી સર સ્ટેફોર્ડ નાથંકોડને તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાની સૂચના કરી હતી.

વગેરે જે સાત ગુણ ઉપર દલા છે તે સ્વતંત્ર રીતે શ્રેષ્ઠ તો છેજ, તથાપિ એમના અંગના સ્વાર્થત્યાગના પ્રકાશથી તે અધિકજ તેજસ્વી જણાય છે. સ્વાર્થત્યાગનો ખરો અર્થ એવો છે કે, પોતાનો નિર્વાહ સુખપૂર્વક ચાલતો હોય, અને કુટુંબની જોષ્ઠી જરૂરીયાતો પૂરી પડી હોય, તે પછી ફક્ત પૈસાના દગલા કરવાની હાથ હાથ ન રાખતાં બની શકે તેટલા લોકોને ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ, આનુંજ નામ સ્વાર્થત્યાગ છે. એમના સ્વાર્થત્યાગના સંબંધમાં પ્રહિત સ્યામજી મુખ્યવર્માએ વિધાયતમા અક્ષાવેલા પોતાના 'ઈન્ડિયન સોશિઆલાજિસ્ટ' નામના માસિક પત્રમાં નીચેના ઉદ્ગાર કહેલા હતા:—

"We know of no other Indian who has made greater personal sacrifices for his country than Mr. Tilak"—Nov. 1905.

અર્થાત્ "રા. રા. તિલકના કરતાં જોઈએ માટે વધારે સ્વાર્થત્યાગ કયો છે, એવો મનુષ્ય હિંદુસ્થાનમાં હશે એમ અમને લાગતું નથી."

લોકમાન્યના બોલ !

(૧) સમાજગાના નીચેના શોકોમાં લખ્યા સિવાય સમાજ શેના પર ચાલે છે, એનું ધોરણ આગેવાનોને સમજાવવાનું નથી. ઉપરના ઇંજનમાં ફરવાથી અહંપણાદિ કુચુંચો લાગૂ પાડે છે; અને નીચેનામાં યાથી તે લોક ઉપરનાઓના દોષ કદતા હોવાથી આપણી મૂલ ક્યાં કે એ તેમને સહજ સમજાય છે,

(૨) અરજ કરનારનું દરબારમાં વજન હોય તો અરજ કરવામાં હાયદો, નહિ તો દબારો અરજો કરી તો એ શું અને ન કરી તો એ શું સરખુંજ !

(૩) હાલના આગેવાનોને આગળ પગલું મૂકવું કઠિણ થયું છે. આગળ પગલું મૂકવાને નવા લોકજ તૈયાર થશે. અને જો તે નવા લોક તૈયાર થયા તો આ જુના આગેવાન તેમને પાછળ ખેંચવાને લગાદે આહુ કરવાના નહિ; અને કહેશે કે, આ એકસુદ્ધિમિરટ છે, અમને તેમનું કરવું પસંદ નથી. વાર, તેઓ પોતે કાંઈ કરશે કહીએ તો, તેટલો સ્વાર્થત્યાગ કરવાનું ધૈર્ય અને અનુકૂલતા તેમને નથી.

(૪) વેદાંતનું ખરૂં પરિણામ આવરણપર થઈ, તેના તામસ વૃત્તિનો ક્ષય અને સાત્ત્વિક વૃત્તિનો ઉદય થવા તરફ ઉપયોગ થાય, તોજ વેદાંતનું ખરૂં સાર્યક થાય છે. કેવળ શાષ્ટિક જ્ઞાનની મહત્તી માની તેનેજ સવરવ માનનારાની યોગ્યતા 'ફાલ્ગુને ચાલ્કા' જેટલીજ છે.

(૫) નિર્દોષ કિંવા જેમાં ગુણ નથી એવી વસ્તુજ આ દુનિયામાં મળી આવશે નહિ. સૂર્ય પર પણ કાંઈ હોય છે, અને ગણેશમાં પણ ગુણ હોય છે.

(૬) કાંઈ કરવા માટે સમય-અસંગ જોઈ મીઠા-કડવા ઓપધ પ્રમાણેજ સોમ્ય કિંવા તીખી, બાપા વાપરવી જોઈએ. બાપા એ લોક-મન તૈયાર કરવાનું એક ઉત્તમ શસ્ત્ર છે, અને તે કેમ વાપરવું એ તેનો ઉપયોગ કરનારજ જાણે છે. બીજાને તેનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય ! બીજા-એએ "આ વર્ષતે બાપી બાપી બાપા વાપરો" આમ કહેવું અર્થાત્ મોઢો લઢાઈમાં ગયા પછી તેમાંના એકાદ પ્રસંગે તોપ ન વાપરતાં બાપો વાપરો એમ કહેવા જેટલુંજ નાસ્તરપદ છે !

શ્રીતિલક-ચરિત્ર.

(૭) કેટલાકે ગણુગણે છે કે, હાલની સ્થિતિમાં દેશ મેળવવા તમારો કોઈ કહેવું નથી. પણ આ ગણુગણ કરવામાં અર્થ નથી. કાલના સમયના પરરાષ્ટ્રના લોકોના દલસરક્ષણની હિતચાલો, જુએ પુધરલા. રાષ્ટ્રની ઉચ્ચપાયલોના કૃતિહાસ વાંચો, અને પછી માનવી એમ કહો. આંખો ઉઘાડી જોવું નથી; આંકપર પડેલું ના મોઢામાં ધોલવાનો શ્રમ કરવો નથી; અને જેટ ભરવાનો ભાગ કો મુજતો નથી કિંવા કોઈ સુઝવતું નથી એમ કહેવું એ વિસંગતતા નથી. તમારી ઉન્નતિ કરી લેવી એ તમારાંજ હાથમાં છે. તમે ઉલ્લેખ કરો તો જરૂર ચરચી થશે; માત્ર આંખો ઉઘાડો, એટલુંજ માં કહેવું છે.

(૮) જે લોકોના પૂર્વજોએ ગયા ચંતકમાં સુસંસ્કમાની રાજ્ય ઠાળો પાછી લાવી દિંદુ ધર્મનું પુનરુજ્જીવન કર્યું, તે જાતિએ અસંતુષ્ટિ હો કિંવા ન હો; તેની યોગ્યતા જ્ઞાનસંધ્યા કરી ધર્મ રાખનાં માલજી કરતાં કોઈ પણ રીતે કમી છે, એમ અમે માનતા નથી. દેશ જે અનેક પ્રકારનાં ધાપણા છે, તે ભરી કાઢવા માટે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠા અને આંધ્રોએ ધ્યાન રાખવી જોઈએ.

(૯) સામાજિક સુધારણા એ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનું એક એમ છે. અર્થાત્ આ અંગનો જે રાષ્ટ્રીયત્વ સાથે સંબંધ ન હોય, તે સામાજિક સુધારણાને કદાચ મનઃપૂર્વક આધારનુંજ સ્વરૂપ ગ્રામ થશે, એ મૂકું કહેવું જોઈએ એમ નથી. રાષ્ટ્રીયત્વની દિક્ષા પૂરી એટલે રાષ્ટ્રી સમાજસુધારણા થઈ તો એ શું અને ન થઈ તો એ શું સરખુંજ છે.

(૧૦) સ્વતંત્રતાના કિંવા રાષ્ટ્રીયત્વના અભિમાન તરીકે જે કોઈ જોઈએ, તે ત્યાં સુધી જાગૃત હોય છે, ત્યાં સુધી સમાજરચના મંદી થઈ હોય, તે પણ તેમાંના દોષ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિની કિંવા ખિલવણીની માટે આવતા નથી. પણ એકજ વખત જો તે જોઈ અંદર થયું, તો રાષ્ટ્રી તેજ દોષ રાખવાના ધનુષ્યની પેઠે જાતીપર એસી દુનિયામાં તે લોકોની ઉપહારચના થવામાં કારણ થાય છે! સારોય, સમાજ-રચના કરતાં લોકોમાં એક પ્રકારનું, પોતાની સંસ્થા માટેનું અને દેશ માટેનું અભિમાન જાગૃત રાખવાની, દેશકલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરતા દરેક માણસે હોલી તળવીજ રાખવી જોઈએ.

લોકમાન્ય

વાલ ગંગાધર તિલકનું ચરિત્ર.

(ઉત્તરાર્ધ.)

સામાજિક સુધારણા વિષે લો. તિલકના મત.

લોકમાન્ય તિલક સામાજિક સુધારણા પસંદ કરે છે, પણ એ સુધાર-
ણા માર્ગ બીજા સામાજિક સુધારણા મારગથી વિભિન્ન પ્રકારના છે.
બીરિક્ષણ બાનવિવાહ સ્ત્રી ગર્ભધારણ કરે ત્યારથી તેના બાલકનો
વેનાક કરી દેવાનો પદ્ધતિ, સમુદયાન ધન્યા બાગતોમા સમાજમા
ફનારણા આવશ્યક હોવાનું તેઓ ઝીંઘાર છે પણ એ સુધારણા હિંદુત્વ
નોંકે કાષ્ઠક રિશિષ્ટપણુ રાખી થવી જોઈએ એમ તેઓ માને છે.
આપણા પૂનર્જન્મમા સાડ કાષ્ઠપણુ નહોતું તે મહાશૂન્ય હતા અને આજ
આપ હી જે અનનિ થઈ છે તેનું કારણ તેઓ હતા " એમ જે દેવલાલ
પુધારકોની સમજૂત હિ તે જોઈ છે અને એ સમજૂતીને લીધે પાશ્ચાત્ય
મનિઓની જોઈ નકન કરીને મથાથી અથવા તે એવીજ
મીન રીતિઓથી સુધારા હી હમારત હાનનાની જે હિલચાલ તેઓ કરે
કે તે દેવી અપ્રોજક અને અપ્રાસંગિક છે, એ તેમણે ધણી વખત
વિલાવેતુ છે દેશકાનને અનુરૂપ સુધારા કરના એવો તિલકનો અભિપ્રાય
કે તા. ૧૨-૧-૧૮૮૪ના "કેસરી મા આ અભિપ્રાય વ્યત કરના
તેઓ લખે છે કે -

" રાજાખય બાગતોમા જેવી રીતે સર્વ અધિજાન ગમનના દિવા
નિ ચ ૮

શ્રીતિલક-અર્ચિત્ર.

એકાદ વિશિષ્ટ સંસ્થાના તાબામાં હોય છે, તેવી રીતે હિંદુસમાજના સામાજિક બાબતોનો અધિકાર, પણ કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિના, કાયમ અથવા કોઈ સંસ્થાના તાબામાં હોય છે. અને એ સંસ્થા કે વ્યક્તિ હિંદુ શાસ્ત્રમાં વખાણેલા નિયમો પ્રમાણે ચાલે છે. આ વ્યક્તિ, સંસ્થા, કે જે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ઉપાયો બંધ કરવાથી કશો ફાયદો થતો નથી. આથી જે પ્રમાણે રાજકીય બાબતોમાં આપણે કાયદેસર ચળવળ કરીએ છીએ તેવી રીતે સામાજિક બાબતોમાં રાજકીય ચળવળ કરવી જોઈએ. લ્યુથર યુરોપમાં ધર્મક્રાંતિ કરી એમ કરીને સુધારકો પોતાના તરફથી એક મોટું ઉદાહરણ આપે છે; પરંતુ જરાક વિચાર કરવામાં આવતાં એ સ્થાનમાં આવશે કે-લ્યુથર એ બાઈબલ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખનારો શ્રદ્ધાવાન પ્રિસ્ટિ હતા. આપણા સુધારકોની તેવી સ્થિતિ નથી. તેઓ કેવળ ઉપયુક્તતાવાદી છે, ધર્મશીલ-ઉપયુક્તતાવાદી નથી. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે-તેઓએ શરૂ કરેલા સુધારાને સમાજના લોકો વિધર્મી સમજે છે. હાલના સુધારકોના વર્ગમાં પોતાને નહીં ગણાવનારા સિવાય બહાર રહુનાયેનાવળ માત્ર એકલા દોષપાત્ર નેથી. પણ તેમને અને બીજા સુધારકોને તરતજ અર્થ જાનાવ થયો છે અને મદ્રાસ ખાતે લરામલી સામાજિક પરિવર્તન એકમમાં તેઓ કુંભકાણ કે જે મદ્રાસ પાસેજ આવ્યું છે ત્યાં રહેતા હોવા છતાં ગયા ન હતા. કે. ન્યા. મ. રાનડે, એઓએ પણ આખરે સામાજિક સુધારણામાં હિંદુત્વ કાયમ રહેવું જોઈએ, એવો અભિપ્રાય રખાવ્યો. કે. પણ ન્યા. મ. અંદાવરકરની સ્થિતિ અને મત એ બે વચ્ચે ધોળા નફાવત છે. મદ્રાસમાં આ સાક્ષમાં જે વિશેષ ધોંટાળો થયો હતો, તેનું કારણ તેજ હતું.”

“સામાજિક પરિવર્ત એ નાટીય થઈ શકે, એ કૌપતાન દાખ્યાસાદ
કે: આગ દિંદુરધાનમાં અનેક જાતિ છે અને તેમના આચાર પણ અનેક
કે; એટલુંજ નહીં પણ પુષ્કળ અંશે એકમેકથી વિરુદ્ધ છે; આ સ્થિતિ-
માં સર્વને પ્રિય થઈ પડે એવા સામાજિક મુદ્ધારા કરવાની હામ મરવી
જે કેવળ દીવાનાપાત્ર છે. પછી સર્વ જાતિભેદ તોડી ફોડીને સર્વને એકજ
મરવાનો પરિવર્તવાળાઓનો હેતુ હોય તો કેાજી જાય? મુદ્ધારા જે ખરેખર
બાપણાં પોતાના મારેજ કરવાના હોય અને કેવળ હાંજિતશ લોકોને
સંભળીને તેઓને ખુશ કરવા માટે સામાજિક પરિવર્તનું કાર્ત્ત્વ રાજબી
કેવર ભજવી બતાવવાનું હોય નહીં તો અમારા મત મુજબ, પ્રત્યેક
જાતિએ આ બાબતમાં પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. જૂદી જૂદી જાતિઓ ત્યારે
મુદ્ધારા સંબંધી કાંઈક થતો કરશે ત્યારેજ સહનતા થવાનો સંભવ રહે
છે. તથાપિ આ બાબતમાં એ એક મોટી સાવધાની રાખવી જોઈએ
અને તે એ કે-સર્વ મુદ્ધારાનો ભાર એકદમ લોકો ઉપર નાંખવા જોઈએ નહીં.”

એક ધર્મના દાંતિરિવાજની બીજા ધર્મના લોકોએ ચર્ચા કરી
મુદ્ધારા કરવા ધર્મને કરવો એ રીત વાગળી નથી. પ્રત્યેક જાતિએજ
પોતાના ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરવી જોઈએ. ધર્મની બાબત નાણુક દોપાગી
સુક્તિવાદ તરફ લક્ષ આપવું ન જોઈએ. તા. ૪-૭-૦૫ના દેસરીમાં લોક-
માન્ય નિષેધે આ સંબંધમાં એક લેખમાં પારસી લોકો દિંદુ લોકોના
સામાજિક પ્રશ્નોમાં દખલગિરી કરે છે, એ સર્વધર્મમાં સખ્ત ઝાટકશુદ્ધી
હાદી છે. તેઓ એ લેખમાં કહેવા માગે છે કે દિંદુ સમાજમાં સુશિક્ષિત
અને કેળવણીવાળા ઘણાઓ છે. અને તેઓ ત્યારે પોતાના પુરાણ ધર્મના પાયા
ઉપર રચાયેલી બાબતોમાં વિચાર કરના હોય ત્યારે પારસીઓએ તે
સંબંધમાં કેવળ સુક્તિવાદ ચલાવવો, એ વાગળી નથી.

રાષ્ટ્રોન્નતિમાં જાતિભેદ અને ધર્મભેદ આડે આવે છે કે ?

જાતિભેદ અને ધર્મભેદ રાષ્ટ્રીય દિનના કામમાં પુષ્કળ વિધ્નકર્તા
હોય છે એ વાત ખરી છે અને સામાજિક મુદ્ધારા ઉપર રાજકીય મુદ્ધારા
પુષ્કળ અંશે અવરજાય છે એ વાત પણ ખરી છે; તથાપિ દિંદુરધાનમાં
એક જાત અને એક ધર્મ થયા શિવાય રાજકીય લક્ષ માટે આપણે

શ્રીતિલક-ચરિત્ર.

પાન બનીશું નદી, દિવ્યના દેશોભનિ માટે એક જાત અને એક ધર્મ અત્યંત આપસ્યકના હોવાથી સામાજિક મુદ્ધારણા એવું રાષ્ટ્રોભનિતું એ છે એવું દેવતાક મુદ્ધારકને લાગે છે. 'પણ એ ખોટો ભ્રમ માત્ર એ જાતિભેદ દિવા ધર્મવૈચિત્ર્ય, જેમ તેઓને લાગે છે તેમ રાષ્ટ્રોભનિ આડે એટલા બધા આવતા નથી અને તેના અનેક દાખલા હોય મ તિલક આપે છે. તેઓ આજ સિદ્ધાંત લોક સગદા રમૂ દેરતા રહે છે ૧૮૯૬માં જાનેવારી માસમાં "સામાજિક મુદ્ધારણાના માર્ગ" એ વિષ ઉપર જે લેખ "દિસરા"માં તેમણે લખ્યા છે અને તેમાંના મત્તરના ભાગે અને ટાંકી બતાવ્યા છે:-

"આપણે આપણી સ્ત્રીઓને શિક્ષણ નહીં આપીએ ત્યાં સુધે અંગેજ સરકાર આપણને રાજકીય આપણે નહીં મત્તરના કથન હવે સર્વ દેવતા ગોકળપણાવાળાં લાગે છે. આપણા મુદ્ધારક જે મુદ્ધારાં અદિ કરવા ધારે છે, તે સર્વ આયલાંડમાં થયલા છે. ત્યાં વિધવાવિવાહ થાય છે, પ્રાદ વિવાદ છે; જાતિભેદ નથી, મલમસિમેવન થયેલા રાજ થયલ છે; પરંતુ શિવાર આયલાંડ સાતસે આસે વર્ષથી ધડક કરી રમૂ હોય ખતાં અઘાપિ પરવશતામાંથી બહાર નિસ્યુ નથી. આ ઉપરથી સામાજિક મુદ્ધારણા ન કરવી એમ સમજવાનું નથી. અમારું એવું દેવતા છે કે-ડા. આંધરકેરે સામાજિક મુદ્ધારા અને રાજકીય હક્કનો આજે સંબંધ જોડાયે છે, તે કેવલ શ્રીતિમલક અને નિરાધાર છે....સારાંશ રાજકીય હક્ક નેજાવવાના આજ મૂળવાના માર્ગ બાજનજ છે."

ઉત્તરાર્ધ.

સમાજરચના ત્યે તે સર્વાંશે નિર્દોષ છે એમ તમે કહી શકશો નહીં. આ તત્વ બાંધમાં ધણા લોકો વિસરી ગયલા જણાય છે. “સ્વાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિમાગશઃ ॥” એ હિંદુ સમાજનો પાયો છે, અને ધર્મમાં આવે તેમ કરવાની પ્રત્યેકને છુટ છે, એ પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રોની સમાજરચનાનું તત્વ છે....યુરોપમાં સમાજની ઘટના બે જૂદાજ તત્વ ઉપર ચઢેલ છે તેમણે એ દેશની સમાજ પદ્ધતિમાંથી ખરાબ પરિણામ નિપજત નહીં, એનું તો નજ બનત. “ગામ હોય ત્યાં રોક પાડે તો હોયજ” એ કહેવત પ્રમાણે યુરોપનાં રાષ્ટ્રોમાં સમાજમુધારા કરવાની કંઈ પુષ્કળ જગ્યા છે. ચલહિતરોના તત્વ ઉપર રચાયેલા સમાજમાં સંપત્તિની સરખી વહેણી ન થતાં કોઈક અતિશય શ્રીમંત તો કોઈક અત્યંત દરિદ્રી એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને વિવાહ-સંસ્કારમાં કરાવતું સ્વરૂપ આવતાં વિધવાઓને બદલે કુમારિકાની સંખ્યા વધીને ચૂકરચાથ-મના કાપ મારે પુષ્કળ બીઓને સાક્ષાત્તે રહે છે. આ ઉદાહરણ ઉપરથી સમાજની કે-અસુક તત્વ ઉપરજ સમાજની રચના થતાં રાષ્ટ્ર સુખી થશે, એ કહેવું કેટલું અવિચારયુક્ત છે. સ્વતંત્રતાનો દિવે રાષ્ટ્રીયત્વના અભિમાનનો લુચ્છો ન્યાં સુખી બન્યુંત રહે છે ત્યાં સુધી સમાજરચના ક્રમે તેવી હોય તો પણ તેમાંના દોષ રાષ્ટ્રની ઉત્થાનિની અથવા તો પ્રગતિની આડે આવવા નથી; પણ એક વખત બે તે બેમ દૂર થયું તો તેજ દોષ રાવણના ધનુષ્ય પ્રમાણે જલ્દી ઉપર ચડી બેસીને જગતમાં તે સોકોને ઉપહાસપાત્ર દસને છે ! સાચુંજ, સમાજરચના કરતાં સોકોમાં એક પ્રકારનું પોતાની સંસ્થા બદલ અને દેશબદલ અભિમાન જગૃત કરવાની પ્રત્યેક દેશદીવીએ ખાસ તગવીજ કરવી જોઈએ.”

હો. મા. નિવૃત્ત બનિનેક દૂર થશે એમ માને છે પરંતુ તે કાળા-નરે અને કમકા: થશે એમ ગણાવી તેઓ સમય ઉપરજ સદં પાત છાવવાની સલાહ આપે છે. આ સંબંધમાં તા. ૧૬ મી મે ૧૮૬૩ના “કેસરી”માં તેઓ લખે છે કે:-

“ગતિજાપન પહેલાંના જેવાં હવે કંઈ રહેવાં શક્ય નથી એ વાત અમારે માન્ય છે. અને તે પછી કંઈક બંધન તરતજ નષ્ટ થવાં જોઈએ.”

શ્રીતિલક-ચરિત્ર

મેવો અમારો મત છે. પણ તેટલાં મંદિ સર્વ જ્ઞતિનો અતે સર્વ ધર્મ
દેવો વચ્ચે રાડી એડી વ્યવહાર ચર કર્યા શિવાય આપણી ઉત્તરિ ક
નાં નથી, એવું કહેવા માટે અમે તૈયાર નથી.”

જાતિમત્સર સુધારણાની આડે આવે છે.

સામાજિક સુધારાની આડે જાતિભેદ નહીં પણ જાતિમત્સર અથવા
જાતિ જાતિ વચ્ચેનો દ્વેષ આડે આવે છે. એ છોડી દેધને સ
જાતિઓએ પોતાની જાતિના અથવા જાતિમાંનાં વિશિષ્ટ ગુણનું અભિમા
રાવવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. આ ક્ષેત્રે ધર્મ તા. ૨૯-૧૦-૧૯૦૧ ન
કેસરીમાં “મરાઠા અને વેદોક્ત ધર્મ” એ શીર્ષક નીચેના લાંબા લેખમ
દા. મા. તિલકે શ્રી સારો દર્શિલાવળો એક લેખ લખ્યો છે. તેના ઉત્તર
માગમાં તેઓ લખે છે કે:-

“વેદોક્ત કર્મ કરનાર બ્રાહ્મણ પાણી લેરે છે અને પુરાણોક્ત
કરનાર મરાઠા રાજપૂતો અનુલય લે છે, એ જ્યારે આપણે આપણી
પાંખે જોઈએ છીએ ત્યારે વેદોક્ત મંત્રથીજ અમારા સરકાર થવા
જોઈએ, એવો મરાઠાઓએ આગ્રહ કરવો એ મું બુલભરેલું નથી.
સરકાર વખતે વૈદિક મંત્ર બોલવા, એ આજ હજારો વર્ષથી ચાલતા આવેલા
લિવટમાં એક વિશિષ્ટ જાતિના પુરુષનું (જીઓનું) નહીં લક્ષણ ગણાય
ત. પરંતુ જાતિ જાતિ વચ્ચે જે કાંઈ માન રહેલું છે, તે આ લક્ષણ
ઉપર નહીં પણ તે તે જાતિના કાર્યકર્તા પુરુષ જે પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન
યા છે, તે પ્રમાણ ઉપર રચાયું છે, એ બિના દુનિદાસ ઉપરથી સિદ્ધ
દાય છે. આમ હોવાથી કેવળ અજ્ઞાન અથવા મત્સરથી એક જાતિએ
બીજી જાતિના વિશિષ્ટ લક્ષણનો અંગીકાર કરવાના પ્રયત્ન કરવા એ
દસ માણસો માટે ઉત્તેજન આપવા જોગ નથી.”

ઉત્તરાર્ધ.

એ દેવધી સુધારણાનું સુકન ફેરવતે જૂદા જૂદા ધર્મમાં, સમાજમાં અર્થવા સરેયામાં જોરા આવીને તે તે સમાજની સુધારણા સત્વર થશે. દિંદુ હોકાને પ્રવાસમાં ખાવા પીવાની સવડ અને પરદેશગમન સંબંધી નિર્મળ કમી હોવાની જરૂર છે એવું કહી અક્ષાંતાંડવ કરનારા અને તેજ સાથે પ્રસંગવિશેષે શાસ્ત્ર, ધર્મ, સમાજસંબંધને નિર્મળ કરા એવું જોતનારા હોકા સંબંધમાં શ્રીયુત તિલકનો અભિપ્રાય એ છે કે-પ્રાચીન સંસ્થા અને પ્રાચીન ધર્મની પસંદગી કાયમ રાખનારા અને પરિસ્થિતિનુસાર શક્ય હોય તે જાતિનિર્મળ માનવા તૈયાર ચનારાઓ અર્થાત રાષ્ટ્રીયજનના અભિમાનથી પ્રેરાઈને પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય કાયમ રાખનારાઓને સામાજિક સુધારા કરવામાં કાંઈ અડચણ પડતી નથી. કેમકે હાલમાં ચીન, જાપાન, સિલોન વગેરે ઠેકાણે વેપાર માટે જઈ આવનારા અને હિંદુ ધર્મ કાયમ રાખવા ઇચ્છનારાઓને ધર્મસંબંધમાં સ્વચાતિમાં કાંઈ અડચણ આવતો નથી.

દિંદુ હોકાના સમાજસુધારાને ધર્મ સાથે વિશેષ સંબંધ હોવાથી ધર્મતત્ત્વોને અને આત્માઓને દૂર ફેંકી દઇને ફક્ત ઉપયુક્તતાવાદી બનવું સારું નથી એવો દો. મા. તિલકનો અભિપ્રાય હોવાથી ધર્મ શાસ્ત્રનો ઉપયોગ હાલની બદલાયલી સ્થિતિમાં જોડવો યદ્યપિ સહેલું કરવું, અને ધાર્મિક સંસ્થા તથા ધર્મશુશ્રૂષાની સંભાવથી સુધારા પ્રચલિત કરવા એ સંબંધમાં તેમના પ્રયત્ન ચાલુ છે. નવા પડિત લુનાનું માન રાખતા નથી, અને લુના પડિતોને નવાઓની સાથે ઓળખાણ પણ નથી દોતી. આ સ્થિતિ જાહેરને એકમેકમાં ઈકમલાવ વધારવે તથા પરસ્પર સંબંધથી સુધારાનું ગાહ ચલાવવું, એ જ જરૂર છે. આથી જેમ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ માટે કાયા વાચા મનસાથી પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે એટલું જ નહીં પણ રાજકીય ઉન્નતિ માટે કર્તવ્યની મુખ્ય દિશા દોરીને તે બાબતમાં પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ એવા બે પ્રકારના પ્રયત્ન ચાલી રહે છે, તેવી રીતે બધી સામાજિક બાબતોમાં યદ્યપિ તેમ નથી. તોપણ સ્ત્રી-શિક્ષણ, પ્રાદ-વિનાશ ઇત્યાદિ કોઈક સુધારાઓમાં એવી રીતે કાર્ય ચલાવવાં એવાં આવે અને થઈ જોઈ.

શ્રીતિલક-ચરિત્ર.

સામાજિક સુધારા અને કાંચડા.

સામાજિક સુધારાની બાબતમાં કાચડાની સહાય કેટલી હોયી તે એ તે સંબંધમાં હો. મા. તિલકનો મત એવો છે કે-જ્યાં સુધી હોય મત અનુકૂળ નથી ત્યાં સુધી જળરહસીથી તેના ઉપર કાચડાનો ભા પાડવો ન જોઈએ. સન ૧૮૯૧માં સંમતિવચનો કાયદો જ્યારે પસંદ થયો ત્યારે તિલક, એ કાયદો ન ધડવો જોઈએ એવો અભિપ્રાય ધરાવવામાં આવ્યો તરફથી હતા. તેમણે આ કાયદાનો નિષેધ કર્યો હતો. આ બાબતમાં તે સાલના 'કસરી' ના અંકમાં ઘણા લેખ લખાયા હતા. આ કાંચડાનું બિલ જ્યારે ધારાસભામાં આવ્યું ત્યારે હો. તિલકનું શું કહેવું હતું એ નીચેના લખાણ ઉપરથી જણાશે:-

“આ ખરડાનો પતિપત્નીના સંબંધમાં યોજના કરતી વખતે કાંઈક ઇકવાર તે ધર્માચારની આડે આવ્યા સિવાય રહેશે નહીં. બાર વર્ષની ય સુધી સંબોગ વચની પ્રતિબંધક મર્યાદા કરવી જોઈએ. એ વચની પંદર ઋતુપ્રતિ ધક્કાની સી ગર્ભધારણ કરે એ ગેરકાયદાસર ગંધુવામાં રાખનાર છે પરંતુ ઋતુપ્રાપ્તિ પછી અમુક દિવસો દરમિયાન ગર્ભધારણ રોકાઈ જોઈએ, એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. આ જોતાં આ કાયદો આ ઇક બાબતમાં ધર્માચારવિરુદ્ધ છે, એ નિર્ણય છે....શાસ્ત્ર અને શિક્ષા માણે સંબોગ માટે ઋતુપ્રાપ્તિની મર્યાદા દર્શાવે છે અને આ ખરડામાં માત્ર ૧૨ વર્ષની કહેવામાં આવી છે, ઋતુપ્રાપ્તિ સેંકડે હપ સ્થળે ૧૨ પહેલાં કાય છે અને શાસ્ત્રદ્રષ્ટિથી એવે સ્થળે ૧૨ વર્ષ પહેલાં જ ઇકરીનું સરક્ષણ થાય છે. પણ ખરડામાં ૧૨ વર્ષની વય કાયમ કમીથી ૧૨ વર્ષ પહેલાં કોઈ ઇકરીનું સ્ક્રીણ થઈ શકતું નથી. એટલું જ નહીં હું સેંકડે પાંચ સ્થળે આપણા ધર્મ અને આચાર વચ્ચે વિરોધ ઉપજે. અમારો એ સંબંધમાં એજ મત છે કે-આ કાયદો ધણે ભાગે રુપચોગી બનશે અને તેનો અમલ વરવડ સંબંધમાં બળવવાનો આવશે. તે સમાજનાં મન અસ્વસ્થ અને ઉદ્વિગ્ન બનશે.”

ધાર્મિક મત.

હિન્દુધર્મનાં લક્ષણ.

લોકમાન્ય તિલકને હિન્દુ ધર્મનું પૂર્ણ અભિમાન હોવાથી દત્તર મેના કરતાં હિન્દુ ધર્મનાં તત્ત્વો અત્યંત આપક અને ઉદાત્ત છે એવો એમનો મત છે. પારસી, બ્રાહ્મ, ખ્રિસ્તિ વગેરે અન્યધર્મમાં કયાંક વળા અને ધર્મવક્તા પુરુષ વચ્ચે ભેદ છે તો કયાંક વૈદિક આચાર અને વર્તણૂકને માનીને વેદનાં પ્રમાણ માનવામાં આવેલાં નથી. કયાંક હિન્દુ ધર્મ શિવાય તારનાર અન્ય કોઇ નથી એમ કહેવામાં આવે છે તો કયાંક બાઈબલને કલ્પ કહીને ખ્રિસ્તને માનવામાં આવેલાં નથી. હિન્દુ ધર્મમાં એવો પ્રકાર ન હોતાં જીવશિલ્પનું ઔદ્ય, દેવ ભક્તોમાં અભેદ સંબંધ હત્યાદિ બાબતો ઘણી મહત્વની હોવાથી મનુષ્ય કોઇ પણ જાતિનો, પંથનો, અથવા આચારનો કોઇ તોપણ આખરે તેને મેદા મળે છે. હિન્દુ ધર્મ એટલે અઘર જાતિનો સંબંધ મેળો. તેમાં અનેક આચાર અને પ્રાંત પ્રાંતવાર અનેક નંધ. આવા વૈચિત્ર્યવાળા અને શાખાઓવાળા હિન્દુસ્થાનના લોકોની ધાર્મિક ઉન્નતિ દુરાપેક્ષ છે, એવા અનેક આરોપ લોકો મૂકે છે, પણ જે આરોપ બરોબર નથી. હિન્દુ ધર્મમાં નિષ્કામ કર્મ, અહોરુક, ભક્તિ પ્રત્યાદિ જે કંઈ તત્ત્વ છે તેમની અન્ય કોઇ પણ ધર્મનાં તત્ત્વો સાથે સરખામણી સહ શકનાર નથી. વળી પરધર્મ સંબંધમાં આદર્શ સંખ્યાનાર હિન્દુ ધર્મ જેવો અન્ય કોઇ પણ ધર્મ નથી. ૧૯૦૦ ની સાલમાં પુનાના ગજેશ્વરસ્વમાં “હિન્દુ ધર્મનાં લક્ષણ” એ વિષય ઉપર તેમણે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તે ઉપર્યુક્ત બાબતોમાં મહત્વના વિચારો ઘણાનાર હતા. લોકમાન્ય તિલકે તે વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું કે:-

“મને જે હિન્દુ ધર્મનાં લક્ષણ લોકોને છે તે એવો પ્રકારનો છે કે-તેમાં હિન્દુ ધર્મમાંની સર્વ જાતિનો, વર્ણોનો, પંથોનો કિંવા મુસલમાન પ્રત્યાદિ પરધર્મીઓનો તેમાં અંતર્ભાવ હોય નહીં. સારાંશ,

શ્રીતિલક-ચરિત્ર.

જે લક્ષણે બાંધવાનાં તે ન્યાયશાસ્ત્રમાં જેને આત્યાપ્ત ૨
અત્યાપ્તિ કહે છે તેવા દોષયુક્ત હોય નહીં. એટલે જેને સાંકાંઈ
સમજે છે, તે સર્વમાં સદર લક્ષણોનો સમાવેશ થાય અને જેને
હિન્દુ કહેવામાં આવતા નથી, તેઓને તે લાગુ પડે નહીં. xx xx

“ હિન્દુ ધર્મમાં જે કાંઈ પણ વિશેષ હોય તે એક-ધર્મ
કારણી અથવા પ્રસાદ અમુક રીતેજ મર્યાદિત છે એવું અમે માન
નથી. સૃષ્ટિના આરંભકાળથી આજ સુધી ધર્મરત્રી વિચિત્ર મંકાર
વિભૂતિ ઉત્પન્ન થયેલી છે અને હજી પણ થાય છે એવા હિન્દુ ધર્મ
કાયમનો મત છે. પરમેશ્વર એક છે, અનેક નથી એ ત
અમે પૂર્ણપણે સમજીએ છીએ. પણ પૃથ્વી ઉપર ધર્મરત્રી જે વિભૂ
અવતાર ધારણ કરે છે તે એકજ છે એ તત્ત્વ અમાં
માન્ય નથી. તેમ યુક્તિ દષ્ટિથી પણ તે માન્ય કરવાનું કારણ નથી
આ ઉપરથી ચિંતિત કિંવા મહામંદી ધર્મ ઉપર હિન્દુ ધર્મની સરસાઈ
જે લક્ષણ બાંધવાં હોય તે વિભૂતિનું અવતત્ત્વ અને ધર્મરત્રી એક
આ માન્યતાને આપણા ધર્મમાં વિશિષ્ટપણું આપણું જોઈએ. આપણ
ધર્મમાં દેવ એક છે પણ લોકો તેને અનેક રીતે ભજે છે, એ તત્ત્વ
અગ્રવેદથી માંડીને ભગવદગીતા સુધી સર્વને માન્ય છે. આનું પરિણામ
એ આવ્યું છે કે-અમિત્રવિચિત્રને લીધે ઉપાસ્ય દેવતા જે લિન્ન હોય
તો એકજ પરમેશ્વર સાધ્ય હોવાને કારણે અમે તે સર્વ લિન્ન માન
નારાઓને હિન્દુધર્મી ગણીએ છીએ. ”

હિન્દુ ધર્મનાં લક્ષણ નીચેના શ્લોકમાં સમાઈ જા

પ્રામાણ્યુદિવેદેવ સાધનામાનનેકતા ।

ઉપાસ્યાનામનિયમયૈતદર્મસ્ય લક્ષણમ્ ॥

તેમને ધર્મનો ટેકો ન હોય તો ઝાઝ પણ જાતની સુધારણા અશક્ય થઈ પડે આ સબધમાં તા. ૫ મી મે ૧૯૦૩ ના “સરી”માં તિનક લખે છે કે -

“લાવના શિક્ષણમાં ધર્મશિક્ષણનો ભાગ કમી હોનાથી આપણો સુશિક્ષિત વર્ગ કોઈપણ બાબતમાં જોડેલો આગ્રહાવાળો અને ઉત્સાહી હોવો જોઈએ તેટલો હોતો નથી એવું રા. બ. મહાજનીએ ધારનાડની પ્રાંતિક સામાજિક પરિપક્વતા અધ્યક્ષ-સ્થાનેથી કહ્યું છે, તે નિવાગ્રહીય છે ત્યાસુધી મિશનરીઓ પ્રમાણે સ્વાર્થ-ત્યાગ કરીને ઉત્સાહથી સમાજમાં કામ કરવા માટે સુધાગ્રહ તૈયાર થશે નહીં, ત્યાસુધી સમાજમાંના પ્રચલિત ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ ગંભીરતામાં આગળે નહીં ત્યાસુધી સુધાગ્રહ કદિ થશે નહીં.”

તા. ૧૬-૧-૧૯૧૮ ના “સરી”માં વળી તેઓ આ વિષયમાં લખે છે -

“આપણા પ્રાચીન ધર્મમથમાં જો અસ્થિરતા ન કરનાર અને નાનપણથી સર્વ શિક્ષણ આનંદાગ્રિમિતિ ઇમેજ સાળામાં લેનાર વિદ્યાર્થીઓને ધર્મ એટલે શું, તે શા માટે હોવો જોઈએ, રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે તેની મહત્ત્વ આનંદગ્રિમિતિ છે કે નહીં તે બાબત કાલ માહિતી હોતી નથી અમારમાં આપણા આવેલા કાંઈક સામાજિક અને ધાર્મિક રિવાજો તેઓ પાળતા રહે છે પણ તે ઉપર તેમની શ્રદ્ધા ધણે ભાગે નહીં જેવીજ હોય છે ધર્મશિક્ષણમાં જે એક પ્રકારનું માનસિક ધૈર્ય આવે છે, તે આપણા બાળકોમાં હોતુજ નથી ધર્મ માટે બાળકોને કાળજી હોતી નહીં વિધવાવિધાલ માટે જોડેલી જુઓ પાડવામાં આવે છે, તેમજ આ માનમાં પાડવામાં આવી નથી તો પછી ઉન્નતિ કયાથી થાય ?”

ધર્મકથ.

રાષ્ટ્રોન્નતિ માટે ધર્મોન્નતિ થવી જોઈએ અને ધર્મોન્નતિ હોવા માટે ધર્મકથની અત્યંત જરૂર છે ધર્મકથ એટલે સર્વ ધર્મ લોપ કરીને એક ધર્મ પ્રત્યાવેશ એમ નહીં એમ થતું હિંદુસ્થાનમાં અસક્ય છે આજ હિંદુસ્થાનમાં અનેક ધર્મ હોવા છતાં પરધર્મ બાદ આપણ

શ્રીતિલક-ચરિત્ર

દાંખવીને પોતપોતાના ધર્મની ઉન્નતિ કરવામાં કાંઈ ફરકત નથી કિંમત હુના પરધર્મ બદલ ઉદારતા અને સ્વધર્મ માટે અલિપ્તમાન, એજ રાષ્ટ્રીય દ્રષ્ટિથી હિંદુસ્થાન માટે અત્યંત હિતાવહ છે, એમ કોઈપણ વિચારથી માંણુસને લાગ્યા વિના રહેશે નહીં. હિંદુસ્થાનમાં આજ લગભગ ત્રણ ચતુર્થાંશ કરતાં વધુ લોકો હિંદુધર્મના હોવાથી આપણે સમાજ રેતીનાં કણની પેઠે વિરખસિત ન રહેવો જોઈએ. નિદાન આ એવડો મોટો સમુદાય જો પોતપોતાના પંથજોડે વિસરી જઈને ધર્મ કંઈ કરવાનો ચત્ન કરે તો અવસ્ય ધેડ યાચ. કેટલાક કહે છે કે-હિંદુધર્મની જગૃતિથી અન્ય ધર્મો તરફ દ્રેષ વધશે અને તેથી રાષ્ટ્રકૃયમાં વધી આવશે પણ એ કહેવું સમુક્તિક નથી એવું રા. તિલકે ૧૯૦૪ માં પુનામાં ગણેશોત્સવે વખતે નાઈકાના ગણપતિ આગળ બ્યાખ્યાન કરતાં સાબિત કર્યું હતું:-

“માત્ર હિંદુ ધર્મનીજ જગૃતિ કરાય તો તેની સાથે બીજા ધર્મો પ્રત્યે નિરંકાર વધશે અને તેથી રાષ્ટ્રકૃયમાં વિપ્લ આવશે. રાષ્ટ્રકૃય થવા માટે બધા ધર્મ લોપ કરવા જોઈએ કિંવા એક ધર્મજ રાખવો જોઈએ, એમ કહેનારો દલ્લ અમુક વર્ગ છે ખરો; પણ ધર્મ નષ્ટમૂલ્ય કરીને અથવા સર્વસમાન ધર્મશૂન્ય બનીને રાષ્ટ્રાન્નતિ કોઈએ કરી હોય એવું જગતમાં કોઈ ઉદાહરણ અન્યુ નથી. બીજી બાજબ એ છે કે-હિંદુસ્થાનમાંથી સર્વ ધર્મ નષ્ટ થઈને એક ધર્મ થાય, એ શક્ય નથી. શિયામ ધર્મ એક હોવા છતાં પણ સમાજના દુષ્ટતા તો થાય છેજ. એ જોતું હોય તો સુરોપ અંડાં રાષ્ટ્રો તરફ ધ્યાન આપો. અન્ય ધર્મો પ્રત્યે દ્રેષ અને વિરોધ ન વધારતાં, હિંદુ ધર્મની જગૃતિ અને ઉન્નતિ કરીને હિંદુ ધર્મોએનો મેળાપ કરવો શક્ય છે. હિંદુસ્થાનમાં મોટા જનમૂલ્ય

“ સાળામાં સર્વ જાળકેતો ધર્મ એક ન હોવાથી અમુક એક ધર્મનું પુસ્તક ત્રિય થઈ પડશે નહીં એ ખરું; પણ દાક્ષમાં જે નવીન શાસ્ત્રો નિર્માણ થયાં છે, તેમની સદાયથી સર્વ ધર્મનાં તત્વોનું એકીકરણ કરીને તે સંજર્ગી અમુક સિદ્ધાંતો કાઢ્યા જોઈએ. એવી રીતે હુકનારે સર્વ ધર્મમાંનાં તત્વો જાણી રાકાવાથી વિચારીએને કાંઈ જોઈએ. હાયદો થશે નહીં. સાળામાં રસાયન, પદાર્થ-વિજ્ઞાન વગેરે શીખવાય છે તો ધર્મશાસ્ત્ર કેમ શીખવાનું નથી? કેલેન્ડરમાં અર્ધશાસ્ત્ર, ત્રિકાલમિતિ, અને વિજ્ઞાનના નિયમો શિખવાય છે, તો Theology (હિંદુધર્મવિષયક જ્ઞાન અથવા ધર્મ) કેમ શીખવાની નથી? દિંદુ ધર્મમાંના સિદ્ધાંતો લખાને પસંદ પડશે અને તે શાસ્ત્ર શીખવવામાં દરકન નથી. દિંદુ સમાજ મોટા હોવાથી તે ધર્મનાં જાળકેતે તે ધર્મના સિદ્ધાંત જરૂર સમજાવવા જોઈએ. આ જાળનમાં ખિસંદ બાઈએ લખેલાં પુસ્તકો કિંવા રા. દરિ ગમેજ ગોઝોલેએ લખેલાં ‘આત્મવિજ્ઞા’ જેવાં પુસ્તકો ખંજાં ઉપયોગી થઈ પડશે. માત્ર દિંદુ ધર્મનું શિક્ષણ આપનાર મનુષ્ય કળેશ હોવો જોઈએ. આવા પ્રકારનું શિક્ષણ અમને મળવું જોઈએ એમ આપણે કહીએ છીએ પણ સરકાર તેની જગદે દરકાર કરતી નથી.”

પુનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજના પ્રિન્સિપાલ રેંગલર પ્રાંગણે, તેઓ સાળાઓમાં ધર્મશિક્ષણ આપવાથી રાષ્ટ્રીયત્વને હાનિ પહોંચશે, એવા મનના છે તેઓએ ૧૯૦૪ ની સાલમાં “ હર્ટ એન્ડ વેન્ટ ” માસિકમાં એક લેખ લખીને દિંદુ ધર્મનું શિક્ષણ સાળાઓમાં ન આપવું એવું ગણાવ્યું હતું. આ મનનું ખડન કરતાં રા. નિલક એક સ્થળે જણાવે છે કે:-

“ ધર્મશિક્ષણ સાળાઓમાં ન આપવાથી દિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તિ, પારસી એઓ મધ્યેથી ધર્મવિશેષ નષ્ટ થશે એવું પ્રિન્સિપાલ પ્રાંગણેનું કહેવું છે પણ તે ખોટું છે. દિંદુ ધર્મ જેવો આશ્ચર્યજનક ધર્મ બીજો કોઈ નથી દરેક જગે ખેનપોતાના ધર્મમાં રહીને આત્માનું કલ્યાણ કરવું, એમ દિંદુ લોકો સમજે છે; અને એમ છે તો પછી સાળાઓમાં દિંદુ ધર્મશિક્ષણ આપવાથી રાષ્ટ્રીયત્વને નુકસાન થશે, એવું માનવું, એ અણસમજીપણાનું લક્ષણ છે... છવ અને પરમેશ્વર એ

શ્રીતિલક-ચરિત્ર

સંમાજમાં ધર્મ માટે ખરેખરી આસ્થા પ્રકટે તે માટે હાલની સ્થિતિ તેમનું વર્તન કેટલું કારણભૂત બન્યું છે એ જોયોના લક્ષમાં આવે તેઓને તેમના વર્તનનું રહસ્ય સમજશે. અધ્યયન એ ધર્મવિચાર મુખ્ય અંગ છે અને અધ્યાપન અને લોકસંગ્રહ એ ધર્મનાં કાર્ય છે. આ ત્રણે હાલની પરિસ્થિતિમાં રા. તિલકે એટલી સારી રીતે સંજોગ્ય છે કે આપણા પ્રાચીન ધર્મની ઉન્નતિની આશા પુનઃ ઉદ્ભૂત થઈ છે.

મે રાજ્યે જે સબધ છે, તે મયમ રાખના માટે હવે કાલ્યુ કાલ્યુ શું
અને વ્યવસ્થા ઉત્તરિ માટે કેના ઉપાય યોગ્યતા દર્યાદિ ધમના જે ગત
વિચારો છે અને જેના સબધમા હિંદુ ધમમથો તિનાય શ્રીમ કોઈ
પણ ધમના અધોમા અધિ ઉત્તર વિચેચન કરેતુ નથી તે ધમનિવાર
અને તે ધમના ગેના પ્રિ પ્રજાનેના મન ઉપર મિ ક્રેન મમ્મર
પણા ન દોરાથી ધમ એજે માઈક ગાદબરેના વિચારોનો થોડો એમ
તેઓ મુદે કે આરે એ ધમસબધમા તેમને મમ્મર પડતી નથી

થિઓમોદિ સબધી તેમનો મત.

મે તિનક હિંદુ નારાથી થિઓમોદિને વખાણનારા છે એનો મિમદ
જેમ વિચારી બાઈ તરફથી થતા હિંદુ ધમના ઉત્તર પ્રથે તેમને કેતુ
માન કે એ તેઓના નામ ૪૮ મી માન ૧૮૦૪ ના 'કેસ ૧' માંના
એ વેખ ઉપરથી જણાય છે તેઓ નખે છે કે -

થિઓમોદિ એ ધમ નથી સર ધમના લોકોને ધમના તર
સમગ્રની પ્રેમની પ્રિથો એમ્પીન પ્રેરે તેનારી તત્ત્વોની સમ્યા કે
તેમા ૧૧ Occult અને Mystical-ગુપ્ત અને ગૂં તત્ત્વો મમ્મરમા
સરનો માન્યતા એમ નથી તથાપિ ભિન્ન ધમના લોકોમા પ્રેમ વધા
પ્રેરે ધમના લોકોને તેમના ધમના રદમ્ય મમ્મરનારો થિઓ
મોદિનો જે તેતુ છે ત સ્તુત્ય છે એકોદપગ મ્મુન કરમે મન ત આ પ્રેર
અને મિસટબાઈ જે મે થિઓમોદિના મુ થ નાયકો છે તેમાથી નય
આકાશની નલ મોદ ધમ તરફ કે એ નગીતુ છે અથાત મન
આકાશ સિનેનમા બાદગાળા ની છે અને મિસટમાઈએ બના સર્મા
હિંદુ પ્રેરેજ મદી છે થિઓમોદિના સામાન્ય મન મુન દેવ્ય તે પરી
કોઈપણ થિઓમોદિના પાછપણ નિશે ધમનો અભિમાની હોય નો ત
નાની શકે છે મિસટમાઈ થિઓમોદિ ૧ ૨ ખરી પણ ધમમા વિશિષ્ટ
પ તે દિવ ધમને આરે છે આથી હિંદુ ધમની દોનાથી હિંદુઓ
સમજૂતિ આપના માટે ત પાન છે અને તે સાથે વિવ્રતા નાચન અને
ગ્યાસગ એ બધાથી તમજે એ પાતતા દત્તર કરી છે તે વિચારી
એ જાન ખરી પણ અમાર માતુ કે કે પ્રેમ એમસમખર મો મુન

ના મિમટમાઇ તરફથી આપણા ધર્મને જે સદિશિષ્ટો મળે છે અને
પણા ધર્મના તત્વોના પ્રસારાય તેમના તરફથી જે પ્રયાસ થાય છે,
"નિરોધ યોગ્યતાભરેલા છે"

લો. તિલકનાં ધાર્મિક આચરણ.

લો. તિનમ્ના ધાર્મિક આચરણમાં કર્મનિર્ગના પ્રકાર કમી છે અને
જ્ઞાનનિર્ગના પ્રકાર સચિરો છે, એટલે કે જ્ઞાન, સધ્યા, વ્રત, ઉવાપન,
તેમ દરન ઇલાદિ નિત્ય નેમિત્તિક કર્મનિય ઉપર તેઓ નિરોધ ન
આપના નથી એમ છતાં ધાર્મિક આચાર અને ધાર્મિક સંસ્કાર એ
કાષ્ઠક ઉદિષ્ટ દેવુધી અસ્તિત્વમાં આવેલા છે અને પગપરાયા જ્ઞાનના
આવેલા હોવાથી રૂ કરના એ દષ્ટ નથી એમ તેમને વિશ્વાસ છે ઉપ
નિર્ગા વિદ્યન પ્રથમ રાચનાય, જૂદા જૂદા ધર્મ અને માસોના પરિશીનનમાં
અને નિરતર તત્તરિચારોમાં નિમગ્ન રહેવાથી તેમને જે જ્ઞાન મળ્યું
છે તેની અમર, તેમના કમ ઉપર ધારૂં થયેલી છે અને તે ઉપન્યા
શ્રી૦ મેનરે રોમન તત્તરવેતા લુકાસ સળધી કલ્પે હતું તે પ્રમાણે એકા
જુના યજ્ઞમકપને અથવા હોમ દરનાદિ વિધિને જોવાથી જોટલી પુત્ત્ય
શુદ્ધિ ઉત્પત્ત થાય છે તેટલીજ તેમને સુષ્ટિના ગુદ તત્તરનો ઉગતસ પામ
વાથી ઉપજે છે અને ધર્મગુર પ્રતે તેમને જે પૂજ્યભાવ ઉત્પત્ત થાય છે
તેટલોજ તેમને ગુદ તત્તર મેનર પ્રતે ઉપજે છે તાત્પર્ય, તત્તરવિચાર
રોની કમા અગત્ય ઉપર અસર થતા નાનથી કમ તરફ જે અનામ્યા હોય છે
તેજ અનામ્યા તેમને કમ તરફ રોય એમ જણાય છે તથાપિ ધર્મ
ઉપર પ્રેરૂં થઈ જતા હોવાથી લોગસમૂહનાં મમાન લોગમાન્ય નિનમ
કલપિ ઉ નયતા નથી એવુજ નહીં પણ ખોતે કર્મનો સાગ કરેનો
હોના છતાં જ્ય સમાજના પગ બાધી લોગાયા હોય અથવા કમા અગત્ય
જે સમાજમાં નિરોધના હોય ત્યાં તેઓ યોગ્ય રીતે કર્મચરણ કરનામાં
દિ આનામની મરતા નથી સામાજિક જ્ઞાનોમાં "લોગરજન"નો
અથવા લોકજનુસર્જનનો પે જોમ લોગ તેમના ઉપર મૂકે છે
તેવી રીતે ધાર્મિક જનન જાગતામાં ગૈર દે છે એમાં કરોરે સશય નથી
પણ જુના લોગમાં હિંદુ ધર્મની આમ્યા કાયમ રહે તે માટે અને નના

રાજકીય મત.

હિન્દુસ્થાનની ઉન્નતિ શી રીતે થશે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જૂદા જૂદા લોકો જૂદી જૂદી રીતે આપે છે ? કોઈ કહે છે કે-સામાજિક સુધારા થતા થશે, કોઈ કહે છે કે-ધાર્મિક સુધારાથી થશે કોઈ કહે છે કે-રાજકીયથી તો કોઈ આલોગિક સુધારાથી થશે એમ અનેક રે અનેક માર્ગ સૂચવે છે, આ ચર્ચા આજ લગભગ ૨૫-૩૦ વર્ષથી ચાલુ છે નિતક વગેરેનો મત એવો છે કે-અમુક સુધારા પહેલા અને અમુક પછી એમ બોલીને એમી રહેનામા કશું દાસન નથી સર્વનો પરસ્પર સબંધ હોનાથી તે એકમેક સાથે એવી રીતે જોડાયતાં છે કે, તેમથી અમુક પહેલા અમુક પછી એવો એ રાખવો જરૂરનો નથી * * આ ઉપરથી જણાવે કે સુધારા સર્વ બાલુએથી થતા જોઈએ, એવું તેમનું કહેવું છે તથાપિ દેશકાળ સ્થિતિ તરફ જોઈશું તો રાજકીય સુધારાનો પ્રશ્ન હિન્દુસ્થાનમાં અત્યંત મહત્વનો જણાશે આ બાબતમાં હિન્દુસ્થાનના લોકોનું ઐક્ય તુર્તજ કરવું જોઈએ અને એ ઐક્ય એક દમ થઈ રાકવાનો સભન વિરોધ છે સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં તપાસીશું તો જૂદા જૂદા સમાજની જૂદી જૂદી રીતિઓ અને ભિન્ન ભિન્ન ધર્મના લોકોની ભિન્ન ભિન્ન સમજૂતિઓ આચાર અને પદ છે આવી સ્થિતિમાં પોતપોતાની જાતિઓમાં સુધારા કરીને સ્વધર્મનું અભિમાન રાખીને બીજા ધર્મ અને જાતિ તરફ ઐદાર્ય દાખવાને મંદીય ઐક્ય કરવું જોઈએ પણ તે કરતા કેટલો કાળ બ્યતીન થશે કારણ જોખમાં અઘાપિ જોઈએ તેટલું સુશિક્ષણ પ્રવેગનું નથી પણ તે પહેલા રાજકીય અનનિતિ હોનાને લીધે પ્રત્યક્ષ અધ્યાદ્દ કાળના લોકોને પચાત પડી હતી તે જોતા હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, એવો જો ન કરતા સનની રાજકીય ઉન્નતિ માટે એક થનાની જરૂર ઔલોગિક ઉન્નતિ ખેતીવાડીની સુધારણા એ બાબતો રાજકીય ઉન્નતિથી

* કેસરી તા ૧૨, જુલાઈ ૧૯૧૪ જુઓ

તિ ચ ૯

શ્રીતિલક-ચરિ:

ભગ છ અવુઁ કાંઈ નથી. હિન્દુસ્થાનમાંની દરેક અળવળનો સો રાજકીય પ્રશ્ન સાથે છે અને ઉત્તરોત્તર તે અધિક અળવતરે હોવાથી રાજકીય ઉન્નતિની મહત્વાકાંક્ષા સર્વ લોકમાં ઉત્પન્ન જોઈએ; અને તે મહત્વાકાંક્ષા જોટલી દૃઢ થશે તેટલો ઉન્નતિનો કે પામે આવતો જશે, એમ તિલકનું માનવું છે. 'રાષ્ટ્રીયતાના પા ઉપર સામાજિક સુધારણા થવી જોઈએ' એ મતનો પ્રસાર કરત મદ્રાસનું "ઇન્ડિયન પ્રેસ" પત્ર (તા. ૧૫ જુલાઈ ૧૯૦૫) લખે છે કે:

"જૂઠા જૂઠા ધર્મની આ દેસની જૂદી જૂદી જાતિઓને સંકુલ કરનારું બંધન શું હોઈ શકશે ? તેઓની જન્મભૂમિનો પ્રેમ, તેને ઇતિહાસ બનાવવામાં સાથે જોડીને કામ કર્યાનું સ્મરણ, અને અપ રીતિ ભરેલું નહીં અને તેનું અવિધ્ય કીર્તિ લયુ બનાવવા માટે એ પાથે કામ કરવાની જરૂર—દુકમાં સર્વસામાન્ય સ્મૃતિઓ, સર્વ પામાન્ય આશાઓ, અને એક સામાન્ય લાલ. એક જાતનો ટેકો અને સવાદની રીતિઓ અથવા તો તેમાર કરેલા ધર્મનો સ્વીકાર અથવા તો એક સર્વસામાન્ય.

કેસરીના ધણા ઉતારા આપી રાકાય એમ છે. પણ વિસ્તારભયે માત્ર
તેમાં કંઈ બાબતમાં કયા અંકમાં લખાણુ છે તેનો ઉલ્લેખ અમે
કેસરીના તા. ૧૪-૧-૦૨ ના અંકમાં હિન્દુસ્થાનના નિરિદય
બંધમાં, તા. ૧૮-૩-૦૨ ના અંકમાં ખેતીવાડીની અવનતિ સંબં-
ધમાં, તા. ૧-૬-૦૫ ના અંકમાં હિન્દુસ્થાનનું શિક્ષણ બરોબર નહીં
વાના સંબંધમાં, તા. ૧૩-૧-૦૩ ના અંકમાં દેશી રાખરજવાડાઓની
પાતિ સંબંધમાં, તા. ૨૦-૩-૦૬ ના અંકમાં દેશી અમલદારોનું
નિસિદ્ધ દોષાંશ કેવું છે અને નૈતિક દષ્ટિથી તેમની અવનતિ કેવી
છે તે સંબંધમાં તેમણે લેખ લખેલા છે.

આ અવનતિ દૂર કરવા માટે રાજકર્તાનું કર્તવ્ય શું છે તે માટે
શ્રી. સિદ્ધકં તા. ૧-૧-૦૩ ના 'કેસરી' માં લખે છે કે, "અંગ્રેજ સર-
કારનું રાજ્ય આ દેશ ઉપર લાંબો કાળ રહે નહીં એવું અમે કહેના
નથી. ઉલટું તે અંમને લક્ષ્મીલાક્ષ્મી, દોવાથી, ઇન્ડિયા દેશની મદદથી
અમારી આ પુરાતન આર્યભૂમિનો વેલવ પુનઃ જયતા નેવામાં આવે
એવી અમારા મનની ઇચ્છા છે. અમારું કહેવું એમજ છે કે-ઇંગ્લેન્ડ
સાંચલામનું ચિરસ્થાયીપણું ન્યાય અને ધ્યાનાંતરણ ઉપર અધિકારીક
બળવત્તર બનાવવાનું છાડીને કેવળ ઐશ્વર્યનો લપડો, અધિકારનો
દુર્ગ વગેરે પ્રગતના ખરા હિતકર્તા નથી.... પતિપણાથી ગર્જના
કર્તાથી જેમ દંપતીમાં રોડ વધતો નથી, તે વધારવા માટે ખરેખર
પ્રેમના અંકુર પુટવા જોઈએ એ પ્રમાણેજ રાજા અને પ્રજા વચ્ચેનો
સંબંધ છે. પ્રજા પ્રત્યે સમતા રાખવી, સંકટસમયે તેને મદદ કરવી
તેના વેપારની અને ઉદ્યોગ ધંધાની અવનતિ થઈ દોવાથી તેને મદદ કરવી
એવા ઉપાયો અમલમાં લાવવા જોઈએ. પરરક્ષના વેપારો લોદોના
નાસમાંથી તેનું સરક્ષણ કરવું અને તેને શોધ્ય હક્ક આપી અન્ય તેનું
પોતાનું સંરક્ષણ કરવાને સમર્થ કરવા, એ અલ્પ અને દૂરદર્શી રાજ-
કર્તાનાં કર્તવ્ય છે."

.લોકાણું કર્તવ્ય.

શ્રીતિલક-ચરિત્ર

કર્નવ્ય છે એમ નિવેદક માને છે. સરકારી શાળાઓમાં અંપાતુ, શિક્ષણ કે છે અને ખાનગી શાળાઓ કાઢીને કેવું શિક્ષણ આપવું, એ માટે તેઓ તા. ૧૭-૧૧-૦૫ ના કેસરીમાં લખે છે કે-“સરકારી શાળાઓમાં-કેવું શાળાઓમાં રાષ્ટ્રીય દિતની બાબતોનું કાંઈ પણ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું વિદ્યાર્થીઓને મળવું શક્ય નથી. ખાનગી શાળાઓની અને કોલેજોને કોઈ પણ બાબત તમારે જરૂર હોય તો આ જ બાબત માટે છે. અને ખાનગી શાળાઓના પ્રવર્તકોએ જે સ્વાયંત્યાગ કરવાનો છે તે બાબત બાબત માટે છે.”

તા. ૧૪-૧૧-૦૫ ના કેસરીમાં તેઓ લખે છે કે:-

“શાળાના વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવાનો બાંજો મારે ને રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીની સ્થાપના, એ છે. સરકારી શાળાઓમાં જે શિક્ષણ મળે છે તે હુશિયાર નોકરો તૈયાર કરવા માટે છે. રાષ્ટ્રીય શીશ, કેમેડ કિંવા ઉદ્યોગ ધંધા વધારવા માટે નથી, એ અને અનેક પ્રસંગે ત્યું છે. ખરું કહીએ તો આ કામ-ખાનગી શાળાઓએ કરવું જોઈએ. રાષ્ટ્ર તે શાળાઓને સરકાર કહે તેમ કરવું પડે છે. આથી હવે તદ્દ વર્તે અને સરકારના કાંઈ પણ અંકુશમાં ન હોય એવી યુનિવર્સિટી તથા વિના ગત્યંતર નથી એમ લાગે છે. અસ્થાબાદના, પ્રસિદ્ધ રાષ્ટ્ર રક્ત, પંડિત, મદનમોહન માલવીય આ ઉદ્યોગમાં છે અને તેમજ પાર્વના જનવારીમાં કુંભમેળામાં આ પ્રશ્નની ઉદાપોહ કરવા માટે ૧૭૧૭૧૭ અને હિન્દુ ધર્મના જૂદા જૂદા પંથોના આચાર્યોને સામંત્રણ કર્યા છે. મુસલમાન લોકોએ અલીગઢમાં સ્વધર્મીઓ ને માટે જન્ય. એક મોટી કોલેજ કાઢી છે અને તેને યુનિવર્સિટીમાં ફેરવવાના આચારમાં છે, તેવાજ ઉદ્યોગ હિન્દુ લોકોએ આરંભવો જોઈએ. હાલની બાબતમાંથી આ ઉદ્યોગનું મહત્વ અને આવશ્યકતા અધિક જણાઈ અને અમને એવી ઉમેદ છે. આ વેળા આ પ્રશ્નની મંચતિ મંચતિ યદને આપણને સત્તર રાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય પ્રાપ્ત થશે.”

અશિક્ષિતને ધિક્કારો નહીં.

ગરબીય સ્થિતિનું જ્ઞાન આપણા અશિક્ષિત લોકોને, સારું આવવું

માંયુ છે એટલુજ નહીં પણ સુશિક્ષિત લોકો સર્વ તરફની મહત્વાકાંક્ષાથી
અગાધ પતા વ્યય છે અને દેશદિત તરફ લક્ષ આપે છે પણ અશિ-
ક્ષિત લોકોમાં અઘાપિ જોઈએ તેટલો જ્ઞાનપ્રસાર થયો નથી આથી
ખેડુતો, કારીગરો વગેરે સામાન્યપ્રતિના લોકોમાં આ જ્ઞાનનો પ્રસાર
થવો અત્યંત ઘટ છે ખેડુતો જેવા આપણા દેશના અશિક્ષિત લોકો
મોગ જગ્યામાં હોવાથી લોકોમાં જ્ઞાનનો ફેલાવો થયા શિવાય આપણા
દેશમાં સધશક્તિ ઉત્પન્ન થશે નહીં, અને સધશક્તિ ઉત્પન્ન થયા
શિવાય દેશદિતકાર્ય થશે નહીં આથી સુશિક્ષિત લોકોએ અશિક્ષિત લોકો
સાથે મળીને આખ્યાનોથી, ઉપદેશથી તેમની સામે આપણી રાજકીય અન-
નતિનું અને એકંદર દેશસ્થિતિનું ચિત્ર રજુ કરી દેખાડવું જોઈએ ખેડુત
કારીગર કિંવા સામાન્ય પ્રતિના લોકો અનાદી, દેવળ જનાનર તેઓને
આપણને શો ખપ છે, તેમના મતનીકોણુ પર્વા કરે છે એવી રીતે તેઓને
ધિક્કારવા એ કામમાં આવરો નહીં એટલુજ પણ સર્વ કાંઈ અશિક્ષિત
લોકોની સહાયથી કરવાનું છે એ લક્ષમાં રાખીને તેઓમાં રાજકીય
જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવો જો તિનક તા ૧૨ મી નવેબર ૧૮૯૫ ના
'કેસરી' મા 'જનાનર કોણુ' એ લેખમાં જણાવે છે કે -

'લોકમત એ શબ્દનો અર્થ ત્યારે શુ એવો કોઈ પ્રશ્ન કરે
તો તેને અમારો એવો ઉત્તર છે કે-સામાન્યત આમે પીધે મુખી અથવા
લખતાં રાજતા આવડે એવા પોતાના કષ્ટથી પોતાના કુટુંબનો નેકાથી
નિર્નાક મરનાર એવા સમાજમાં જે લોકો હોય પછી તે નિહતામાં
શ્રીમતાઈમાં કિંવા અધિકારમાં કમી હો કે વધુ હો-તે સર્વનો જે મત
તે લોકમત ગણાય અંગ્રેજ રાજકર્તા જે કોઈની પરવા મરતા રોય
તો તે ખીએ એમ એ એમના મતની નહીં તેને એ સારી પેઢે ખગર
છે કે-યુનિનર્સિટીમાંથી બહાર પડેલો આ વર્ગ તેને પોતાને કેવા મામનો
છે ! સરખર જે કલાની પરવા કરે છે તો તે અમે ઉપર મ્હા તે
લોકમતની—સરકાર એટલી શાણી છે કે-તે આપણા રતા અધિક
જાત છે અને માત્ર વિનાનોના બરાણથી તે કદિ બીક ધરાવતી નથી
" ? મારને ખરી વિદ્યાના સરકાર થયા હશે, તેઓ આપણા દેશ ॥

શ્રીતિલક-ચરિત્ર

ખરા હિતની વાત શું છે તેનો વિચાર કરીને તે પ્રમાણે ઉછરી, બાપ
કારીગર, કારકુન, સરકાર, જાગીરદાર, હનામંદાર ખેડૂતો વગેરે લો
મત પોતાને અનુકૂળ કરી લેશે. ખરું લોકપ્રિયિત્વ આજ છે. લો
જનાવર કહેવામાં નહીં. તમે પ્રજા હશે, બકે, ગિર્જન, બકલ ઇત્યાદિ
અધીના પારાયણ કિંવા ભાષાન્તર તમે ક્યાં હશે, ઇમેજ બોલી લખ
તમારા હાથ રહી ગયા હશે, પરંતુ જે પ્રમાણે દારૂ પિનાની ગોળ
કરું કાર્ય થતું નથી તે પ્રમાણે દેશમાંના કારીગર, ખેડૂતો વગેરે લો
ન્યાં સુધી તમારે અનુકૂળ નથી લાં સુધી તમારી વિદ્વતાથી કાંઈ જે
મીઠા થઈ શકશે નહીં અથવા તેના તરફ કાંઈ જોશે, નહીં. રાષ્ટ્ર
ઉચ્ચિત્તાવસ્થા આણવા માટે રાષ્ટ્રમાંના ઉપર જણાવેલા લોકોના મત બદલ
જોઈએ અને તે બદલવા માટે દરેક વિદ્વાને તજવીજ કરવી જોઈએ.

સુશિક્ષિતોનું વર્તન નમુનેદાર હોવું જોઈએ.

લોકોમાં દેશસ્થિતિના ચાલનો પ્રસાર કરવો, એ જેટલું સુશિક્ષિત
લોકોનું કર્તવ્ય છે, તેટલું દેશસ્થિતિને અનુરૂપ વર્તન. રાખવું, એ
સુશિક્ષિત લોકોનું કર્તવ્ય છે. સુશિક્ષિત લોકોમાં પણ હજી સુધી
દેશાભિમાન જોઈએ તેટલું જાગૃત થયેલું નથી. સરકારી આદેશ, પદવી,
સન્માનની જગ્યા વગેરેમાં મુખ્ય થઈને લોકોના કેટલાક આગેવાનો પોતાની
સ્વતંત્રતાને તજે છે તે ઉપરથી એટલુંજ નહીં પણ એ સન્માનપૂર્વે
જે રીતે તેઓ દેશહિતનો ઉત્સાહ બતાવ્યો હોય તેના કરતાં વધુ
વર્તન તેઓ કરે છે તે ઉપરથી માનુષ પડે છે. મુંબઈમાં ૧૯૦૫ની
સાલમાં મ્યારે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ આવ્યા ત્યારે દરેક ધરવાળાને ધર સાફ
ધુધે કરી શેઠની કરવા જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરથી લોકો તિલકો
તાં ૨૪ મી. એપ્રિલ ૧૯૦૫ના દેસરીના અંકમાં લખ્યું છે કે-
ધરવાળા આ કમિટીના મેમ્બરોની વિનંતિથી શેઠની કરવા કબુલ
થાય પણ તેનું અર્થ શ્રીમંતે ધરવાળા પણ પોતાના પદથી દરતા નથી.
લોકોનો ખાસથી જુદી રીતે વસુલ કરી લે છે, એ લોકોને આજ એવા
પ્રકારની દુહલીકે નોટીસો મળી છે તે ઉપરથી જાહેર ધણું છે. આનો
તેજો અર્થ એ કે-ધરવાળા મુંબઈમાં આવેલાં તેની

એવી સદને રહેનારા ગરીબ લાકુતને આગેવાનોના કહેવાથી થોડાક વિશેષ કર ભરવો પડ્યો. આ બિના અમને અપ્રસન્ન લાગે છે. મુખ્યદેના શ્રીમતોએ પોતાના ધર ઉપર ફાવે તેટલી રાશની કરવી, પરંતુ ગરીબ બાકુત ઉપર ધરવાળાએ મારફત કર નાંખવો એ અનુચિત છે."

રાષ્ટ્રીય સભા.

લોકમતનું એકીકરણ કરવા અને રાજકીય હક્ક સંપાદન કરવાના હેતુથી રાષ્ટ્રીય સભા સ્થાપવામાં આવી હોવાથી, તે સ્થાપન થઈ ત્યારથી તેના પ્રયત્નો એક સરખા ચાલુ છે. તે સભા સ્થપાઈ ત્યારના અને હાલના લોકમતની સ્થિતિમાં ધણો ફેર પડ્યો છે. રાષ્ટ્રીય સભાના ઉદ્દેશથી રાજ-વંદીવટમાં થોડા ધણા સુધારા થયા છે પણ તે નહીં જેવા છે. આ સ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીય સભાએ વિશેષ શક્તિથી કાર્યક્રમની દિશા બદલવી જોઈએ. તેમ થશે તો રાજકારભારમાં ઘટ સુધારણા થઈને રાજકીય હક્ક પ્રાપ્ત થશે. નિલક્રમે આ મત સન ૧૯૦૪થી ચાલુ છે. (આગ ૧૯૧૮ ની સ્થિતિમાં અને ૧૯૦૪ની સ્થિતિમાં જે ધણો ફેર પડી ગયો છે પણ નિલક્રમ જે કહેવું તે વખતે હતું તે આ વખતે પણ લાગુ પડે છે.) તા. ૨૦-૧૨-૧૯૦૪ના કેસરીમાં કેબ્રિસના કામની નાઉમેદીના કારણ સંબંધી તિલક લખે છે કે:-

"હું મ સાહેબ કહે છે તે પ્રમાણે કેબ્રિસની સંસ્થા વીસ વર્ષથી કાર્યમાં આવી છે અને સભાની મામણી ખરી હોવાથી વિચારણીય છે એમ પુરૂબ લોકોના મત થયો છે, એ ખરું છે. પણ વીસ વર્ષના ઉદ્દેશમાં હક્કપ્રાપ્તિના રૂપમાં કંઈ દૃશ્ય ફલ મળ્યું છે કે નહીં એ તપાસીશું તો એક જ પ્રતીત્ત બળતો સિવાય કંઈ નજરે પડતું નથી. કેબ્રિસનો જન્મ થયો ત્યારે સર્વને એવી આશા હતી કે-હઝારો દેરાલકોનો માગણી વ્યવસ્થિત રીતે સરકાર સમક્ષ મૂકવામાં આવશે તો સરકાર તરફથી તેનો યોગ્ય વિચાર થયા સિવાય રહેશે નહીં; પણ આગળ અનુભવ જોઈયું તો જુલજ પ્રકારનો બહારો. કેબ્રિસ સભાના દરવોમાંથી નિવિ-વાદ બાળતોને પણ અમલમાં આણવાની સરકારે ના પાડી, એટલું જ

શ્રીતિલક-ચરિ

નદી પશુ કૅમિસનો ઉત્કર્ષ ન થાય તે માટે એંગ્લો-ઈન્ડિયનો તરફથી ખટપટ રાર થયું; અને એંગ્લો-જેવો પુરસ્કર્તા મળ્યો ન હોત તો કૅમિસની મુદ્દારણીનો કાયદો ને પાસ થયો છે તે માત્ર કે નદી તેની યજ્ઞ છે. સારાંચ, નેટલી ચળવળ, વિશેષ તેટલો સરકારનો, કિંવા સરકારી અધિકારી વગેરેનો રોય વિશેષ, એવો અનુભવ થયા લાગ્યો છે. અને કેટલાકને એવું જણાવા લાગ્યું છે કે-આના કરતાં ન કરી હોય તો શું બોલું ?”

ઉપુદેશન અને સ્વાવલંબન.

આ પ્રકારની નાઉએડ કેમ દૂર કરવી એ પ્રશ્ન આજ અનેક વર્ષથી કૅમિસ સમક્ષ પડેલો છે. હરમાન ૧૯૦૪ પહેલાં એકવાર હિંદુસ્તાન તરફથી એક ઉપુદેશન મોકલ્યાને વિધાયતમાના લોકોને સમજાવવાનો ચત્ત થયો હતો અને તેવું ઉપુદેશન ગયું હતું. પણ ત્યાં અનેક પક્ષ હોવાથી આજે કૅમિસને પક્ષની સરસાઈ તો કાલે લિખરકપક્ષ કારોબાર ઉપર હોય એવી ફરકારી ચાલુ રહેતી; અને એક વેળા અમુક પક્ષ તરફથી હલ્લ મળશે એમ આશા લાગતી તો બીજી વેળા બીજો પક્ષ કાંઈક આપશે એવી આશા રહેતી. પણ એ સર્વ મુગમળ હોવાનો પ્રસંગ લાગતો. આથી હો. તિલકનો મત તે વખત એવો હતો કે-ઈંગ્લાંડમાં એક કાયમનું ઉપુદેશન રાખવું અને તે ને વખતે ને પક્ષ આપણને અનુકૂળ થાય તે વખત તેને તેવો ફરી લેવાનું કામ કરે. આ સાથે તેઓ મુખ્ય ભાર સ્વાવલંબન ઉપર નાખતાં તા. ૨૦-૧૨-૦૪ના ફેસરીમાં તેઓ ઉપુદેશન સંબંધમાં લખતાં ઉપર લખે છે કે-“ઈંગ્લાંડનો સંસ્થાન-કારભાર હાલમાં ને પ્રકારે ચાલે છે, તેમાંથી આપણને કાયદો કેમ થશે તે આપણે જાણે જોઈએ; અને તે દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નનો વિચાર કર્યો એટલે જોઈએ ને પ્રસંગે આપણને મદદ કરવા તૈયાર થશે તેઓથી તે વેળા પૂર્ણ લાભ લેવા આપણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. પરંતુ “જસ્ટિસ” પત્રકતાના કહેવા પ્રમાણે એટલી વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે, આપણે આપણા પોતાના હલ્લ મટિ પ્રયત્ન કરવાં તૈયાર થયાં શિવાય આપણને ને કંઈ યશપ્રાપ્તિ થવાની છે તે થનાર નથી.

સાધ્ય અને સાધન.

૧૯૦૧ની સાલ સુધી રાષ્ટ્રીય સભાનો અતિમ હેતુજ વિશેષ મિતિએ સ્પષ્ટ થયો ન હતો. એ સાલમાં ૨૨મી રાષ્ટ્રીય સભામાં આ હેતુ સ્પષ્ટ થયો હતો કે—“સ્વરાજ્ય-સોદ્ધિ પોતાની મેળે થવાવળું” સ્વરાજ્ય-આપણને પ્રાપ્ત થયા વિના આપણા ઉદ્ધારનો બીજો માર્ગ નથી.” આવી કાયમનો તે વખતે થયો. તે સંબંધમાં લખતાં શ્રીકૃત તેમણે તા. ૮-૧-૧૯૦૭ના ફેસરીમાં ઉદ્ધાર કાઢ્યા હતા કે:-

“હિંદુસ્થાનને સ્વરાજ્ય મળવું જ નોંધ્યે એ શિવાય બીજો માર્ગ નથી, એ આપણી રાજકીય ચળવળનું હવે કાયમનું પ્રધાન તત્ત્વ બન્યું. પ્રજા દાદાબાઈએ જ એવું કહ્યું છે કે-‘૨૨મી રાષ્ટ્રીય સભામાં નવું જો કંઈ થયું છે તે એજ છે, સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવું, એજ તમારું કર્તવ્ય છે, આ સિદ્ધાંત હું આ સભામાં તમને કહું છું અને તે માટે તમે કામ કરીને આ હજી સંપાદન કરો એટલે મેં આજસુધી જે કંઈ કહ્યું છે તેની મને બહિસ મળી, એવી મારી તમે સર્વને આખરની બકામલુ છે.’ તાત્પર્ય, સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવું એ રાષ્ટ્રીય સભાનું મુખ્ય કર્તવ્ય હિંદી ઉદ્દેશ છે, એ વાત હવે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ છે.” આમજ બાલતાં તેઓ લખે છે કે:-“સ્વરાજ્ય આપણું સાધ્ય છે અને સ્વદેશી હિલચાલ, બહિષ્કારયોગ અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એ સ્વાવલંબનના એ હેતુની સિદ્ધિ માર્ગનાં ત્રણ મોટાં સાધન છે. આ સાધનનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને નવા વર્ગ દાદાબાઈ નવરોજીએ જણાવ્યા પ્રમાણે કાર્ય-સિદ્ધિ કરી લેવી નોંધ્યે.”

સ્વદેશી હિલચાલ.

સાંડ કંઈને ૧૯૦૫ની સાલમાં લોકમતને ન ગ્રહીતરીને બંગાળના વિભાગ ક્યાંથી સ્વદેશી હિલચાલ વિશેષ પગલાર ચા. ૨૫-૩૦ નાં પહેલાં મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત વગેરે પ્રતિમાં આ હિલચાલ સર થયલી હોવાથી, પંજાબ વગેરે દૂર દૂરના પ્રતિમાં તે બહુજ થોડી અસ્તિત્વમાં હતી. આરંભમાં ન્યારે આ હિલચાલ સર થઈ ત્યારે પરદેશી જાણુસ વાપરવાથી આપણી સંપત્તિ બહાર જાય છે અને તેથી આપણા ઉદ્ધાર

ધધા પુએ છે, આથી દેશી માલ વાપરને આપણા ઉદ્યોગ ધધાને ઉત્તેજન આપવું—આ તેનો હેતુ હતો. પણ અંગલંગ પછી જંગાળાના લોક ખજાણી ઉદ્યોગ અને વિદાયતી માલ ન લેતાં દેશમાં જ ઉત્પન્ન થનારો માલ લેવો, એવો જંગાળાના લોકોએ નિશ્ચય કર્યાથી સ્વદેશી દિલ્લચાસે બહુ જ સ્વરૂપ લીધું અને તેનો પ્રસાર આખા હિંદુસ્થાનમાં થયો. પણ “નાક દાખ્યા શિવાય મ્હોં બિધે નહીં.” એ કહેવત પ્રમાણે પુરોપના વેપારીઓના ખિસ્સા ઉપર તરણ પડ્યા શિવાય અગર વેપારી દષ્ટિથી તેમને ફટકો લગ્યાના શિવાય આપણી રાજકીય હિંદિયાદો તરફ સરકાર દક્ષ આપશે નહીં, એવી આપણા લોકોની સમજ થયોથી તેઓએ વિદાયતી માલનો બહિષ્કાર કરવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા છે. અર્થાત્ સ્વદેશી બળવળ સંબંધી વિચાર કરતાં બહિષ્કારનો રાજકીય અને સાંપત્તિક એવી બે દષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈએ, એવો તિલકનો અભિપ્રાય છે; અને તે મત પ્રમાણે કેવા ખુલાસા તેમણે કરેલા છે તે આપણે તેપાસીએ:—

તા. ૫-૬-૧૯૧૫ના કેસરીમાં તેઓ લખે છે કે:—

“દેશી માલ તૈયાર થાય તે પછી તે વાપરવાનો નિશ્ચય કરવાનું જે લોકો કહે છે, તેઓ અમારા મત પ્રમાણે હાલની જળવળમાં સુદ્ધિ-પુરસ્કાર વિપર્યાસ કરતા જણાય છે; અને લોકોની તથા અમારી દષ્ટિથી એ વર્તન અત્યંત ગર્હ્ય છે.....દેશી માલ આજ બધો તૈયાર નથી એ વાત નિર્વિવાદ છે. પણ જે વાત આપણી સમક્ષ આપણા નિશ્ચયનો ભંગ કરતી હોય તે જોવી એ કેવળ દિવાનાપણુનું કામ છે. સર્વ બાબત આપણા હાથ નીચે, એકદમ આવી જતી નથી. આથી તે ઘોડી ઘોડી અથવા કમે કમે કરવાનો નિશ્ચય મું આપણે કરવો કરવો જોઈએ નહીં? “બાધ્ય તો લાડુ બાધ્ય. નહીંતર ઉપવાસ કરી મરીશ”, એવો નિશ્ચય કરનારને, શાસ્ત્રમાં લખેલો મુખ્ય કથો છે. સર્વ પ્રકારનો માલ જ્યારે દેશમાં તૈયાર કરવો જોઈએ ત્યારે પ્રથમ ચોજ તેને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. આજ, દેશમાં જે માલ ઉત્પન્ન થયો છે તે વાપરવાં માંડે. હિંદુસ્થાનમાં જનતા માલ મંગલો ન હોય તો

જાપાન સરખા એશીયા ખંડમાંના રાષ્ટ્રમાં તૈયાર થયેલો માત્ર ભો; તે પછી નામજો સો કાન્સ, અમેરિકા કિંવા એવા દેશોમાં બનેલો માત્ર ભો; અને એટલું થશે તો તમને યાત્રી અગત્યજ પડશે નહીં.... દાલની દિલચાલ કોઈપણ પ્રકારે રાજકીય નથી; કેવળ આર્થિક છે એમ કેટલાક મુદ્દરો કહે છે. અમારા મન મુજબ એ જોરસમજ છે. દાલની ચળવળ મત્સ્ય રીતે રાજકીય નથી પણ અમત્સ્ય રીતે તેની અસર રાજકીય ઉપર થવાની, એવો દિલચાલના પુરસ્કર્તાઓને હેતુ છે, એ સાફ રીતે કલ્પ કરવો જોઈએ.... આપણા દેશનો કુખી ગયેલો વેપાર કિંવા ઉદ્યોગ પ્રતિ પુનઃ શરૂ કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. દાલની દિલચાલ એક પછી નહેતાં દિપકી છે, એ પ્રત્યેક સદામાં રાખવું જોઈએ.”

બદિષ્ઠાર એ કાયદેસર ઉપાય હોવાથી આગમુખી તેનો અનેક રાષ્ટ્રોએ ઉપયોગ કરેલો છે. એ શબ્દ કાયદેસર અને કારણકારક હોવાથી તે ઉપાધવાનાં કામમાં દિંદુરયાનના રંકથી તે શબ્દ મુખીના સર્વએ એકમ થવું જોઈએ. આ સંબંધમાં તિલક લખે છે કે—

“રાજકીય વિરુદ્ધ બંડ કરવું એ ગેરકાયદેસર છે, કિંબહુના મુદ્દો છે; પણ બદિષ્ઠારનો તેવો પ્રકાર નથી. રાજકીય આગળ આપણી આગમુ સચક્રિત રીતે રજૂ કરવાનું હોય છે, એવું અમારું કહેવું નથી. પરંતુ માત્ર વિનવણીથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી એવો ત્યારે અનુભવ છે, ત્યારે એ વિનવણીમાં બદિષ્ઠારની પુરવણી કરીને પોતાનો કદ દેવું સાધ્ય કરવો જોઈએ.”

શ્રીતિલક-ચરિત્ર.

શિવાજી ઉત્સવ.

આપણા મહાન પૂર્વજોનું સ્મરણ, તેમનાં કાર્યોની સ્મૃતિ અને તેમણે કરેલા ઉદ્યોગોનું મનન વગેરે જાણીત રહે, એ કોઈપણ રાષ્ટ્રના જીવંતપણાનું લક્ષણ છે અને તેમાંજ તેની લાલી ઉન્નતિનાં ખીજ હોય છે. હિંદુસ્થાન જેવાં પરતંત્ર ચએલા રાષ્ટ્રે તો જરૂરજ શિવાજી જેવી વિભૂતિઓની સ્મૃતિ રાખવી જોઈએ. મુસલમાનોએ આખો દેશ પાદાક્રાંત કરી હિંદુ લોકોને દુઃખ દુદેવા માંડ્યાં, તે વખતે શિવાજી મહારાજની વિભૂતિ અપતંગી થઈ અને તેમણે ધર્મ, નીતિ અને સ્વાતંત્ર્યની સ્થાપના કરી; તથા હિંદુ લોકોને પ્રગતિનો માર્ગ દેખાડ્યો. હિંદુ સમાજનું અથવા રાષ્ટ્રનું અસ્તિત્વ નષ્ટ થવાનો અસંખ્ય આવતાં, જેણે સ્વપરાક્રમથી રાષ્ટ્રમાં ચૈતન્ય આણી તેને રાષ્ટ્રીયત્વ આપ્યું, તે શિવાજી મહારાજનો ઉત્સવ આપણે અત્યંત કરવો જોઈએ. આ ઉત્સવ એકલા હિંદુઓએજ નહિ પરંતુ હિંદુસ્થાનના સર્વ લોકોએ કરવો જરૂરનો છે. કારણ, વિભૂતિ સર્જને સરખીજ પૂજ્ય હોય છે; અને તેના ચરિત્રમાં રાષ્ટ્રાન્નિકારક સર્વસાધારણ તત્ત્વો વાસ કરતાં હોય છે. આવી વિભૂતિઓ પર રાષ્ટ્રમાં પણ ઘણી થઈ ગઈ છે. પણ શિવાજી મહારાજ આપણા છે; માટે ખીજાઓ કરતાં તેઓ આપણને વધારે પૂજ્ય છે. શિવાજી ઉત્સવ શિવાજી મહારાજ માટે કરવાનો નથી, પરંતુ તે આપણે માટે કરવાનો છે. શિવાજી મહારાજના સમયની પરિસ્થિતિ કેવી હતી અને હિંદુ રાષ્ટ્રને ઉપર આણવા માટે તે વખતે તેમણે કયા ઉપાય ચોક્કસ વગેરેનું મનન કરી રહ્યા હતા તેના અદ્દ ન કરતાં હાલની રિથિતિ ઝાળખી, રાષ્ટ્રીયત્વની કલ્પના કેટલી વિસ્તૃત કરવી જોઈએ; અને હાલની દરકતો, ગરજો અથવા અવનતિ કેવા પ્રકારની થઈ છે અને તેમાંથી ઉંચું ઊંચું કાઢવા માટે કયો માર્ગ છે એનો વિચાર પણ આ ઉત્સવ કરનારાઓએ કરવો જોઈએ. શિવાજી મહારાજનો અક્તાર રહત ધર્મેન્નતિ કરવા માટે નહોતો હિંવા કેવળ રાજકીય ઉન્નતિ કરવા માટે નહોતો; પરંતુ જે જાખનથી એકરાષ્ટ્રીયતા થાય છે, તે જાખત રાષ્ટ્રને આપેલા માટે હતો; આ જાવ ઉત્સવ કરનાર

એએ અવશ્ય લક્ષમાં રાખવી અને તદ્દુરોધે આ ઉત્સવનું ધોરણ 'સવનું' નોંધએ; આવો હો. તિલકનો મત છે અને તે તેમણે ૧૯૦૫ની સાલમાં ઉમરાવતી અને પુનાના ઉત્સવપ્રસંગે અને ૧૯૦૬ની સાલમાં કલકત્તામાંના ઉત્સવમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરેલો છે.

આ ઉત્સવમાં રાજદ્રોહની શંકા ઇન્દુનારાઓને માટે ઉમરાવતીના સાપણમાં હો. તિલકે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે.

“આપણી સ્થિતિનો વિચાર કરવો એ રાજદ્રોહ છે શું? આપણી સ્થિતિ મુધારવી એ શું રાજદ્રોહનું લક્ષણ છે? મારે તો એવો યોગ્યો મત છે કે, પોતાની પ્રજાની સ્થિતિ મુધારવી નહિ એવું પ્રતિપાદન કરનારા રાજા નથી અને એ તત્વ સાંભળી લેનારી પ્રજા પણ નથી. કેટલોકોને એવી શંકા થાય છે કે, આવી રીતના સમ્રાટ ઉત્સવ કરવાથી રાજકર્તાની વફવટ થાય છે, અને એથી એવાં રાષ્ટ્રનાં કામો થાય નહિ એટલા માટે તેમના પ્રયત્ન સતત ચાલુ હોય છે. એવો વિશ્વસંતોષી લોકોએ મૂળા બેસવુંજ સારું. અમારી પ્રવૃત્તિ થાય નહિ, આવી તરેહને રાજકર્તાનો હેતુ મુલ્લજ નથી. ૧૮૫૮ની સાલમાંનું જાહેરનામું જેમાં આ ભ્રમ દૂર થયો. તમેજ વિચાર કરો કે, તે જાહેરનામામાં લખેલા અક્ષરો ખરા કરવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં રાજદ્રોહ છે કે, તે ખોટાં પાલવાનો ઉદ્દેશ કરવામાં રાજદ્રોહ છે. આપણે એવો તો કાંઈ ઉપાય ધોળવો નોંધએ કે, જેમાં આપણી પ્રગતિનો માર્ગ મળી આવે. આવા ઉદ્દેશ હાર્ય માટે વિરુદ્ધ હોક નિપજો એ આપણી અવનતિનું લક્ષણ છે. વિશ્વ આણનારાઓને કાંઈપણ પ્રકારે ત્રાસ આપશે નહિ. આપણે ઉદ્દિષ્ટ હેતુ સિદ્ધ થતાં ને લોકો આપોઆપ આપણને આવી મળશે. તેઓ નહિ મળે તો તેમનાં હોકરાં મળશે.”

શિવાજી ઉત્સવ રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ થઈ શકે કે નહિ, આવો ૧૯૦૬ની સાલમાં પ્રશ્ન નિર્ણયો હતો, અને તે વખતે વર્તમાનપત્રોમાં તથા સભાઓમાં ઘણીજ ચર્ચા પણ થઈ હતી. તિલકનો મત એવો છે કે, આ ઉત્સવ રાષ્ટ્રીય થઈ શકે. શિવાજી મદારાજ દ્વિંદુ હોઈ. તેઓ જો કે મદારાજમાં જન્મેલા હતા, તોપણ વિજ્ઞાતિની દૃષ્ટિએ તે સર્વને સરખાજ

શ્રીતિલક-ચરિત્ર.

પૂજ્ય છે. વિશ્વની કથાથી ખંડુ બહો, અને તે કોઈ પણ જાતિમાં ઉંડરો
 જાત, ધર્મ કિંવા સ્થાન કરતાં રાષ્ટ્રીય. ગુણોથી તે હોડિને વંદ્ય થાય
 છે. શિવાઈ મહારાજ સર્વને વંદ્ય હોવાનું. કારણે તેમના અંગનું
 દીર્ઘ, સ્વાચ્છબન, સ્વાર્થત્યાગ, સંધર્માભિમાન, શુદ્ધચરણ, દાણદિન-પત્તા
 વગેરે ગુણુ છે; અને એથીજ આ ઉત્સવમાં દિવસે દિવસે રાષ્ટ્રીય સંકેપ
 આવતું ચાલેલું છે; અને પ્રતાપપદ્ધિ માટે જે અભિમાન બેંગાળના લોકોને
 રાગે છે તેજ અભિમાન શિવાઈ મહારાજ માટે હોડિને લાગવો માન્ય
 છે, એ કલકત્તા વગેરે ઠેકાણે થનારા ઉત્સવો. પરથી સ્પષ્ટ થાય છે
 પાનમાં આવેશે. વધારે લોકો, પણ શિવાઈ-ઉત્સવથી મહારાજના
 નાં દર્શનવિષય; બાણરાવ વગેરેના ઉત્સવ કરવાની જેમ લોકોને સંકેપ

ઉત્તરાર્ધ.

માં સુધી શિવાજી ઉત્સવ માટે મુસલમાનોની કિંવા બંગાળાના લેકાની સહનુભૂતિ કદી પણ ઉત્પન્ન થશે નહિ, આવું પણ ૧૯૦૬ની સાલમાં પ્રલક્ષ્તામાં ન્યારે જંગી શિવાજી-ઉત્સવ થયો, તે વખતે કેટલાક એંગ્લો-ઇન્ડિયન પત્રકારોએ અને તેમની પાછળ તણાતા નેટિવ પત્રકારોએ આક્ષેપ લીધા હતા, અને તેમનોજ ધ્વનિ હલ્લુ પણ કેટલેક ઠેકાણે નિકળે છે. પણ આ આક્ષેપમાં કાંઈજ અર્થ નથી આમ તિલકે અનેક વખતે લેકાને બનલાવી આપ્યું છે. શિવાજીની પાછળ મરાઠાઓની ગાદીપર આવનારા રાજકર્તાઓએ બંગાલપર સ્વારી કરી એથી બંગાલી લોકોએ શિવાજી માટે શા સારું ખોટું લગાડ્યું? ખુદ શિવાજીએ કાંઈ બંગાલપર સ્વારી કરી નહોતી. ખીલું એમ કે, રોકેટલંક અને ઇંગ્લેન્ડનું પૂર્વે હાથેર હતું. પણ હાલમાં એકમેકના રાષ્ટ્રમાંના શર અને કર્તા પુરુષો માટે અભિમાન થઈ તેમનાં તે રાષ્ટ્રે ઉત્સવ કરે છે કે નહિ? રાજકારણને લીધે તે તે વખતે તે તે પરિસ્થિતિ મુજબ અત્યેક યોદ્ધાને પર રાષ્ટ્રપર સ્વારી કરવી પડી. અર્થાત તે વખતે ખુન અને રક્તપાત કરવાની તેમને જરૂર પડી. અફઝુલખાનના વધની બાગુતિ ન્યાં સુધી મુસલમાનોમાં છે, ત્યાં સુધી જે મુસલમાન લોક હિંદુઓને આવી મૂળે નહિ, -તો અફઝુલખાનનો જે કારણ માટે અને જે રીતોથી વધ કર્યો, તે કરતાં પણ અધિક દૂરપણે અવરગળાએ સલાહને લે માર્યો છે; અને એનું સ્મરણ ન્યાં સુધી હિંદુઓને છે, ત્યાં સુધી હિંદુઓએ પણ મુસલમાનોને શા માટે આવી મળવું? પણ ઉપરના જેવો આક્ષેપ ફક્ત 'પરસ્પર લઢાવી મારવાની પદ્ધતિ' (Divide and rule) શિખવનારા કેટલાક એંગ્લો-ઇન્ડિયન લેકાના મગજમાં હોવાથી તેની અન્યારે કાંઈ બઢીક રાખવું નથી રાષ્ટ્રકૃત્ય કરતી વખતે એવાં ખુન અને રક્તપાત વિસરવા પડે છે; કિંબાહુના એ વિચારે પડે તોજ ખરું રાષ્ટ્રકૃત્ય થશે; અને શિવાજી-ઉત્સવ કરતી વખતે લેકાએ જે વાત વક્ષમાં રાખવી જોઈએ તે આજ છે, આવો તિલકનો મત છે. અને તા. ૨૪-૬-૦૬ના 'મરાઠા'માં 'શિવાજી હિંદુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય વિગૂનિ ચાય નહિ શું?' આ મધાળા નીચે તેમણે જે લેખ પ્રગટમાં લખ્યો છે, તેમાં તે ૨૫૫૨ નજીક કહેવો છે.

શ્રીતિલક-ચરિત્ર

૧૯૦૪ની સાલમાં લોર્ડ કર્ઝને લુની ધંધારતોના સંસ્દાણનો કાયદો
 કર્યો હોવાથી, અને લુનરના કિલ્લામાં શિવાજી મહારાજનું સ્મારક
 કરવાનો અને 'બ્રિટિશરિયા મેમોરિયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ'માં તેમની તસબિરોને
 અને હથિયારોનો સંગ્રહ કરવાનો દરખાસ્તો દોવાથી મુખ્ય સરકારના
 કારભારમાં પણ આ બદલાયેલા ધોરણનાં કાગળો નગર પાંચ માંડ્યાં
 અને ૧૯૦૭ની સાલમાં સરકારે રાયધની સમાધિનો શુભોદ્ધાર કરવો
 માટે પાંચ હજાર રૂપિયા આપવાનો દરખાસ્તો પણ થયો. સરકારે આવી
 રીતે સહાય કરવાથી ધીમે ધીમે સમાધિના શુભોદ્ધારને અને કંડને
 લોકોની સારી મદદ થશે એવાં ચિન્હો જણાવવા માંડ્યાં છે. હવે પતિ
 શિવાજી મહારાજ માટે અભિમાન રાખી તેમના ઉત્સવ માટે અને પંચાયે
 રાષ્ટ્ર માટે પ્રયત્ન કરવો એ સર્વત્ર કર્તવ્ય છે, આવી તા. ૧ મે ૧૯૦૬ના
 કસરીમાં ખુદ તિલકે કંડની વ્યવસ્થાનો પ્રતિષ્ઠાસ આપતી વંચત પોતાની
 જગ્યા પ્રદટ કરેલી છે; અને તે સફલ કરવી એ દરેકનું કર્તવ્ય છે.
 રાષ્ટ્રીય સભા પ્રમાણેજ રાષ્ટ્રોન્નતિની કલ્પના જાગૃત કરી રાષ્ટ્રકલ્પ કરનારી
 તે સંસ્થા છે, તેમાંજ શિવાજી-ઉત્સવની કલ્પના કરવાને કાંઈ હરકત
 રહી; અને ઉત્સવના આજ પર્વતના કાર્યક્રમ પરથી જણાઈ આવે છે
 , આ ઉત્સવમાં 'રાજકીય મહત્વાકાંક્ષા તૃપ્ત થવા માટે ક્યા સદગુણ અને
 મનોવૃત્તિ રાષ્ટ્રમાં જીવિગત થવાં જોઈએ એનો ઉદાપોહ પણ થાય છે.'
 પેટલા માટે આ કામમાં પરસ્પરનો બેદલોવ વિસરી જઈ સર્વેએ એકા
 રણી વર્તવું કે જોયી આ સંસ્થાને યોગ્ય સમયમાં રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ મળી,
 ને દ્વાર નિઃસંશય દેશહિત થશે.

રાજકીય આચરણ.

હવે તિલકના રાજકીય આચરણ સંબંધમાં એ શબ્દ લખી અ
વેપય પૂરો કરું છું. જેવા તિલકના રાજકીય મત છે, તેને અનુસરીનેજ
તેમનું વર્તન છે. સરકારની રાજપદ્ધતીના જે માર્ગ તેમને પસંદ નથી
અને જેની વિરુદ્ધ તેઓ લેખ લખતા હતા, તે સંબંધે પોતાનું વર્તન
પ્રખ્યાતો પ્રસંગ આવતાં તેઓ બોલ્યા પ્રમાણે ચાલતા; એટલુંજ નહિ,
પણ બોલ્યા કરતાં કૃતિમાં તેમની તીખાશ વધારે જણાઇ અવિ; અને
આ તીખાશને લીધેજ આજ પર્યંત તેમનાપર કેટલાંક સંકેતો આવી
પડ્યાં છે. પ્લેગ સંબંધી જીલ્લમી વ્યવસ્થા, કર-વસુક્તીની સખ્તી, હિંદુ-
મુસલમાનોના દગો, ગણેશોત્સવ, શિવાજી-ઉત્સવ, સ્વદેશી ચળવળ
પગેરે પ્રસંગે સરકાર અને લોકપક્ષના મતોનું દંડયુદ્ધ ચાલતાં, અને
તેમાં આગેવાન તરફે લોકમત પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રસંગ આવતાં કેટલીક
વખતે નિર્ભય રીતે અને સ્પષ્ટ રીતે સરકારને જવાબ આપેલા છે; અને
તે પ્રમાણેજ તેમણે વર્તન રાખેલું છે; અને તે માટે તેમણે સરકારના
રોપની પણ પર્વા કરી નથી, એ તેમના પરના કેસ પરથી સ્પષ્ટ
વ્યક્ત થાય છે. ઉલટ પક્ષે લોકમત જાગૃત કરવા માટે વર્તમાનપત્ર
દ્વારાજ નહિ પરંતુ સંભાષણ, વાદવિવાદ, મુલાકાત, સલાહ મસલાત, સલા
વગેરે દ્વારા કોઈની પણ શરમ ન રાખતાં પોતાને યોગ્ય ભાગતા માર્ગનું
તેમણે અવલંબન કરેલું છે. એ પ્રાંતિક સલા, રાષ્ટ્રીય સલા, સ્વદેશી
ચળવળ કિંવા બીજી રાજકીય ચળવળોમાં તેમણે જાળવેલાં કાર્યોપરથી
કોઈના પણ ધ્યાનમાં આવશે. હિંદુસ્થાન જેવા સર્વેથી પરાવર્તી
દેશમાંની દાણની રાજ્યપદ્ધતીના વિચાર કરતાં તેમણે રાખેલું નિર્ભય
વર્તનજ યોગ્ય છે; અને તેથીજ દાણની સ્થિતિમાં આપણી પ્રગતિનો
માર્ગ કયો છે એનું લોકોને જ્ઞાન થયું છે. આ જ્ઞાનનો લોકો યોગ્ય
ઉપયોગ કરી લઈ રાષ્ટ્રહિત સાધે એટલી પરમાત્મા પાત્રો ૧૧૧૧ ..

એક ઉદાહરણ છે. સેતાનના અંગે અનેક સારા ગુણ છે. વિવિધમાં મીઠાસ તેજ ઉત્પન્ન કરે છે. સેતાન ન હોત તો આખું જગતનીરસ થઈ જત. સાકંતલ નાટકમાંના વિદૂષકને સ્વર્ગમાં જવું કેટલું જીવપરતુ સામ્યું એનું રહસ્ય ઝાળખો. સ્વર્ગમાંનું અમૃત પીધા પછી બૂખ પણ ભાગવાની નથી, આવા પ્રકારનો તેનો ક્રાંતિક્રમ છે ! આપણે દર્મેશાં સેતાનપર પેદરે રાખવો જોઈએ, કે જ્યાં તે આપણો ધાત કરે નહિ. કૃષ્ણ ક્યાં ઉત્પન્ન થાય છે એ જોમ કંઈ શોધતા બેઠો હતો, તેમ સેતાન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એ આપણે શોધીએ તો તેને દાર માનવો શીકે પડે છે. દરેક જણ સેતાનનું સ્વરૂપ પોતપોતાની કલ્પના મુજબ આકે છે. તેને કાષ્ટએ ઉત્પન્ન કરેલ નથી. જોમ મનુષ્યો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરનાં ચિત્રો પોતંપોતાની કલ્પના પ્રમાણે આકે છે, તેમજ સેતાનનું પણ છે. અહીંના ચોરમાં અને પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રમાંના ચોરમાં જે અંતર તેજ આ સેતાનના સ્વરૂપનું ચિત્ર આંકવામાં અંતર. અહીંના ચોર સાદી રીતનો અને તેનાં હથીયારો પણ સાદાં અને થોડાંજ હોય છે. અને પાશ્ચાત્ય રાષ્ટ્રનો ચોર ધૂર્ત અને તેનાં હથીયાર પણ રિશ્વેશ્વર જેવાં હોવાનાં. આ ચોરના ચિત્ર પ્રમાણેજ, મેતાનને ક્યાંક પિરાયનું તો ક્યાંક દૈત્યનું આવાં સ્વરૂપ આપેલાં છે; અને તે પ્રમાણે ચિત્ર આકેલાં છે. જે સૃષ્ટિ છે તે દંદથી ભરેલી છે. શેષમ્બ અને નેર્મ્બમ્બ એ પરમેશ્વરના દોષ નથી. પરમેશ્વરે પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન કરી તેમાં એકજ વખતે સત્, રજ અને તમ એ ગુણ ઉત્પન્ન ક્યાં છે, પાપ-પુણ્ય તેજોજ ઉત્પન્ન કરેલ છે. પરમેશ્વર દંદાતીત છે. 'ભગવતે એવું કહેલું છે કે, હું વરસાદ વરસાવું છે અને હુંજ તે રાષ્ટ્રી રાખું છું. ઋગ્વેદમાં એમ દેખાડેલું છે કે, ઇંદ્ર વરસાદ વરસાવનારો છે અને વ્રત એ વરસાદ રાષ્ટ્રી રાખનારો છે. અરે ભગવતે એવું ચોખ્ખું કહેલું છે કે, પ્રત્યક્ષ 'મૃત્યુશ્ચાહમ્.' આવો સેતાનનો ઇતિહાસ છે: અને ઇંગ્રેજમાં The History of the Devil આવા પ્રકારનાં પુસ્તકો છે. આપ તે નાંચો અને ધર્મમાંની કેટલીક બાબનો કેમ એસાડવી એનો વિચાર કરો.

શ્રીતિલક-ચા

પંશુચરણ.

તો. ૯-૯-૦૫ ને રોજના એક આખ્યાનપ્રસંગે અધ્યક્ષ તરીકે આપણે કરતાં તેઓ બોલ્યા:—

“ દેવોએ પુરુષ-ચરણ કરીને જ સંદિ નિર્માણ કરી છે. ‘ચરણે યજ્ઞમયજંત’ આવી પૂર્વેનો ઉલ્લેખ છે. જો વસ્તુ આપણને પ્રિય હોય છે, તે કોઈ પણ મોટા ઉદ્દેશ માટે આપવી પડે છે એ ચરણમાં જ રહેલું છે. ખ્રિસ્તનો બળા એ પણ આવાજ તત્વપરનો થયો છે. ધર્મને પ્રત્યક્ષ પોતાના પુત્રને બળા આપ્યા. ‘પૂર્વે’ ખ્રિસ્તી લોકોમાં મનુષ્યને બળા આપવાનો આશ હોતો, અને તે જ ચાલનો આરોપ તેમણે દેવો પર પણ કર્યો. પણ આપવો, દ્રવ્ય આપવું, આવી ચરણની (Identification) ઉત્ક્રાંતિ થતાં થતાં ઇશ્વરોના ઇશ્વરોમાં સંયમ કરવો અર્થાત્ થય કરવો વગેરે ભગવદ્ગીતામાં કહેલા ચરણ ચરણ થયા; અને આપણામાંના અજ્ઞાન, તેમ વગેરેનો જ્ઞાનમાં ચરણ કરવો આવા પ્રકારની ઉચ્ચ કલ્પનાનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ ચરણનો વિસ્તૃત અને ઉદાર અર્થ થયો. ઉચ્ચ પ્રકારનો હેતુ સાધવા માટે આપણી પ્રિય વસ્તુ બળા આપવી જોઈએ એ તેમાંનું તત્ત્વ છે. ચરણ અર્થાત્ Sacrifice તમારે Self-sacrifice અર્થાત્ સ્વ-ચરણ કરવો જોઈએ. સ્વની આખ્યા રક્ત પોતા પુરતી કરો નહિ; વ્યાપક કરો. સ્વમાં સ્વરાજનો અંતર્ભાવ કરો. “ સહસ્રશીર્ષઃ પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાદ્ ” આનું પૂર્વેનું ચરણ છે. હાલમાં પણ હંમર ડોકાં, હંમર આંખો, હંમર પગ વગેરે એકલા જ સંધારીતથી પ્રમ ખરે તો ગળોગળિનું કાર્ય થાય. ”

મૂર્તિપૂજા અને ભક્તિનું રહસ્ય.

સને ૧૯૦૫ ના ગણેશોત્સવમાં વિસર્જન સમારંભની વખતે મેંજે નીચેના આશયનું લાખણ કયું :—

“ મૂર્તિનું વિસર્જન કરવું એટલે એમ નથી કે દેવતાનું વિસર્જન કરવું. જે ઉદ્દેશથી મૂરમય મૂર્તિ સ્થાપી હોય તે ઉદ્દેશ પૂરો થયા પછી તેનું કૃત વિસર્જન કરવાનું; આથી તેનું ધ્યાન, ભક્તિ જેવે બાબતો અંતઃકરણમાં ભરી રાખવાની છે, આજ ભક્તિનું હૃદય છે. ‘ યાંતુ દેવગણાઃ સર્વે ’ આ વિસર્જનના સમયના શ્લોક શક્તિમાં લેવો અને ફરી આપણા કાર્ય માટે કિંવા ભક્તિ માટે દેવતાનું માહવાન કરો. ખીછ આ વાત પણ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે, ગણુ-મૂર્તિનું વિસર્જન ક્યાં પછી આપણે જે રેતી ઘેર લઈ જઈએ છીએ, તેથી ઉદ્દેશનો ઉપદ્રવ કમી થાય છે. હાલના કાળમાં દુષ્કાળ-પ્લેગ જેવા કેટલાયે ઉંદર ચારે બાજુ ફેલાયેલા છે, અને આપણે જો અહીંથી ભક્તિનું બીજ પાછું લઈ જઈશું તો આ ઉંદરોનો નાશ થઈ, આપણી પોતાની અને આપણા રાષ્ટ્રની અનેક રીતે ઉન્નતિ કરવામાં તે ઉપ-યોગી થઈ પડશે. આજ આ ઉત્સવને બાર વર્ષ થયાં. વહિવાદીના કાયદા મુજબ હવે આ ઉત્સવ કેમથી પણ બંધ કરી શકાય તેમ નથી. આજ સુધી અનેક અડચણોમાંથી છુટી આ ઉત્સવ જેવો દેવો, તેવો જ તે આગળ પણ દેશે અને તેને ઉત્તરોત્તર અધિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થશે આવી મને આશા છે. એ લક્ષમાં રાખજો કે, તમારી ઉન્નતિ તમારા જ હાથમાં છે. ”

પરદેશી વસ્તુની હાલ

જા. ૭-૧૦-૮૫ સનિવારે દસરાના મુહૂર્ત પર મહારાષ્ટ્ર લઘુ લય માંના વિદ્યાર્થી અને ગામના કેટલાક લોક સ્વદેશી ચળવળ પ્રેરણાથી પરદેશી વસ્તુઓ બાળા નાખવા માટે કચ્છ સન કોલેજ પાસે એક મેદાનમાં એકઠા થયા હતાં; તે વખતે હોળી-સળગ્યા પછી બોલવાનો આગ્રહ કર્યાથી તિલક નીચેના આચાર્યનું બાળા કયું :-

“પ્રો. પ્રાંજયેએ અધ્યયનું કામ કયું છે. હોતા, અને ઉદ્ગાત એ. બંનેનાં કામ મારે ભાગ આવેલાં છે. અપણા ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કોઈ પણ વાત અગ્નિસાક્ષી કરવી પડે છે. તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થી મંડળે સ્વદેશી કપડાં વાપરવાનો નિશ્ચય અગ્નિસમક્ષ કર્યો છે, કે ધણું સારું કહેવાય. કપડાં બાળ્યાં કરતાં ગરીબ ગુરખાને આપી દીધું હોત, તો પુણ્યકારક થયું હોત આવા કોઈ ઉદ્ગાર કાઢશે; અને તેમ કોઈ જ અર્થ નથી એમ નથી. પણ મનની પ્રવૃત્તિ અને મનોધર્મને જોર કોઈ નહીં જ છે. કપડાં બાળવાથી કેટલાકનાં મન પર નો અસર થાય છે, તે આપી દેવાથી ચતી નથી. જટલો કાયદો કપડાં ગરીબ ગુરખાને આપી દેવામાં છે, તેટલોજ આ પ્રસંગે તેની હોળી કરવામાં છે. અને એક રીતે પાપનો હોમજ કરવો સારો. બીજાને આપવું હોય તો સારું-આપો; પાપ આપો નહિ. આજ આપણે દસરાના મુહૂર્ત પર સીમોલ્લંઘન માટે નીકળ્યા છીએ. આ અપશુકન કિંવા હોળી નથી પરંતુ લવિષ્યના કાર્યનું આમાં બીજરોપણ છે. દેશી માલનો વિગ્ધ કરવા માટે આજે આપણે આ સુમુહનું રાખ્યું છે. તે વિગ્ધ આજ નહિ તો કાલંતરે પણ થશે; ફક્ત નિર્ધેય જોઈએ. ચાહેલાં મનજના હાથથી રાષ્ટ્રહિત થવું અત્યાર કહિયું છે. જદ્દ માણસો આવા કામમાં ઉપયોગી થઈ પડશે આવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. આ કામ તરુણોએ જ પોતાના અંગ પર લેવું જોઈએ; અને તેમજોજ તે સિદ્ધ કરવું જોઈએ. ‘અમૃત બ્રહ્મર પત્રિકા’ ના સંપાદકના એક અંકમાં સાર્વજનિક દાકાની સંહાયથી આ ચળવળનો અર્થ પહેલું પ્રથમ પ્રારંભ

ઉત્તરાર્ધ.

ખ્યા; અને બંગાળી મનુષ્યના પ્રેતસાહનથી શરૂ થયેલું આ કામ વંગાળીના ભાગલાના પ્રસંગથી દ્વિગુણિત થયેલું છે અને આજના પ્રસંગે પણ કેટલાક બંગાળી-લોક હાજર છે એ આનંદની વાત છે. કેટલાક લોક આંકડાથી આપણને બ્હીવડાવે છે પણ તેમાં કાંઈજ મતલબ નથી.

વેદાંતમાંના પંથ.

તા. ૧૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૪ ને રાજ નારાયણ પેંદમાંના ગણપતિ પાસે હરિભક્તિપરાયણ ભિંગારકર શુવાનું ‘વેદાંતમાંના આર પંથ’ આ વિષયપર વ્યાખ્યાન થયું, તે વખતે અધ્યક્ષ તરીકે દો. તિલકે નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું:—

“વેદાંતનો અર્થ વેદોનો અંત. વેદોનો અંત એટલે ઉપનિષદો. ઉપનિષદો ઘણાં છે; અને તેમાં જૂદા જૂદા ઋષીઓને જ્ઞાનની જેવી જેવી શ્રુતિ થઈ, તેવી તેવી તેમણે તે તેમાં અર્થિત કરેલ છે. આ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ, ચૈતન્ય અને જડનો વિચાર કર્યો છે. આપણે કોણ, ક્યાંથી આવ્યા અને જગત એ શું છે, એનો તેમાં વિચાર છે. પૂર્વે તત્ત્વવિવરણ કરવાની સરણી જૂદી હતી અને હાલની જૂદી છે. હાલમાં સેક્ટે ૮૦ ગ્રંથ શું કહે છે તે તરફ જોઈ જે મત હરે તે ખરો માનવાની પ્રવૃત્તિ છે. પૂર્વે અનેક ઉપનિષદો જોઈ પોતાનો જે એક મત થયો હોય તેને વેદાંતના સિદ્ધાંત લગાડી સિદ્ધ કરતા. અર્થાત્ તેઓ એમ સમજતા કે, ઉપનિષદો, બ્રહ્મમુત્રો અને ગીતાને તે માન્ય છે; અને તે તે પ્રમાણે તેના અર્થ કરતા. સત, ચિત, આનંદ વગેરે તત્ત્વો જેને જેવાં મદસ્ત્રનાં લાગ્યાં, તેવાં તેમણે માન્યાં. અને એથીજ દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટદ્વૈત વગેરે અનેક મતો નિકળી અનેક મતવાદી થયા. વિશિષ્ટ અદ્વૈત એટલે વિશેષ રાખી જે અદ્વૈત તે. ઇમેજમાં પણ

શ્રીતિલક-ચરિ

Double-faced entity છે. હાન્ટ રપે-સર જીવા લોકોએ દુનિયાનું આદિ કારણ શું, એનો વિચાર ધમેલમાં કરેલો છે. તેમના વિચારને તત્વજ્ઞાન કહે છે, અને વેદાંત કહેવાનું કારણ આપણે આપણા સમજના 'વિચાર ખુબે' કહ્યા અમાણે વેદાંતપર અવલંબી દેરાખીએ છીએ. હું કાણુ, દુનિયા કેમ નિર્માણુ થઈ વગેરે ગૂઢ તત્ત્વો ઉકેલવાં એ શુદ્ધિનું કામ છે. તે કરતાં છતાં પણ મનુષ્ય કદાચિત્ કુરાચારી કેમ, એક વેદાંતનું પરિણામ આચરણપર થઈ તામસવૃત્તિનો દાય અને સાત્વિક વૃત્તિનો ઉદય થવામાં તેનો ઉપયોગ થયો તોજ વેદાંતનું ખરું સાચું કામ છે. કેવળ શાબ્દિક જ્ઞાનની મહત્તી માની તેને જ સર્વસ્વ માનનાં 'યોગ્યના' ફાલગુને ચાલુકા

ઓમ્ તત્સત્.

તા. ૩૦-૮-૬ને રાજના ગણેશોત્સવમાં લો. તિલકે ગાયકવાડના રાજામાં ભગવદ્ગીતાના ૧૭મા અધ્યાયનો છેવટનો ૭ શ્લોકોપર વ્યાખ્યાન આપ્યું. તેમાં તેમણે કહ્યું:—

“યત્, દાન અને તપ વગેરે ક્રિયા કરતી વખતે ‘ઓમ્ તત્સત્’ આવી ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે. આમ કરવામાં હેતુ એટલોતે કે, જે જે ચાહે છે તે ધર્મચર્યાથી થાય છે. હું કરતાં નથી આવી. શુદ્ધિ રાખવી માજી ત્રિવિધ નિર્દેશ ભગવદ્ગીતાની વેળાએ હતો. સમ્યક્જ્ઞાન નિર્દેશ સમજાવેલી આવી હોવા લેખકે. ‘ઓમ્ તત્સત્’ આ નિર્દેશ અહીંને આપેલો. ‘ઓમ્’ એ એકશ્વર અલ છે. અલ શબ્દમય છે. રાજે શુદ્ધિથી દસ્ય સંદિ નિર્માણુ થઈ સંદિ નષ્ટ થતાં છતાં પણ તપના ફરી દસ્ય રૂપ ધારણ કરે છે. આ અમાણે ‘ઓમ્’ અલવાચક કે. ‘ઓમ્’ સંજ્ઞાથી અનિર્વાચ્ય અહીંનો નિર્દેશ આપ્યો છે. ધમેલમાં

'It rains; it does' આવાં વાક્યો હોય છે, તેનો અર્થ એવો કે, ત્યારે સમગ્રય નહિ ત્યારેય it અગર 'તત્' નો ઉપયોગ કરે છે. જે શુદ્ધિને અગ્રય, પણ જેનું પરિણામ દગ્ગોચર થાય છે, તે વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. દહીં એ દુધનું પરિણામ, મૂગજળ એ આભાસ-પરિણામ. આભાસ-પરિણામ, રૂપ-પરિણામ આવાં જૂદાં જૂદાં પરિણામ છે. પરિણામના કારણ તત્ત્વા કરતાં તેનું જૂદું સ્વરૂપ દેખાડી શકતું નથી. સત્ અર્થાત્ દકનાર. તેમજ સમ્યક્દાનંદ આ ત્રિવિધ દિવ્યાર પણ બ્રહ્મનો નિદર્શક છે. સત્ એટલે દકનાર, ચિત્ એટલે શક્તિ અને આનંદ એટલે દુઃખરહિત સ્થિતિ. બ્રહ્મ આનંદરૂપ છે. તેમાં મુખ-દુઃખ નથી. જે છે તે સધળું આનંદમયજ છે. યદાદિ ક્રિયા કંઈ તત્સત્ નો નિર્દેશ કરી કરવાની છે. આનીજ આમજ બ્રહ્માર્પણમસ્તુ જોડ્યું. કોઈ કૃષ્ણાર્પણમસ્તુ આમ પણ કહે છે. એકાંત સાક્ષરનો નિર્દેશ છે; એકાંત નિરાકારનો નિર્દેશ છે. 'બ્રહ્માઘ્નો' વર્તન સામે રાખી આપણે તે પ્રમાણે ચાલવામાં કાયદો છે આ જેનો વ્યવહારમાનો સામાન્ય નિયમ છે, તેમજ ધર્મરે અદંકાર છોડી સૃષ્ટિ જેવી નિર્માણ કરી તે પ્રમાણે આપણે પણ ધર્મરનો દાખલો લઈ સર્વ ક્રિયા અદંકાર છોડી કરવી, એટલે આપણે ધર્મર સ્વરૂપમાં લીન થઈએ. ધર્મર કાંઈ દૂર નથી; આપણી પાસેજ છે. પણ આપણે તેને ઝોળખવો જોઈએ. 'ઓમ' અક્ષરપર દામલે સાત્ત્વીએ, બંગાળામાંના હરનારાયણ વગેરેઓએ મરાઠીમાં અને ધર્મશાસ્ત્રમાં મંથ લખેલા છે, અને બીજી પણ ઘણી ટીકાઓ થઈ છે. બ્રહ્મવદગીતામાંના આ છંદે શ્લોકનો અર્થ એકમ કરવો જોઈએ. જૂદા જૂદા ટીકાકાર જુદા રીતે જૂદા જૂદા અર્થ કરે છે એ જૂલ છે. તેમનો પરસ્પર સંબંધ છે, એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ."

શ્રીતિલક-ચરિ

સવઃ—સ્થિતિ

તા. ૩૧-૮-૦૬ને રોજના ગણેશોત્સવમાં ફે-મર્કિટના ગણપતી
પાસે તેમણે સવઃસ્થિતિપર વ્યાખ્યાન આપ્યું. તેમાં તેમણે આપું
કહ્યું:—

જાળના ભાગલાયી ઉત્પન્ન થયેલી સ્વદેશી ચળવળ, જૂદી
જૂદી રહેવેપરના નોકરોનો સંપ, મુખ્યના પોસ્ટમેનોનો સંપ, વગેરે
બાબતોપરથી જાણી આવે છે કે, હિંદુસ્તાનના લોકોમાં એક પ્રકારની
અસ્વસ્થતા ઉત્પન્ન થયેલી છે અને લોકોને જોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન સારું
થવા માંડ્યું છે. પચીસ વર્ષ પહેલાં આપણાં આગેવાનોનું કર્તવ્ય કદત
લોક જાગૃતિ કરવી એટલું એક જ હતું. પણ હવે પહેલાના ભાગ
સ્વીકારીને અસ્વસ્થ થયેલા લોકોની મનોરૂતિઓને વ્યવસ્થિત રાખ
આપણું આ એક બાજુ આગેવાનોનું કર્તવ્ય વધ્યું છું. મુખ્યના પોસ્ટ
મેનોના સંપમાં સારો જય મળ્યો નહિ, એનું કારણ લોકોમાં એવા
પ્રકારની Organisation કિંવા સંસ્થા નહોતી એ છે. અહીંયાં
અદાપિ ધર્માદારો લોકોની 'યુનીયન્સ' નથી. કલકત્તામાં હમણાં

ઉત્તરોર્ધ.

૧૧નાં 'માણુસોનું' કહેવું કશુંલ-કરવું પડે છે. વળી ત્યાંના લોકોમાં જ્ઞાનનો
 સ્તાર થયો હોવાથી તેમની સહાનુભૂતિ મળે છે; અને તેઓ મદદ કરે
 કે, મુંબઈના લોકોને હરકતો યથા; કેટલાક નેટિવ વેપારીઓનાં નુકસાન
 ત્યાં; પણ તેમણે પોસ્ટ ખાતા તરફ તકારની નોટીસો મોકલી સરકારને
 જી જણાવ્યું છે કે? તમે પગાર વધારે આપતા નથી; થોડા પગારપર
 પોસ્ટમેનોને રાખો છે. એને માટે અમને શા સાફ શિક્ષા? મુંબઈના
 શિક્ષિકાની આવા અર્થની હજારો અરજો પોસ્ટમાં જળી જોઈતી હતી.
 પણ એવી અરજો કેટલી ગઈ? તેમજ ચાલીએ ચાલીએ વ્યવસ્થા થઈ,
 ત્યાં પત્રો બહેંચનારા પોસ્ટમેનોનેજ લોકોએ પગાર આપી પોસ્ટમાંથી
 પત્રો મંગાવ્યા હોત, તો શું કાંઈ કાર્ય ન થયું હોત? સંપ કરવો
 એટલે રીસાઈ બેસવું એ છે. અને રીસાઈ બેસવું એ જો કેટલાકોને
 શુંહો લાગતો હોય તો તો થઈજ રહ્યું! સંપની વખતે તેને વ્યવસ્થિત
 સ્વરૂપ આપવું એ મુંબઈના આગેવાનોનું કાર્ય હતું. પણ આ વખતે
 એ આગેવાનો ક્યાં સંતાઈ ગયા કેણુ જાણે? હિંદુસ્થાનમાં સરકારજ
 મહોટી-કારખાનાવાળા હોવાથી પેટ માટે પણ જો સરકાર પર
 રીસાવું નહિ અને તે રીસામણીનું ફળ મેળવવું નહિ તો ખજી આપણે
 કરવું પણ શું? કેટલાક ગણુગણુ છે કે હાલની સ્થિતિમાં હજી મેળવવાના
 માર્ગ કાંઈ કહેવું નથી. પણ એ ગણુગણુ કરવામાં કાંઈ અર્થ નથી.
 સરકારને અટકાવી કામ કરી લેવાના સંપ જોવા માર્ગ છે; પણ એ
 માર્ગનું વ્યવસ્થિત દીને અવલંબન કરવાનું જો આપણે હાથે થવું નથી
 તો વિનાકારણ બીજાને દોષ દેવામાં શો અર્થ છે? હાલના સમયની
 પરરાષ્ટ્રમાંના લોકોની હક્કસંરક્ષણની હિલચાલો જુઓ, મુધરેલાં રાષ્ટ્રોની
 ઉચ્ચપાયણોના ઇતિહાસ વાંચો, અને ખજી કહો કે માર્ગ નથી. આંખો
 ઉઘાડી કાંઈ જોવું નથી; હોઠપરનું જાણુ મોઢામાં ધકેલવાનો શ્રમ કરવો
 નથી; અને પેટ ભરવાના માર્ગ કાંઈ સુઝતા નથી કિંવા કાંઈ સુઝાવું
 નથી એમ કહેવું એ નિસંગતતા નથી શું? તમારી ઉન્નતિ કરી લેવી
 તમારાજ હાથમાં છે. તમે ઉઘામ કરશો તો જરૂર ચરાસ્ટી થશે, માત્ર
 આંખો ઉઘાડી જુઓ."

પ્રવાસ અને સૂક્ષ્મ અવલોકન.

હો, તિલકે પોતાનાં વ્યવસાય સંભાળી પોતાથી બીની શકે
પ્રવાસ કર્યો છે. આ પ્રવાસ મુખ્યત્વે કરીને ઉત્તર હિન્દુસ્થાન, મદ્રાસ
સીલોન, અલ્ગેર વગેરે સ્થળોનો હોય, તે 'બ્રહ્મા' રાષ્ટ્રીય સભામાં
ગયા પછી તે તે ભાગમાં કરેલા છે. મુંબઈ 'ધલાક્ષમાં' માત્ર સાર્વજનિક
નિક બજાર નિમિત્તે તેઓ કેટલેક ઠેકાણે ખાસ ગયેલ હતા. હિન્દુ
સ્થાન બદલ પ્રવાસ કરવાનો તેમનો વિચાર હતો; અને પ્રો. હોને
સકંસ જ્યારે જાપાન ગયું હતું તે વખતે તેઓ મોઝ ઓઝો હતો.
અને તેઓ જાપાન, અમેરિકા વગેરે દેસમાં જવાના હતા. પણ વ્યવ-
માર્ગ બાબતના જવાબો કેસનું શુદ્ધકાળ પાછળ લાગવાથી આ
વિચાર-વિચારનું રહ્યું. અસ્તુ. હો, તિલકે જેટલા પ્રવાસ કર્યો, તે-
લામાં જ્ઞાનસંચય અને સચિત જ્ઞાનનો વ્યય તો કુશાગ્ર મુદ્ધિથી કરેલો
જણાય આવે છે. તેમના પ્રવાસનું ધોરણ મોટી મોટી લઘુ-ધર્માર્થો,
રાજમહેલો, દેવળો, કિંવા પ્રેક્ષણીય સ્થળો જેવા તરફ નહોતું, પરંતુ
કેટલાંક સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક અને શિક્ષણવિષ-
યક અભિવ્યક્તિ દેવી થાય છે. અને તેથી રાષ્ટ્રોત્થાનમાં કેટલી મદદ થાય
કે એ જેવા તરફ હતું. તેમજ પ્રાચીન ધર્માર્થોપરના લેખ, જુના
રેંચ, દેશભાષા વગેરેપરથી હિન્દુઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને મુદ્રારણ્ય
મંથથી તેમણે કેટલાંક અનુમાન પણ કરેલાં છે. સીલોન, અલ્ગેર
પરનો પ્રવાસ પૂરો કરી આવ્યા પછી તેમણે જુનામાં એક જાહેર
ચાખ્ખાન આપ્યું હતું. તેમાં તેમણે નીચેની દ્રષ્ટિકોણો જણાવી હતી:-

(૧) હિન્દુ ધર્મમાં જો કે અનેક મતો છે, તોપણ તે સર્વમાં
પ્રેક સરખાં મળી આવતાં કેટલાંક તત્વોને લીધેજ આવતાં મોટા
વેસ્તીજી દેસના જૂદી જૂદી ભાષા બોલનારા લોકોમાં એક પ્રકારનો
મિલ્લત્તવાદ રહેલો છે. જૂદા જૂદા પ્રાંતમાં હિન્દુધર્મનાં જે પ્રસિદ્ધ ક્ષેત્રો
કેવા દેવાલય વગેરે સંસ્થાઓ છે તેથી આ અધ્યયન આવડતું મુશ્કેલી
નથી રહેલો છે.

ઉત્તરાર્ધ.

(૨) મહાસ તરફના આશ્ચર આશ્ચર્યગર કિંવા આચાર્ય વગેરે મહારાષ્ટ્ર લોકો સંબંધમાં તેમણે આપું, કહ્યું છે:—

“બસો વર્ષથી લિન્ન લાપા બોલનારા હિંદુ લોકોના સમાજમાં રહેતાં છતાં પણ આ ગૃહસ્થોએ મહારાષ્ટ્ર લાપા માટે જે અભિમાન અને પ્રેમ રાખ્યો છે તે ખરેખરજ વર્ણનીય છે; અને તેનાથી લિન્ન પરિસ્થિતિમાં પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય કાયમ રાખવાનો મહારાષ્ટ્ર-સમાજનો શુભ સારો જણાઇ આવે છે.....આ લોકોનો મહારાષ્ટ્ર સાથેના પહેલાનો સંબંધ ચિરકાલ કાયમ રહેવાનું ખરું સાધન જોઈએ તો અહીંના અને ત્યાંના લોકોનો શરીરસંબંધ શરૂ થવો એ છે. તંત્ર-વરના રાજકુટુંબનો અને વડોદરાના રાજકુટુંબનો ચયેલો સંબંધ આપને માહિત હશેજ. તંત્રવરના રાજકુટુંબ અને મરાઠા સરકાર જે ઉદાહરણ આપ્યું છે તેજ આજણોએ ઉચકવું જોઈએ.”

(૩) “તંત્રવરમાં જે પુસ્તકો છે તે મરાઠાઓની પણ પહેલાના ‘નાયક’ નામના હિંદુ રાજાઓએ એકાં કરેલાં છે. તેમાં આર પાંચ લીપી-માંનાં સંસ્કૃત પુસ્તકો છે અને તેમાંનાં ધણું તાડપત્રપર લખેલાં છે. હિંદુ રાજાઓ વિદ્યાવૃદ્ધિ તરફ કેટલું લક્ષ આપતા હતા, એ આ પુસ્તક-સંગ્રહ જોયા શિવાય સારો રીતે લક્ષ્યમાં આવે તેમ નથી.

(૪) હિંદુસ્થાનમાંની ફ્રેંચ વસાહતનું રાજધાનીનું શહેર જે પોંડિચરી, ત્યાંની રાજ્ય વ્યવસ્થાના સંબંધમાં તેમણે નીચેના ઉદ્ગાર કાઢેલા છે:—

“ફ્રેંચ મુલકમાં પ્રાંતિક ખર્ચની બાબતો ઘણે ભાગે લોકોનાજ તાબામાં છે અને તે સંબંધનું બજેટ લોકપ્રતિનિધિઓની સલામત મંજૂર કરવું પડે છે. આ શિવાય મ્યુનિસિપાલિટીની વ્યવસ્થા પણ લોક-નિયુક્ત સલાસદોનાજ હાથમાં છે. ફ્રેંચ મુલકમાં આ હક લોકોને આપ્યાથી જો કોઈ ધોંડાલો કે અન્યવસ્થા ચલાવું જણાઈ આવતું નથી-તો ધ્રુવેશ મુલકમાંજ તેવા પ્રકારની જલ્દીક સરકાર કેમ રાખવી એ સમજાતું નથી, ફ્રેંચ મુલકમાં સૈન્ય પણ કમી છે. પોંડિચરીની વ્યવસ્થા, માટે આશરે ૧૫૦ લોક છે. અને તેમની પાસે લશ્કરી અને પોલીસ ને

શ્રીતિલક-ચરિત્ર.

અને કામ છે. કેટલાક એમ માને છે કે, હિંદુસ્થાનમાંના ધર્મશાસ્ત્ર મુજબ વિસ્તૃત હોવાથી નાનાં કે અત્યંત મોટાં સંસ્થાનમાંના અનુદરશ્ન તેનાં યથા શીકે નહિ. પરંતુ એ મત મને સચુક્તિ લાગતો નથી. અતિ વ્યવસ્થા કિંવા અર્થ દરાવવાના કામમાં લોકનિયુક્ત પ્રતિનિધિઓ મત લેવાથી કાંઈ નુકસાન થવાનું નથી એ પોકેચરીના ઉદાહરણપર ઉધાકું જણાય છે.”

(૫) સિંહાનમાંના સિંગલી લોકોની સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિ સંબંધમાં તેમણે આપું કહ્યું છે:—

“અમે અહીંના જનો સુધારા કરીએ છીએ તે સર્વ આમનામ છે. પ્રાદ વિવાહ, ખ્રિસ્તી અને બૌદ્ધધર્મના લોકોના બેટીઅવધાર જાતિમેદનો અભાગ, અલક્ષ્યસંસાર અને અપેયપાનની છુટ વગેરે સર્વ સુધારા આ લોકોમાં છે; પણ ત્રણ વર્ષથી, પરદીયોના સખત અમલ લીધે એમના ધર્માભિમાન અને સ્વતંત્રતા તદ્દન લોપ થઈ ગયો છે. અસ્વત્વ ફરી જાગૃત કરવું એ સાંના સામાજિક સુધારાની મુખ્ય કલક છે. બૌદ્ધ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવું અને સામાજિક સરકારો, કિંવા રીત જાતો દ્વંત ખ્રિસ્તી લોકોના વક્ત્રુપર ન જાય તેવી રીતે તેમાંનું સ્વત્વ કાયમ રાખવું આવી શુદ્ધિ કાલમાં આ લોકોને થવા માંડી છે. સિંગલી લોકોએ દ્વંત ખ્રિસ્તી લોકો પ્રમાણે વિગર, કોટ અને ટાપી આપે પોપાળ ન પહેરતાં એક મ્હોટો રમાણ કિંવા દ્વંત ખીજ હિંદુઓની પેઠે વિગર ઉપર પહેરવો આવી ઉચ્ચ સુધારણા કરવાના પ્રયત્ન કાલમાં તેમનામાં ચાલુ છે. ધર્મપણે કદેલ મદ અને કોલેજ, આ શુદ્ધિનાં,

જય હિંદ દેશ !

—૦:૦૦—

હે પ્રિય હિંદ દેશ ! કાળજી આંખનારી તારા મોઢાપરની આ
યાનક ખિન્નતાં દૂર કર અને ઉત્સાહસંપન્ન થા. હે પ્રેમખનિ હિંદ
ભાતા ! હૃદયને ધડકાવનાર, તારા નેત્રમાંના અગ્નિદંડુ લુછી નાંખ. હે
સ્વપત્યે હિંદદેવ ! ત્રિભુવનની આંખો આંછ નાંખનાર પુરાતન કાળજી
ભરે તેજ, ફરી તારી મુદ્રાપર ચમકવું અમને જોવા દે.

અહાહા ! હિંદ દેશ ! તારી સદ્ગુણસંપન્નતાનું શું વર્ણન કરવું !
ખરેખરજ, તારું મોહકું લાગ્ય કે, તારા મસ્તકપર ઈશ્વરનો વરદ હસ્ત
છે. તે જગન્નાથક મળુની કૃપા તરિકે ઈશ્વરે તને હિમાલય જેવાં યદિત્ર
યાન આપ્યા; પાપક્ષાલેન કરનારી અમૃતસાગી ગંગા-નર્મદા પરમેશ્વર
કૃપાળુ થઈ તારામાં નિર્માણ કરી. શ્રી બ્રહ્માનાથ, શ્રીવિશ્વેશ્વર, વગેરે
નાના રૂપે ભગવાન નારાયણે પોતે તારા હૃદયાસનપર વાસ્તવ્ય કર્યું અને
હારિજન આશ્રય કરી મહર્ષિઓ સુદ્ધાં આનંદમાં રંગાઈ ગયા. હે હિંદ
પ્રેમો ! અનાદિ વેદ માટે તને જે અભિમાન છે, જ્ઞાનદીપ ઉપનિષદો
માટે છું જે ગર્વ રાખે છે, તે યોગ્ય નથી એમ કહ્યું કહેશે ? શ્રીવેદ-
વ્યાસ જેવા, જ્ઞાનથી રૂઝેત નારાયણની જોડીના મહામુનિ જે હિંદ દેશના
સુપુત્ર, તેનું અંતઃકરણ કેમ વાર અભિમાનથી ઉછળે નહિ ?

હિંદ દેશ ! તને જેમ તારા પ્રભાવશાલી પુત્રો માટે-અમારાજ
પુણ્યચરિત્ર પૂર્વજો માટે-અભિમાન થાય છે તેમજ અમને પણ-વીસમા
શતકની નિબૂર પરિસ્થિતિએ હતબત્ત કરેલા અમને-તારા વૈભવ માટે
અભિમાન થાય છે. અને આ દેશાભિમાન, આ રાષ્ટ્રાભિમાન અમે
અમારા કિંમતી અલંકાર તરિકે ધણીજ ઉલ્લાસથી ધારણ કરીએ છીએ
અને આ અલંકારને મસ્તકે લઈ ફરવામાં અમે પરમ ભૂપણ માનીએ
છીએ. હિંદ દેવ ! જે દેશાભિમાન મુનિવરોના અંતઃકરણમાં વાસ કરતું
હતું, જે દેશાભિમાનથી મહાભારત કાલ આટલો ઉત્તલ શોભ્યો, જે
દેશાભિમાનનું સામ્રાજ્ય મહાનુભાવ રજપૂત વીરોનાં હૃદયપર ગાળતું

શ્રીતિલક-ચરિત્ર

હું, જે અભિમાન-શ્રીસમર્થ શિવોજી મહારાજના મનોમંદિરમાં આવરુદ્ધ
ગતિથી ખેલ્યું, અને જે દેશાભિમાનનો દિવ્ય રત્નહાર ધારણ કરી લોક-
માન્ય તિલક આજ ઉદ્દાસથી કરે છે, તેજ પરમ મંગલ રાષ્ટ્રાભિમાન-
સૂર્યનો ઉદય અમદારા પશુ અંતઃકરણમાં ચમ્પેલો અનુભવી અમે આનંદથી
ગોઠાવે થઈ જઈએ એમાં આશ્ચર્ય તે શું ?
હે હિંદ દેશ ! તારા બહાલા મુખ, તેજ અમારા ગુરુજન છે.
અર્થાત્ શિખ તરીકેના સર્વ ધર્મ પાળવા માટે અમે તૈયાર છીએ. લોક-
માન્ય તિલક મહારાજ, આપ અમારી પ્રિય રાષ્ટ્રમાતાના મોટા મુખ
છો. એટલા માટે અમે આપને ગુરુ તરીકેજ વંદન કરીએ છીએ અને
આપ પશુ સદય મનથી અમારા વંદનનો સ્વીકાર કરો. તિલક સદગુરો,
તમારી આજ્ઞા શિરસાવંધ માની અમે હોમરજ ખેંચનો ધ્યાસ લઈ
ખેતીશું. તમહારી ઉકેટ કમ્પા જળી, રાષ્ટ્ર પ્રેમથી ઉદ્દાસિત થઈ એક
મુખથી સ્વરાજ્યનો જયજયકાર કરીશું । રાષ્ટ્રદેવ ! અમદારી અંતઃકરણ
દક્ષિણ વિકસિત થતી જોઈ મુપ્રસન્નતા ધારણ કર અને તમારો જય
જયકાર કરવા માટે અમને ઉદ્દાસ આપ । । .

શ્રીકૃષ્ણ હામિઓ-ફાર્મસી

અથવા

હામિઓપાથિક જીવન રાસાયનિક ઝાડો પુસ્તકો તથા
તેને લગતી સર્વ વસ્તુઓને

મહાન્ સચ્છ.

બુધવાર પેઠ નં ૧૯ પુના સિટી.

સર્વ ઝાડો વાપરવામાં આવેલ શીઘ્ર ગુણકારક અને સ્વાદમાં
મીઠા છે, તથા સહેજ પથ્ય નુકસાનકર્તા નથી ઝીઓ પથ્ય સદૃશ
વાપરી શકે છે નાના બાળકો તો હોગે હોગે છે

અસત વિશ્વાસનીય ઝાડો આકર્ષકથી લાભકર્તા મોક્ષવાની
વ્યવસ્થા એ અમારી ફાર્મસીનો ઉત્તમ ગુણ છે આખા મહારાષ્ટ્રમાં
આની આ એક જ ફાર્મસી છે

પ્રવાસી તથા ગામડા ગામડા લોકોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા
ઝાડોની લાકડાની તથા મજબૂત કાપડની પેગો તૈયાર છે આ
પેગો પાસે રાખવાથી સર્વ સાધારણ રોગો માટે કરવો પડે તે
રોગો અસહ્ય ખર્ચ બચે છે વળી અમારા ઝાડો તરફથી ગુણ આવે
છે એ અનુભવસિદ્ધ દરી સૂચે છે

અમારી ફાર્મસીના સર્વ ઝાડો, પુસ્તકો અને તેને લગતી સર્વ
ચીજોના—મરાઠી ગુજરાતી હિંદી, કાનડી, તથા હિંદી બાષાના કેટ
લાગ તૈયાર છે અને તે ગમે ત્યારે માગતા મોક્ષવામાં આવે છે

શાસ્ત્રોક્ત દેશી ઔષધો

અને લાંબા વખતના અનુભવસાધ્ય કરેલ નુસ્ખાઓવાળા
ગ્રંથ ઔષધો મોટા જથ્થામાં બનાવનાર તથા શારીર
સંરક્ષણનો માર્ગ બતાવનાર ઉત્તમોત્તમ વૈદ્યક પુસ્તકો
અને અભિધાન પ્રગટ કરનાર

ગુજરાત આયુર્વેદિક શ્રમસી

મુખ્ય ઇસાકાનું એક લોકમાન્ય જીવન ખાતું છે.
ઉત્તમ અને નિર્ભય ઉપચાર-પદ્ધતિનો લાભ આ
ખાતું હમેશાં પત્રવ્યવહાર દ્વારા આપે છે.

પમદાવાદમાં બાણીતા અને મુખ્યમાં વખણાયેલા.

। દર રવિવારે અમદાવાદથી મુખ્ય આવે ।

વૈધ હરીશંકર લાધારામ.

શ્વદેહ સંત્રહણી (આડા), સુવારોગ, ધાસણી અને ધાતુક્ષયનાં દર્દો મટાડનાર.

સંત્રહણી (આડા) સુવારોગ આ રોગને અટકાવતાં દાઢ પછ પાપે થાક્યા હો અને તમારા હિતેષ્ઠુ અમારી દવા કરાવવાની સલાહ માપે તો ગમે તેવી અસાધ્ય બાજી હોવા છતાં અમારો આ ઉપરનો અકીર ઉપાય ઉપયોગી થઈ પડશે. અને તેવા કેસો મટાડેલાના મળેલાં અધ્યયન સર્વશીક્ટો સર્વેને વાંચવા માટે ખુલાં છે. જેથી સાચી દવા મને અમારા વિચાર અનુભવનો લાભ તમોને જરૂર મળશે. કારણ મુખ્ય મને અમદાવાદમાં લઈ કરે રોગો મટાડી નામના મેળવનાર તરીકે અમારું નામ પ્રસિદ્ધ છે. મધ્યમ વર્ગ માટે માસિક દવાની પ્રથમ શી રૂ. ૫, ૧૬૪૨થો માટે માસિક દવાની પ્રથમ શી રૂ. ૧૫, ધનાદય ગૃહસ્થો માટે માસિક દવાની પ્રથમ શી રૂ. ૫૦, શ્રીમંત લક્ષ્મણપતિ મહાશયનાં માસિક દવાની પ્રથમ શી રૂ. ૧૦૦, ગરીબ, નિરાધાર, સાધુ સંતને માત્ર સખી ગૃહસ્થ તરફથી ખોરાકનો બદોબસ્ત કરી આપશે તો દવા મફત આપવામાં આવે છે. સંસારસુખનો પરમ આનંદ પુરુષાતન-પ્રાપ્તિ—ખરી મરદાષ પ્રાપ્ત કરવાને ઉત્તમમાં ઉત્તમ મદમસ્ત મદન મધુરસ નામની ધાતુપૌષ્ટિક દવાએ ધણોત્તમ સંતોષ આપ્યો છે, તેથી હિંદુસ્તાન તથા જુદા જુદા દર દેશવરોમાંથી ધણીજ માગણીઓ થાય છે. આ ગોળીઓમાં કિંમતો વસાણીના સત્વના તત્વનું પ્રમાણ ધણું વધારીને ખરૂં પુરુષાતન આપનાર બનાવી છે. તમામ જાતનો ખોરાક પચાવી દેતે સાફ સાવે છે, અને મૂત્રમાર્ગના તમામ રોગો પ્રમેહ, મીઠી પેસાબ, ડાયાબીટીઝ, ગુરદાના દરદો વગેરેને મટાડી જ્ઞાતવંત્રુઓને સતેજ કરી કુટુંબોનાં પરિણામથી ઉત્પલ થયેલી કમતાક્રાંતને દૂર કરી સરીરમાં નવીન શ્વંન અને ઉત્સાહ ભરી સંસાર સુખની લહેજતમાં ખરી જીવંતની બક્ષી જીવં-ગીતે રસમય બનાવે છે. માટે તેના ખરો કારણો જાણવા અમારી પાસેથી ખાનગી સલાહપત્રક પહેલેથી મંગાવી લેવું. અનુભવના પંદર દિવસની દવાના પ્રથમ રૂ. ૧૫, એક માસની દવાના પ્રથમ રૂ. ૪૦, વી. પી. પેરીંગ અર્થે જુદું. આ દવાના સેવનથી આખી જીવંતી સુધરી જાય છે.

મુખ્ય—બુદ્ધિ, ત્રીજા બોધવાડને નાકે-દવાથાળામાં. દર રવિવારે અને સોમવારે. સારનાદ અમદાવાદ દોશીવાડાની પોળમાં. પત્રવહેવાર માટે ટીકીટ બીરવી પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના અગ્રનાયેજ ૨૨-૨૩.

ખાસ વમ પ્રગા અધુઆન અન્ય ત ખુશ ખબર ।
 શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના ડેબવણી ખાતાએ મંજુર કરેલી.
 સદ્ શીયુત્ મહાત્મા શ્રી-અનંતપ્રસાદ ત્રી. શ્રી વૈશ્વવૃત્ત.

[૩૧ ગીટ] શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા [કાચા પુસ્તકની
 પુસ્તકની — ૫૬ અર્થ વિવેચન સાથે— કો. ર. ૧-૦-૦
 ર. ર. ૧-૪-૦ (આવૃત્તિ બીજી) કો. ર. ૧-૦-૦

આનંદ ' માસિકમાં ઉપાવેલાં ' ચોવીસ આખ્યાન ' ભાગ ૨ ને કો.
 ર. ૧૧૧૧ ભાગ ૩ ને કો. ર. ૧૧૧૧. પોસ્ટેજ ભુકુ.

શ્રી. દશમરકંષ { ઉપનિષદાર્થ } શ્રી. મહાભારત
 ની કથા (૫૬માં) { -અર્થ બહોળા વિવેચન સાથે- } ની કથા (૫૬માં)
 ર. ર. ૧-૮-૦ કો. પાકુ ગીટ ર. ૧-૮-૦ કો. ર. ૨-૧૨-૦

આ સિવાય ઉપર જણાવેલા સદ્ મહાત્મા શ્રી અનંતપ્રસાદ ત્રી.
 અવધૂત દરેક ધાર્મિક પુસ્તકો નિમે જખાવેલ ઓશીસમાથી પોષ્ટ વી.
 ની. કારા કોવા રોકડેથી મળી શકશે.

વધુ માહિતી માટે ગા અર્ધા આનાની ટીકીટ મોકલવી.
 ' આનંદ ઓશીસ ' } વ્યવસ્થાપક,
 પાટણ-સુજરાત } અખંડલાલ દશરથલાલ વ્યાસ.

નિનામો ! ધનામો !! ધનામો !!!
 હાડે ખર્ચે દાનરો રૂપિયાનો ફાયદો ! તાકીદ કરો અને જલદી મંગાવો ! !
 માધ્યમાં નાખવાનું સુવાસિક તેલ ' ધી હેર ટોનીક ઓઇલ ' ખાટલી.
 ની કોમત ર. ૧) પોસ્ટેજ વધુ

એક લાખ રોકડા રૂપિયાનાં ધનામો.

૧મું ૧ હો (૨૪ ખાટલી ખરીદનારા માટે રોકડા ર. ૩૦૦૦૦	
૨મું ૨ ને (૧૨ ખાટલી ખરીદનારા માટે ર. ૨૪૦૦૦	
૩મું ૩ ને (૬ ખાટલી ખરીદનારા માટે ર. ૨૦૦૦૦	
૪મું ૪ હો (૩ ખાટલી ખરીદનારા માટે ર. ૧૪૦૦૦	
૫મું ૫ મે (૨ ખાટલી ખરીદનારા માટે ર. ૬૦૦૦	
૬મું ૬ હો (૧ ખાટલી ખરીદનારા માટે ર. ૪૦૦૦	

૫૦ ગ્રાહક કરી આપનાર એજન્ટને ર. ૫૦૦૦ રોકડાના ધના-
 મની ૧ ટીકીટ બહીસ આપવામાં આવે છે.

ખાટલીઓ રોકડેથી તેમજ વી પી થી ધનામી ટીકીટ અને
 ખુલાસાપત્ર સાથે મોકલવામાં આવે છે જવાબ માટે ટીકીટ ખીડવી.
 ધી હેર ટોનીક ઓઇલ મેન્ચુરેક્ચરીંગ કંપની કોટ, સુબંધ.

કર્તવ્ય

જે સ્વરાજ્ય જોઈતું હોય તો તમારા અનાથ બાળકોને બચાવો. જે સ્વતંત્રતા જોઈતી હોય તે અનાથ દેશ બાંધવોને દરેક પ્રકારે સાદા કરવા તૈયાર થાઓ. જે તમારા હક્ક જીવંત રાખવા હોય તો આ અનાથ બાળકોને જીવંત રાખવાના ઉપાય યોજો. આપણું સ્વરાજ્ય, આપણી સ્વતંત્રતા અને આપણા જન્મસિદ્ધ હકો, જે આ ભાવી પ્રજા આજ વિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં છે, તેજ મેળવી શકશે. મોટે તેઓને આ સંકટોમાંથી બચાવી તેઓનું પ્રથમ રક્ષણ કરો.

નડીયાદ હિંદુ અનાથાશ્રમમાં નાનાં ધાવતાં બાળકો ઉછેરાય છે. વૃદ્ધ, અપંગ, એવા અનાથોને પણ પાળી શકાય છે, તેમની શારીરિક, માનસિક તથા આત્મિક ઉન્નતિ અને તેઓ સંદુરોગથી યા નીતિપૂર્વક પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે એવા 'પુરૂષો' બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

આ સંસ્થા દરેક જાતનાં દાન લેવા અધાય છે, રૂપિયા ઉપરના દાનવીરોનાં નામ છપાય છે, રીપોર્ટ દરવર્ષે પ્રકાશ પડે છે. અને તે મશ્ત મળે છે.

કોઈ છે ?

ભારતી માતાનો ખરો સેવક ?

પૂછો તહમારા દીલને !

છે ઇચ્છા કોઈની ?

હુઃખ દારિદ્ર દૂર કરવા ભારતનાં !

પૂછો તહમારા દીલને !

હા ! હા ! હા !

તો કરો અનાથ રક્ષા.

એ ઘર બેઠાં ગંગા.

ઉમદા તક..... સુપાત્ર સ્થાન

કાહ્યાવાડ હિન્દુ અનાથાશ્રમ.

વઢવાણ—કેમ્પ.

જમીન લેવાણી છે. ઘર વિના ટળવળતાં અનાથ બાળકો
(ઈ રૂ. ૨૫૦) આપી ઝોરડી બંધાવી આપો તે આશ્રમ સાથે
મર નામ કરો. તે સિવાય, અન્નદાન, વસ્ત્રદાન, વિદ્યાદાન, ગૌદાન,
મિદાન, ગૃહદાનમાં ઇચ્છાનુસાર મદદ કરી શકાય.

લખો. ઓ. સેક્રેટરી.

કા. હિં. અનાથાશ્રમ.

૧૦ કાંપ.